

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 13.15.522 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 372.882 (575.2) (043.3)

БЕКТУРОВ ТУЙГУН МУКТАРОВИЧ

**КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН
ЭКОЛОГИЯЛЫК МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ (10-11-кл.)**

13.00.01 – жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи: педагогика илимдеринин доктору,
профессор **Муратов А.Ж.**

Бишкек – 2017

МАЗМУНУ

Киришүү	3
I глава. Кыргыз адабияты аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун теориялык маселелери	
§1.1. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу проблемасынын тарыхы жана теориясынын изилдениши	10
§1.2. Көркөм адабият – окуучулардын жаратылышка карата эмоционалдык-баалуулук мамилесин калыптандыруунун каражаты	26
§1.3. Кыргыз адабиятын окутуу процессинде экологиялык маданиятты калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү	38
Биринчи глава боюнча жыйынтык	53
II глава. Окуучулардын экологиялык маданиятын кыргыз адабияты аркылуу калыптандыруунун технологиялары	
§2.1 Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун мазмуну жана технологиялары	55
§2.2. Адабият сабагында экологиялык маданиятты калыптандыруунун методдору, ыкмалары жана каражаттары.....	70
§2.3. Адабий чыгармаларда экологиялык көйгөйлөрдүн чагылдырылышы жана аны окуучуларды тарбиялоо процессинде колдонуунун жолдору.....	86
Экинчи глава боюнча жыйынтык	109
III глава. Кыргыз адабияты аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча эксперименталдык ишти уюштуруу жана анын жыйынтыктары	
§3.1. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча мектеп мугалимдеринин иш тажрыйбалары.....	112
§3.2. Калыптандыруучу экспериментти ишке ашыруунун педагогикалык шарттары	120
§3.3. Жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча эксперименталдык иштин натыйжалары	132
Үчүнчү глава боюнча жыйынтык	149
Жалпы корутунду жана методикалык сунуштар	150
Колдонулган адабияттардын тизмеси	154
Тиркемелер	171

Киришүү

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Учурдагы татаал жана карама-каршы тенденцияларга толгон дүйнөдө экологиялык көйгөйлөр глобалдык масштабга өттү. Адамзат менен табияттын ортосундагы улам татаалдашып бара жаткан маселелер цивилизациянын негизине коркунуч алып келүү менен көп учурда адамзат жашоосунун мүмкүнчүлүктөрүн алдын ала айтууну татаалдаштырат. Ошондуктан экологиялык коопсуздукка атайын илимдин адистери гана эмес, дүйнө жүзүндөгү жалпы коомчулук абдан чоң көңүл буруп жатышат.

Адам баласынын Жер планетасында жашап жана сакталып калуусу, алардын күнүмдүк тиричилиги акыры келип жаратылыш менен тыгыз байланышта жүрөт. Жаратылыш ресурстарынын арбын болушу адам коомунун андан ары жашап калуусуна негиз болот. Бирок, бүгүнкү күндө адамзаттын жаратылышка кийлигишүүсүнөн табияттын жапа чегүүсү күч алдууда. Ошондуктан, адамдар курчап турган айлана-чөйрө менен байланыш түзгөндө анын белгилүү чегин билиши керек. Ал үчүн коомдун ар бир жараны өзүн ошол системанын бир бөлүгү катары сезип, системанын көп түрдүүлүгүнө, анын өнүгүшүнө реалдуу баа берүүгө тийиш.

2003-жылы кабыл алынган «КРнын үзгүлтүксүз экологиялык билим берүү» жөнүндөгү концепциясында экологиялык билим берүү элдин кеңири массасына жеткирилиши керектиги, мектепте экологиялык билим-тарбия берүү үчүн бирдиктүү жана комплекстүү программанын түзүлүүсү зарыл экендиги белгиленет. Анткени, жаштардын экологиялык маданияты мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүн, экологиялык статусун гана аныктабастан, өсүп келе жаткан муундарды социалдаштырууда күчтүү каражат болуп саналат.

Педагогика илиминде экологиялык билим-тарбия берүүнүн мазмуну, формалары жана методдору үзгүлтүксүз изилденүүдө. А.Н. Захлебный, И.Д. Зверев, И.Т. Суравегинанын изилдөөлөрү окуучуларга жалпы экологиялык билим берүүнүн теориялык жана методикалык аспектилерине арналган.

Окуучуларда жаратылыш менен нормативдик өз ара аракеттешүүгө даярдоого багытталган концептуалдуу экологиялык маданиятынын негиздери С.Н. Глазычев, Н.М. Мамедов, В.С. Шиловалар тарабынан иштелип чыккан. Ал эми окуучулардын экологиялык билимин интеграциялоону Н.М. Михайлова, жаратылышты коргоо иш-аракетинин ар түрдүү түрлөрүн жана алардын өз ара байланышын А.Н. Захлебный, Э.А. Турдукулов, өлкө таануу материалынын окуучулардын экологиялык ынанымына болгон таасирин Т.А. Бабакова, А.А. Плешаков ж.б. аныкташкан.

Экологиялык тарбиялоо проблемалары кыргыз педагогика илиминде 20-кылымдын 90-жылдарынан баштап изилдене баштаган. Болочок мугалимдердин экологиялык-укуктук маданиятын калыптандыруунун теориялык-методикалык негиздери М.Ж. Чоров; табигый-илимий предметтердин негизинде экологиялык билим жана тарбияны ишке ашыруу А.О. Абдыкапарова, К.К. Аттокурова, М.Д. Бабаев, Темирбек уулу Ильичбек; кесиптик лицейлердин окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандырууну өркүндөтүү Г.С. Усенгазиева; кыргыз элдик педагогикасынын салттары жана тажрыйбалары аркылуу азыркы окуучуларды экологиялык тарбиялоонун теориялык жана практикалык маселелери башталгыч класстардын мисалдарында Ж.К. Аблабекова, Г.Ж. Байышова, И. Даминова; мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде экологиялык тарбия берүүнү ишке ашыруу Г.У. Рыскулова ж.б. окумуштуулардын диссертациялык изилдөөлөрүндө чагылдырылган.

Мектеп окуучуларына экологиялык билим-тарбия берүүдө кыргыз адабиятынын ролу чоң. Адабият жаратылыш менен жөн гана тааныштырбастан, инсандын экологиялык аң-сезимин, жаратылыш дүйнөсүнө карата эмоционалдык мамилесин, адамдын жаратылыш менен болгон биримдигин, анын бүтүндүгү үчүн өзүнүн жоопкерчиликти түзү экендигин туюу жана сезүү мүмкүнчүлүгүн берет.

Окумуштуулар А.А. Алимбеков, И. Даминова, А.Т. Калдыбаева, А.Ж. Муратов, С.К. Рысбаев ж.б. илимий изилдөөлөрүндө адабият аркылуу, өзгөчө

элдик оозеки чыгармалар аркылуу экологиялык тарбия берүүнүн теориялык жана методикалык маселелерине кайрылышкан.

Учурда адабият сабагын окутуу процессинде экологиялык маданиятты калыптандыруу маселеси актуалдуу жана кошумча изилдөөлөргө муктаж. Анткени, буга чейин кыргыз адабият сабагынын экологиялык тарбиялоо мүмкүнчүлүктөрү атайын педагогикалык изилдөөнүн объектиси катары жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруу максатында системалуу түрдө илимий иликтөөгө алынган эмес.

Каралып жаткан маселеге байланыштуу философиялык, психологиялык-педагогикалык адабияттарды талдоо, диссертациялык, монографиялык материалдарды жана жалпы билим берүүчү мектептин тажрыйбасын изилдөө, жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандырууда кыргыз адабияты сабагынын тарбиялык мүмкүнчүлүгүнө көп көңүл бурулбагандыгы төмөнкүдөй **карама-каршылыктарды** пайда кылды:

– жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын калыптануусуна карата коомдо системалуу муктаждык болгондугу менен кыргыз адабияты сабагынын экологиялык тарбиялоо мүмкүнчүлүктөрүнүн эсепке алыбаганды ортосунда;

– адабият сабагынын мугалимдеринин окуучулардын экологиялык маданиятты калыптандырууга карата позитивдүү ички багыты менен алардын экологиялык билим жана тарбия берүү маселелерин адабият аркылуу ишке ашыруу даярдыгынын жетишсиз экендиги.

Белгиленген карама-каршылыктар жогорку класстын окуучуларын кыргыз адабият сабагы аркылуу экологиялык жактан тарбиялоодо али да болсо чечилбей келе жаткан илимий-педагогикалык проблеманын бар экендигинен кабар берет. Аталган проблеманы чечүү аракетин биз изилдөөнүн темасын **«Кыргыз адабиятын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу (10-11 кл.)»** деп аныктоого түрткү болду.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелердин жүргүзгөн илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин чечими менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын үзгүлтүксүз экологиялык билим берүүсүнүн концепциясында» (2003-ж.) белгиленген милдеттерди чечүү максатында И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин педагогика кафедрасынын илим изилдөө ишинин планы менен байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз адабиятын окутуу процессинде жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттарын иштеп чыгуу жана анын натыйжалуулугун эксперимент аркылуу текшерүү.

Изилдөөнүн объекти: мектеп окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруу процесси.

Изилдөөнүн предмети: кыргыз адабиятын окутуу процессинде жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруу.

Изилдөөнүн методдору: адабий булактарды логико-методологиялык жактан иликтөө, мугалимдердин тажрыйбасын изилдөө жана жалпылоо, көркөм чыгармалардын тексттери жана кыргыз адабияты боюнча окуу программаларын талдоо, байкоо, анкета жүргүзүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу проблемасынын педагогикалык теориядагы жана практикадагы абалын, анын методологиялык негиздерин аныктоо.

2. 10-11-класстардагы кыргыз адабияты сабагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун технологияларын, формаларын, методдорун жана каражаттарын иштеп чыгуу.

3. Кыргыз адабиятын окутуу процессинде экологиялык билим берүү жана тарбиялоо боюнча Кыргыз Республикасынын алдыңкы мугалимдеринин тажрыйбаларын үйрөнүү жана жалпылоо.

4. Адабият сабыгын окутуу процессинде жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттарын аныктоо жана алардын натыйжалуулугун эксперимент аркылуу текшерүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык маанилүүлүгү. Кыргыз адабияты предмети аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу проблемасынын педагогикалык теориядагы жана практикадагы абалы жана методологиялык негиздери аныкталды; кыргыз адабияты сабагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун технологиялары, уюштуруу формалары, методдору жана каражаттары иштелип чыкты; кыргыз адабиятын окутуу процессинде экологиялык билим берүү жана тарбиялоо боюнча Кыргыз Республикасынын алдыңкы мугалимдеринин тажрыйбалары иликтөөгө алынды жана жалпылаштырылды; кыргыз адабияты сабагын окутуу процессинде жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттары аныкталып, алардын экспериментте текшерилгендиги менен аныкталат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: кыргыз адабиятын окутуу процессинде жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча аныкталган сунуштарды мектепте адабият сабагынын мугалимдеринин иш-аракетинде, студенттердин педагогикалык практикасында, ЖОЖдо кыргыз адабиятынын каражаттары аркылуу экологиялык билим жана тарбия берүүдө, илимий-методикалык эмгектерди түзүүдө, жазууда колдонсо болот.

Коргоого сунуш кылынган негизги жоболор:

1. Жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруунун деңгээли, кыргыз адабияты сабагынын мазмунун теориялык жана практикалык жактан изилдениш деңгээлине жана методологиялык негиздүүлүгүнө байланыштуу.

2. Жогорку класстардагы кыргыз адабияты сабагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу милдеттеринин ийгиликтүү

чечилиши максаттуу тандалып алынган педагогикалык технологиялар, окутуу методдоруна, уюштуруу формаларына көз каранды.

3. Кыргыз Республикасынын алдыңкы мугалимдердин экологиялык тарбия боюнча алдыңкы тажрыйбаларына таянуу менен кыргыз адабияты сабагы боюнча атайын сабактардын иштелмелерин сунуштоого болот.

4. Жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруунун ийгиликтүү натыйжасына максатка багытталган педагогикалык шарттарга таянуу аркылуу жетишүүгө боло тургандыгын педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары көрсөттү.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Кыргыз адабияты предмети аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун илимий методологиялык негиздери, окутуу технологиясы, формалары, методдору жана каражаттары аныкталып, жаратылыш жөнүндө адабият сабагынын потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрү, педагогикалык шарттары аныкталып, окуучулардын экологиялык маданиятынын деңгээлин диагноздоонун методикасы иштелип чыгып, кыргыз адабияты предметинин мугалимдери үчүн сунушталды.

Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган илимий жоболордун жана натыйжалардын тастыкталышы (апробациясы). Илимий изилдөөнүн жүрүшү жана жыйынтыктары И. Арабаев атындагы КМУнун, К. Тыныстанов атындагы ЫМУнун, Ж. Баласагын атындагы КУУнун, С. Нааматов атындагы НМУнун, КРнын УИАнын, С. Торайгыров атындагы ПМУнун, Аль-Фараби атындагы КУУнун, эл аралык Ататүрк Ала-Тоо университетинин республикалык илимий-практикалык жана эл аралык конференцияларынын материалдарына, Москвада, Саратовдо чыккан эл аралык журналдарга жарыяланып, изилдөөнүн темасы боюнча өткөрүлгөн талкууларда угулду. И. Арабаев атындагы КМУнун педагогика кафедрасынын отурумдарында, эксперимент өткөн мектептердин мугалимдеринин кеңешмелеринде талкууланды.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы Бишкек шаарындагы №84-жана №68, Ысык-Көл областынын Тоң районунун Ж. Алтымышбаев жана

Ж. Бөкөнбаев атындагы орто мектептери болду. Изилдөөгө 315 жогорку класстын окуучусун жана орто мектептин адабият предмети боюнча 19 мугалимдери тартылды.

Изилдөө 2009-2015-жылдар ичинде өткөрүлгөн жана өзүнө үч негизги этапты камтыйт.

Биринчи этапта (2009-2011-жж.) изилденүүчү тема боюнча теориялык материалдар топтолду, аларды талдап, жалпылоо жана системалаштыруу жүргүзүлдү. Илимий түшүнүктөрдүн аппараты аныкталып, окуучулардын экологиялык маданиятынын деңгээлин ачуу боюнча диагностика өткөрүлдү. Орто мектепте экологиялык маданиятты калыптандыруунун массалык тажрыйбасы изилденди, изилдөөнүн эксперименталдык бөлүмүнүн жалпы идеясы иштелип чыкты.

Экинчи этапта (2011-2013-жж.) изилдөөнүн гипотезасы такталып, эмпирикалык маалыматтардын анализи жүргүзүлдү. Иштелип чыккан программага ылайык калыптандыруучу эксперимент өткөрүлдү, биз сунуш кылган методиканын майнаптуулугу эксперименталдык класстарда текшерилди.

Үчүнчү этапта (2013-2015-жж.) иштин жыйынтыктоочу этабы катары изилдөөнүн жыйынтыктары жалпыланып жана системалаштырылган, теориялык жана методикалык жыйынтыктар такталып, коррекцияланган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы: Иштин негизги жоболору чет жактан чыккан 5 макалада, Кыргызстандан чыккан 14 макалада, жалпы 19 макалада чагылдырылган, анын ичинен үч макала РИНЦ системасында жарыяланган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизин камтыган киришүүдөн, үч главадан жана алардан пайда болгон корутундулардан, жалпы корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен (199 адабият), 8 таблицадан жана 8 тиркемеден турат. Жалпы көлөмү 171 бет.

I глава. Кыргыз адабияты аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун теориялык маселелери

§1.1. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу проблемасынын тарыхы жана теориясынын изилдениши

Жыйырманчы кылым адамзат үчүн көптөгөн жетишкендиктерди жана аны менен бирге кыйынчылыктарды да алып келди. Жаратылыш ресурстарынын барган сайын азайып баратышы, илимий-техникалык прогресстин дүркүрөп өсүшү экологиялык проблеманы жаратты. Экологиялык кризис жаныбарлар менен өсүмдүктөр дүйнөсүнүн азайып же кырылып жок болушуна гана алып келбестен, эң биринчи кезекте адамзаттын саламаттыгына, генофондуна да олуттуу зыянын тийгизип, жашоо-турмуш өз ара чырмалышта турган адам жана жаратылышты бирдей запкы тарттырууда.

Бул тууралуу окумуштуу-адабиятчы К. Ибраимов: «Интеллектуалдык-индустриялык прогресстин натыйжасында улам барган сайын биосфера булганып, табияттын адам баласынын жашоосу үчүн зарыл ресурстары (кычкылтек, таза суу, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү) кедерине кетип, киши менен жаратылыштын өз ара мамилелери курчууда. Арийне мындан адамзат өзү жаратылыштан кем эмес жабыр тартууда»-дейт [89, 42-43-бб.].

Бүгүнкү күнү адамзаттын жашоосуна коркунуч жараткан факторлор катары төмөнкүлөр саналат:

1. Термо-ядролук ааламат коркунучу.
2. Адам жашап жаткан айлана-чөйрөнүн булганышы жана анын айынан биосферада пайда болуп жаткан зыяндуу заттар.
3. Экономикалык катастрофалар жана энергетикалык кризистер.
4. Калктын санынын кескин түрдө көбөйүп баратышы, б.а., демографиялык ташкын.
5. Табигый ресурстардын түгөнүп жатышы [89, 128-б.].

Жерге, өз үйүнө карата кантип адамзатты аяр мамиле кылууга үйрөтөбүз, кантип аларды жаратылыш менен бирдиктүү кылабыз? Окумуштуу-педагог, М.Ж. Чоровдун сөзү менен айтканда: «адамдын акыл-эси табиятка пландуу, рационалдуу жана камкор мамиле жасоого жете алар бекен?» [186, 106-б].

Эгерде, биз өсүп келе жаткан жаш муундарды жаңыча ой-жүгүртүүгө үйрөтсөк катастрофадан кутулууга болот. Окумуштуу Н.Н. Моисеевдин пикири боюнча: «адам жаратылыштын мыйзам-ченемдүүлүктөрүнө ылайык жүрүм-турумунун көптөгөн альтернативдерин байкап, өз келечегин камсыз кылган тандоону кабыл алыш керек» [130, 247-б.].

Азыркы мезгилде адамзатты сактоо үчүн цивилизациялык өнүгүүнүн жаңы стратегиялары талап кылынат. В.С. Степин цивилизациялык өнүгүүнүн жаңы стратегияларын иштеп чыгууда эки ыкманы бөлүп көрсөткөн. Биринчиси, адамзатты сактоого жана анын жаратылыш чөйрөсү менен болгон мамилесинин тең салмактуулугун табууга багытталган. Ал жаңы этиканын идеялары менен байланыштуу. Анын негизги жоболору болуп жаратылышка карата жоопкерчиликтүү мамиле кылуу, өсүмдүктөр жана жаныбарлар алдындагы артыкчылыктан баш тартуу эсептелинет. Себеби, адам – жаратылыштын бир бөлүгү. Экинчи ыкма – айлана-чөйрөнү ар дайым жаңыртууга багыт алган дүйнөнү өзгөртүүдөгү эски стратегия. Бул ыкма дүйнөгө кеңири таралган. Ошондуктан, негизги көйгөй чечилбей келет. Ал илимий-техникалык прогресстин тенденциялары менен экологиялык этиканы жана жаратылышка карата жаңы мамилени бириктирүү маселесин чечүүдө турат. Аталган көйгөйдүн бир тарабы – адамдын жаратылышка кийлигишүүсүнүн деңгээли. Бул адамдын жер бетинде жашоосунун бүтпөс суроолорунун бири.

Өткөн кылымдын 90-жылдарында экологиялык кризиске, анын технократтык түшүнүгү менен алыс болгон мезгилде эле Н.Ф. Федоров өзүнүн «Жалпы иштин философиясы» деген эмгегинде «Цивилизация

калыбына келтирүүчү эмес, эксплуатациялоочу, тездетилген өлүмдөн бөлөк жыйынтыкка алып келбейт», – деп жазган [184, 34-б.].

Адамзат жаратылышка болгон зыянды азайтып, өз экспансиянын көлөмүн кичирейтиш үчүн жашоого болгон көз карашын өзгөртүүгө тийиш. Анда жашоонун жаңы баалуулуктарын, идеалдарды калыптандыруу керек. Адамдын дүйнөдөгү ээлеген орду, коомго, жаратылышка үстөмдүк кылган көз карашты кайра карап чыгуу зарылдыгы чыгат, б.а. биздин көз караш системабызга өзгөрүүлөр керек.

С.А. Степанов: «экология бул технология жана саясаттын көйгөйү гана эмес, ой-жүгүртүүнүн да көйгөйү. Адам – жаратылыш – коом мамилешүүсүндөгү экологиялык парадигма же ноосфералык, же коэволюциялык ыкма адам жашоосунун жаңы образын, жүрүм-турум этикасын (маданиятын), заманбап көз-карашынын негизин түзүү керек» экендигин белгилейт [172, 3-б.].

Экологиялык маданиятты калыптандыруу, заманбап цивилизацияны башкарууда экологиялык принциптерди иштеп чыгуу жана аны жашоого киргизүү коом алдындагы негизги милдет болуп саналат. 1970-жылдары узак мөөнөттүү өкмөттөр аралык «Адам жана биосфера» программасы активдүү иш-аракетин баштаган. Бул программа ЮНЕСКОнун иш планы боюнча жүргүзүлгөн жана өзүнө дүйнөлүк коомчулуктун деңгээлинде чечүүгө тийиш болгон экологиялык көйгөйлөрдү камтыган. Берилген программа XX кылымдын экинчи жарымындагы жаратылышты коргоо аймагындагы негизги тенденцияларды жакшы чагылдырат жана илимий билимдердин олуттуу, түздөн-түз чечүүнү талап кылган башкы көйгөйлөрүн көрсөтөт.

Л.П. Буева бул көйгөйлөрдү чечүүдөгү маанилүү каражаттар билим берүү, илим, искусство, маданият жана философия экендигин белгилейт. Бирок, бул үчүн алар өздөрү аксиологиялык багыт менен илимий-билим берүү иш-аракетинин предметтик мазмунун жакындатып, өз иш-аракетинин жыйынтыктарын баалоодо антропогуманисттик критерийлерди киргизип жана анын баалуулук негизине таңуулабоо принцибин коюп, өзүнүн аң-

сезиминде «өзгөрүүнүн сыноосунан» өтүү зарыл [185, 13-б.]. Баарынан мурда бул процесс коомдун аң-сезиминин өзгөрүүсүн жана «адам экологиясына» коомдун дене жана руханий ден-соолугуна карата маданияттын жана билим берүүнүн коргоо функцияларынын активдүүлүгүн божомолдойт. Себеби, окумуштуу-психолог К. Миңбаевдин айтуусу боюнча: «Аң-сезимдин мазмунунда адамдын чөйрөгө болгон сезими, эмоциясы орун алгандыктан, белгилүү бир иш-аракетке, адамга, кубулушка карата мамиле пайда болот. Ошол мамилеге карата анда активдүүлүк өкүм сүрүп, алдында турган максатты, ага тиешелүү болгон иш-аракетти түрдүүчө аткарат» [128, 22-25-бб.].

Н.Ф. Реймерс болуп жаткан процесстерди толугу менен түшүндүргөн мыйзамдардын системасын түзгөн. Тагыраак айтканда:

1. Социалдык-экологиялык тең салмактуулук эреже качан гана анын чөйрөгө болгон «үстөмдүк» тең салмактуулугу жана ал чөйрө табигый же жасалма жол менен калыбына келүү мүмкүнчүлүгү сакталса, ошончолук коом өнүгөрүн белгилейт.

2. Өнүгүүнүн маданий башкаруу принциби экономикалык өнүгүүнү экологиялык чектөөлөр менен ооздуктоону билдирет жана коом, жаратылыш жана адам ортосундагы болуп жаткан өз ара аракеттешүүсүнүн терең процесстерин эске алуу менен өнүгүүнү башкаруу керектигин көрсөтөт.

3. Социалдык-экологиялык алмаштыруу эрежеси мүнөздүү болгон жаратылыш чөйрөсүнүн өзгөчөлүктөрү менен шартталган жана таасир эткен ар түрдүү ыкмалар менен адамдын социалдык-экологиялык муктаждыктарын өзгөртүү мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө ойду камтыйт.

4. Тарыхый социалдык-экологиялык калыбына келбестик мыйзамы коомдун өнүгүү процессинин тарыхый калыбына келбестиги жөнүндө ойду камтыйт.

5. Бешинчи мыйзам катарында, Вернадскийдин, биосфера сөзсүз түрдө «адам-жаратылыш» системасынын өнүгүүсүндө адам акылы басымдуу ролду

ойногон ноосферага өтүүгө ылайык болгон мыйзамды келтирилет [182, 11-б.].

Экологиялык кризистин алдын алуу биздин коомдун эң маанилүү көйгөйлөрүнүн бири. Азыркы күндө экологиялык маселелерге арналган КРнын төмөндөгүдөй мыйзамдары кабыл алынган: «Кыргыз Республикасынын элинин ден-соолугун коргоо жөнүндө» (1992) [152]; «Айлана чөйрөнү чөйрөнү коргоо боюнча» (1999) [154]; «Экологиялык экспертиза тууралуу» (1999) [155]; «Жаныбарлар дүйнөсү жөнүндө» (1999) [149]; «Кыргыз Республикасынын калктын радиациялык коопсуздугу жөнүндө» (1999) [151]; «Кыргыз Республикасынын биосфералык территориясы жөнүндө» (1999) [148]; «Өсүмдүктөр дүйнөсүн коргоо жана пайдалануу жөнүндө» (2001) [153]; «Ак илбирстин тукумун сактоо» ж.б. Ал эми 2007-жылы Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздугунун концепциясы жөнүндө президенттин указы чыккан [150]. Бирок ошого карабастан ар кандай экологиялык көйгөйлөр күч алууда.

Бул маселенин курчунунун бир канча себептерин айтууга болот. Анын бири – цивилизациянын өнүгүүсүнүн стихиялуулугу жана адам иш-аракетинин масштабынын кеңейиши. Адамдын стихиялык жана көзөмөлдөнбөгөн иш-аракети мааниси жагынан маданиятка каршы болуп эсептелинет. Ал гумандуу эмес, механикалык мүнөзгө ээ, себеби анын өнүгүшү материалдык жана техникалык факторлор менен аныкталат. Экологиялык көйгөйлөрдүн ар түрдүү аспектилерин изилдешкен А.М. Мамытов, А.Т. Токтосунов, К.К. Касиев, А.М. Мурсалиев, Б.М. Дженбаев, Э.Дж. Шүкүров, Б.А. Токторалиев, М.Ж. Чоров, А. Байбосунов, Б. Алышбаев, С. Кадыркулова, Б.К. Кулназаров ж.б. окумуштуулардын көпчүлүгү бардык экологиялык көйгөйлөрдүн маңызы өздүк таасирди жаратылыштын мүмкүнчүлүктөрү менен салыштырууга жеткирүүдө турат дешет.

Н.Н. Моисеевдин ою боюнча алардын ортосундагы келишпестиктерди жеңүү эки жол менен жүрүү керек:

1. Коомду максаттуу багытта тарбиялоо жана анын адептик-этикалык фундаментин кайра куруу.

2. Өндүрүүчү күчтүн мүнөзүн чектөө [130, 308-б.].

Азыркы мезгилде коом өз жүрүм-турумун, иш-аракетин жана жөндөмдөрүн активдүү түрдө өнүктүргөн, өзүн башкара алган адамдарга муктаждыгын сезип жатат. Мындай сапаттарды калыптандыруу адамдардын экологиялык маданият приоритет болгон жашоо образына багытталуусу менен гана мүмкүн.

Инсандын жаратылышты улуу баалуулук катары, бүткүл адамзаттын жана анын ар бир өкүлүнүн жашоосунун жалпы шарты катары түшүнүүсү экологиялык маданиятты билдирет. Экологиялык маданиятты калыптандыруу төмөнкүдөй жолдор менен камсыз кылынат:

– экологиялык билимдерди өздөштүрүү;

– атайын шарттарды түзүү менен аксиологиялык мамилени, көз караштарды жана жаратылышка карата жүрүм-турумду калыптандыруу аркылуу окуучуларынын аң-сезимин кайра куруу;

– окуучулардын жаратылышты изилдөө, коргоо жана жакшыртууга жасаган аракеттери менен байланышкан максаттуу ишмердүүлүгүн уюштуруу боюнча иш алып баруу;

– окуучулардын жаратылыш менен байланышынын педагогикалык жактан максаттуу, системалуу уюштурулушу.

Чындыгында, экологиялык маданияттын тарыхый башаты дүйнөнү экологиялык катастрофанын чегине алып келген маданиятка карама-каршы чыгуусунда турат. Адамзат цивилизациясынын пайда болушу менен жандуу жаратылыштын тагдырына таасир эткен жаңы факторлор пайда болду. Ал XX кылымда, айрыкча акыркы убакытта зор күчкө жетти.

Улуу жазуучу Ч. Айтматов: «жаңы нерсе албетте кубандырат... Жалпысынан бул жакшы, бирок жоготуулар да болуп жатат, адамдарды мээримдүүлүк, боорукерлик, жапакечтик сыяктуу касиеттер азайып баратат» – деп жазат [10, 323-б.].

Заманбап цивилизация өткөндүн терс тенденцияларын гана жойбостон, ага кошуп адамдын жашоосу үчүн анын баалуулугун төмөндөткөн коркунучтун өтө курч формаларын жаратты. XXI кылымга аттоодо кайсы бир деңгээлде интеллектуалдык жактан даярдануу менен адам адептик жактан кроманьонц деңгээлинде калганына басым жасап, А. Нейфах, анын интеллектуалдык жана адептик маданиятынын өнүгүшүндөгү чоң карама-каршылыкты белгилейт [146].

Учурда коом жана жаратылыштын мамилесин өзгөртүүгө болгон аракет колдон келгис кыйынчылыктарга туш болду. Адамзат табият кенин жана энергияны колдонуп жашоо керектөөсүнөн баш тарта албайт. Өзүнүн максаттуу багыттагы иш-аракети менен адам жаратылыштын жүзүн бир кыйла өзгөрттү. Мындай терс көрүнүштөрдү алыска барбай эле өзүбүздүн өлкөбүздөн карасак эле жетиштүү болот. Өлкөбүз эгемендүүлүктү алганга чейин уран жана башка рудаларды иштетүүдөн улам республикабыздагы миндеген гектардан ашык жерлер радиоактивдүү заттар менен булганган. Алар көбүнчө көчкү жүрүү, сел алуу коркунучтары бар аймактарда турат. Мисалы, Кажы-Сай, Кара-Балта, Майлуу-Суу, Сумсар, Хайдаркан ж.б. ушу сыяктуу бир катар элдүү пункттар. Аталган радиоактивдүү ж.б. зыяндуу калдык заттарды сактап турган жайлардын бүгүнкү абалдары талапка жооп бербейт. Окумуштуулардын маалыматы боюнча реакторлор иштеп чыгарган калдыктардын айрымдары жарым кылымдан кийин да өз радиоактивдүүлүгүн жоготпойт. «Тилекке каршы мындай радиоактивдүү калдыктарды залалсыздандырып жок кылуунун же коркунучсуз сактоонун ишенимдүү технологиясы алиге чейин табыла элек», – дейт П. Дүйшөбаев [75, 56-б.].

Кен өндүрүү максатында Кумтөрдөгү жардыруудан ага жакын жайгашкан Петров, Давыдов мөңгүлөрүндө жарака кетип, анын кесепетинен калдыктарды сактоочу жайдын үстүндөгү Петров көлү ташып кетүү коркунучун жаратып жатканын басма сөз беттеринде жазып жатышат. Эгерде көл ташкындаса Кумтөрдүн калдык сактоочу жайынын бир бөлүгүн

алып кетиши мүмкүн. Бул чоң экологиялык кырсыкка алып келиши ыктымал. Бул сыяктуу маселелерди санап отурсак четинен табылат.

Капитализм жаратылышка жүргүзгөн жеңиштери менен мас болгон мезгилде Ф. Энгельстин төмөнкү олуялык сөздөрү жаңырган: «Жаратылыш үстүндөгү биздин жеңиштерибизге көп азгырылбайлы. Ар бир ушундай жеңишибиз үчүн ал бизден өч алып жатат. Ар бир ушундай жеңиш биринчи кезекте биз күткөн натыйжаларга ээ, бирок экинчи жана үчүнчү кезекте көп мезгилде биринчинин маңызын талкалаган такыр башка, күтүлбөгөн натыйжаларды алып келет» [127, 495-б.].

Экологиялык маданияттын калыптануу процессинин жалпы мазмунун аныктоо «маданият» түшүнүгүнүн өзүн кароону талап кылат.

Б. Аманалиев түзгөн философиялык терминдердин кыскача сөздүгүндө: «маданият – коомдук-тарыхый практиканын процессинде адамзат түзгөн материалдык, рухий байлыктардын жыйындысы» – деп берилген [19, 54-б.]. Ал эми В.С. Степиндин аныктоосу боюнча: «Маданият бул социалдык жашоонун бардык жактан калыбына келүүсүн жана өзгөрүүсүн камсыз кылган адамзат тиричилигинин (иш-аракетинин, жүрүм-турумунун, баарлашуусунун) тарыхый өнүгүп жаткан биология үстүндөгү программалардын системасы» [174, 61-б.]. Демек, түпкү мааниси латын тилинен келген «cult» - «культура» түшүнүгү коомдук эрежелерди, адептик нормаларды өзүнө кабыл алган, сактаган, тарбиялуу, билими терең адамды билдирет.

Адегенде «маданият» термини адамдын жерди иштетүүсүн түшүндүргөн. Ал эми жалпы маанисинде байыркы Рим оратору жана философ Цицерон тарабынан колдонулган. Ал окутуу жана тарбия берүү процессинде адамзат акылын өнүктүрүүнү түшүнгөн. Андан кийин «маданият» түшүнүгү адам тарабынан бардык жараткан нерселерине тараган. Жалпы философиялык ыкмада маданият материалдык жана руханий эмгектин натыйжасында, социалдык нормалар жана түзүлүштөр системасында, ошондой эле адамдардын жаратылышка жана өзүнө карата өз

ара мамилешүүсүнүн жыйындысында көрсөтүлгөн адам жашоо-тиричилигинин өнүгүүсү жана уюштуруунун өзгөчө ыкмасы катары түшүндүрүлөт. Маданият дүйнөсү – анын адамга болгон мамилесинен алынган материалдык жана руханий баалуулуктар дүйнөсү. Ал адамдын өнүгүү деңгээлин коомдук жандык катары чагылдырат. Биз В.Д. Лихачевдун: «жандуу маданият тизме, каталог, жазуулар менен эле бүтүшү мүмкүн эмес. Ал айлана-чөйрө үчүн чындап зыяндуу болгон көндүмдөр жана салттардан тышкары өз жыйындысында белгилүү баалуулукту жана бүтүндүктү камтыйт», – деген ою менен толук түрдө макулбуз [120, 635-б.].

XVIII кылымдан тартып «маданият» термини илимий чөйрөдө кеңири колдонула баштаган. Ал адамды жаныбарлардан айырмалаган адамзат коомунун жашоосунун маанилүү аспектиси катары карала баштаган. Маданият маселесин иштеп чыгууда бир нече багыттар пайда болгон. Алардын бири (француз агартуучулары) маданиятты адамдын алгачкы варварчылыгына каршы турган жашоонун акыл-эстүү формасы жана адам акыл-эсинин өнүгүү процесси катары караган. Башка багыты (немец классикалык идеализми) Гегель, Кант, Фихте, Шеллинг; немец Агартуусу (Гердер, Лессинг) маданият деп – адамзат прогрессин камсыз кылган моралдык, эстетикалык, диний, философиялык, илимий, саясий, укуктук аң-сезимдин эволюциясын – адамзат рухунун тарыхый өнүгүүсүн түшүндүрөт.

XIX кылымдын аягынан – XX кылымдын башына чейинки чекте маданият маселесин изилдөөдө антропологиянын, этнологиянын, семиотика, система теориясынын, маалымат теориясынын (Барт, Леви-Стросс, Фуконун структуралык антропологиясы жана структурадизми; Боас, Кребер, Рэдфилд, Тейлор – маданий антропология; Малиновский, Мертон, Парсонс, Радклифф-Браун – социалдык антропология жана структуралык функционализм ж.б.) жетишкендиктери активдүү колдонула баштаган.

Маданиятты изилдөөдө ата-мекендик окумуштуу-педагогдорубуз А. Акматалиев, Б. Апышев, Н.А. Асипова, Т. Ормонов, М.Ж. Чоров ж.б. эмгектери да зор.

Жогорудагыдай маданият үшүнүгүнө берилген аныктаманы экология менен байланыштырууда, экологиялык маданият бул адамдын айланасындагы дүйнөгө болгон мамилесинин жогорку деңгээли, анын экологиялык аң-сезиминин жогорку өнүгүшү деп аныктоого болот.

«Экологиялык маданият», «экологиялык билим берүү», «экологиялык тарбия» түшүнүктөрүнүн мазмунун аныктоо жөнүндө суроо, азыркы мезгилде да талаш-тартыш маселесин жаратууда. Азыркы педагогикалык адабияттарда экологиялык маданияттын бирдиктүү аныктамасы түзүлгөн эмес.

Л.И. Грехова инсандын экологиялык маданияты экологиялык жана жалпы тарбия берүү процессинде калыптанаарын бекемдейт жана ал процесстин эффективдүүлүгү түздөн-түз анын үзгүлтүксүздүгүнө көз каранды экендигин айтат. «Ошондо гана экологиялык маданияттын иштиктүү өнүгүүсүн, экологиялык билимдин бийиктешин, жаратылыш менен баарлашууда компетенттүүлүктүн жогорулашын, жаратылышта, айрыкча өзү жашаган аймакта жогорку адептүүлүк жүрүм-турумдун жана жоопкерчиликтүү жарандык мамиленин өнүгүшүн күтсө болот»-дейт [64, 16-б.]. Б.Г.Иоганзен экологиялык маданиятты тарбиялоону экологиялык ой жүгүртүүнүн жана аң-сезимдин белгилүү бир системасынын негизги звенолорунун бири катары карайт [91]. И.Т.Суравегинанын ою боюнча экологиялык маданият экологиялык билимдердин, адамдын курчап турган табиятка карата оң мамилесинин жана анын чыныгы ишмердүүлүгүнүн динамикалык биримдиги [85]. Ушуну менен бирге коомдун экологиялык маданиятынын өнүгүүсү окумуштуулар Э. Мамбетакунов, М.Ж. Чоров, К.К. Аттокурова, М.Д. Бабаев, Г.У. Рыскулова, И. Даминова, Ж. Аблабекова ж.б. көз карашы боюнча экологиялык билим берүү, тарбия жана маалыматташтыруу системасы аркылуу ишке ашууга тийиш. Биз экологиялык маданиятты бул экологиялык билимдердин жана тарбия берүүнүн негизинде ишке ашкан адам жана жаратылыш мамилелерин мүнөздөгөн улуттук, жалпы адамзаттык баалуулуктар системасы жана

жаратылыш ресурстарын иштетүүдө коомдун адам алдында, адамдын коом алдында жоопкерчилигинин деңгээли деп айта алабыз.

Экологиялык тарбия – бул экологиялык маданияттын бөлүмү, адамдардын сезимине, аң-сезимине, көз карашына жана түшүнүктөрүнө таасир этүү аркылуу айлана-чөйрөгө карата аң-сезимдүү жана адептик мамиле деңгээлин үзгүлтүксүз, системалуу жана максаттуу багытта жогорулатуу процесси. Ал инсандын экологиялык маданияттын калыптануусунун фундаменти болуп эсептелинет.

Экологиялык билим берүү – жарандарда «адам – коом – жаратылыш» системасында өз ара аракеттешүүнү, экологиялык маданиятты калыптандыруу максатында окутуунун жана тарбия берүүнүн максаттуу багыттагы үзгүлтүксүз жана комплекстүү процесси. Бул термин 1970-жылы жаратылышты коргоо боюнча эл аралык бирикме уюштурган конференцияда киргизилген.

Анын мазмунун иштеп чыгууга биринчилерден болуп Я.И. Габаев, Б.Г. Иоганзен, И.Н. Пономорева ж.б. көңүл бурушкан. Ал эми экологиялык маданияттын калыптануу концепциясы Б.Т. Лихачев, Н.С. Дежникова, И.В. Цветкова ж.б. окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан. Алар экологиялык маданият астында атайын билимдер системасын жана жаратылышка багытталган иш-аракеттердин ыкмаларын өздөштүрүүнү түшүнүшкөн. Мындай маданият айлана-чөйрөнүн абалы үчүн жоопкерчиликтүү сезимде жана эмоционалдык боорукердикте, жаратылыш менен үндөштүктө, укуктук мыйзамдарды бекем тутуп жашоого умтулууда түзүлөт. Бүгүн экологиялык билимдин аныкталган көлөмгө ээ болуусу жетиштүү эмес, этико-экологиялык позиция жана ага ылайык адамдын иш-аракети керек. Экологиялык этика – бул ички талашсыз адептик принциптерге негизделген адамга, анын чарбачылык иш-аракеттерине жана жаратылышка карата тийиштүү окуу. Ф.Т. Михайлов: «билим берүү мейкиндиги – бул чыныгы идеалдуу маданият мейкиндиги жана максаты: мейкиндиктеги жана мезгилдеги коргоо, трансляция жана маданиятты жакшыртууну» – деп белгилейт. Анын ою боюнча билим берүү

процессинин бардык субъекттеринин аракетинин предмети болуп: «билим, ык жана көндүм – триадасы эмес, мугалимдердин, окуучулардын, ата-энелердин, башкаруучулардын жана билим берүү мейкиндигине кандай болсо да тиешеси барлардын чыгармачылык шыктары жана маданий муктаждыктары» кызмат кылат [185]. Билим берүү индивидди агартууга эмес, маданиятты өнүктүрүү, анда адам жана дүйнө образын калыптандыруу, аң-сезимди жогорулатуу механизмин ишке ашырууга тийиш.

Коомдун жаратылыш менен болгон өз ара аракеттешүүсү маданияттын заманбап тарыхынын маанилүү бөлүмүн камтыйт. Бүгүнкү күндө аң-сезимдин жаңы тиби – экологиялык аң-сезимдин деңгээлин жогорулатуу зарыл.

Ж.К. Аблабекованын айтуусу боюнча: «экологиялык аң-сезимсиз коом жашап кете албайт. Ушул аң-сезим илимдин, техниканын жана өндүрүштүн бардык тармактарында орун алып, аны адамзаттын жок болуп кетүүсүнө эмес, тетирисинче, жашап кетишине шарт түзө турган мааниде өзгөртүү керек» [4, 36-б.]. Экологиялык аң-сезим – коомдук жана жекече аң-сезимдин бөлүгү, адамдын жаратылыш менен болгон өз ара аракеттешүүсүндө билимдердин, ынанымдардын жана көндүмдөрдүн жыйындысы. Бул ойдун ыкмасын колдонуу баалуулук жана методологиялык багыттардын өзгөчө жыйындысын иштеп чыгууга, адам жана жаратылыш мамилешүүсүндө тиешелүү көйгөйлөргө башкача кароого, адамдын жаратылыштагы ордун аныктоого, теориялык анализдин бирдиктерин жана жаңы түшүнүк каражаттарын жаратууга мүмкүндүк берет.

Экологиялык аң-сезим төмөнкүнү түшүндүрөт:

- «экологиялык мыйзамдар жана эрежелердин маңызын түшүнүү;
- «коом – жаратылыш» системасындагы карама-каршылыктардын себебин социалдык мыйзам ченемдүүлүктөрдүн табигый мыйзамдарына ылайык келбегендей түшүнүү;
- глобалдуу экокатастрофа жана локалдык эокризис коркунучун түшүнүү;

– экологиялык императивге туура келген максаттуу багыттагы иш-аракеттин ыкмасын моралдык жактан тандоо;

– өзүнө жана айлана-чөйрөгө карата мамилени өзүнүн бир бөлүгүндөй түшүнүү жана өзүн таанып-билүү;

– «Мен-Эго» эмес, «Мен-Эко»нун орношу. Жаратылышты өзүндөй коргоо: адам эмес, бардык нерсенин өлчөмү жаратылыш» [64, 57-б.].

Алгач экологиялык маданияттын калыптануусу стихиялуу түрдө жүргөн. Бирок, тарыхка көңүл буруу менен талдоо жүргүзсөк аң-сезимдүү башталыштын акырындап өнүгүп жатканын байкоого болот. А.Е. Чучин-Русовдун ою боюнча: «1970-жылдары маданий тарыхтын кылымдар ортосундагы өтмө – жаңы маданий ландшафты калыптанып баштады. Маданий-цивилизациялык кризистин туу чокусунда түзүлүп жаткан экология тууралуу системалык түшүнүктөр XX кылымдын ортосунда менталитеттин ойго келбеген кыймылына алып келди» [188, – 24-б.].

Жаңы цивилизациялык ойдун негизги мазмуну өзүнүн маданий-тарыхый варианттарында маданий тарыхтын миндеген жылдары үстөмдүк кылып келген. «Жаңы нерсе жакшылап унутулган эски нерсе», – деп айтылгандай, жаңыча көз-карашта ой жүгүрткөн адамга теориялык жана практикалык база боло турган илимий, маданий агымдар антропоцентристик көз-караштарга катарлаш илгертен бери эле жашап келет.

Окумуштуу Г.Ж. Байышова: «Адам менен жаратылыш маселеси тээ атамзамандан бери эле прогрессивдүү ой-жүгүрткөн акылмандардын, акындардын тынчын алып, сарсанаага салып келген. Алар жаратылыштын, жер эненин улуулугун даңазалап, жаратылыш байлыктарына чарбачылык менен мамиле жасоонун зарылчылыгы, адамдын өзүн курчап турган дүйнөнүн алдындагы милдети жөнүндө ойлорун, көз-караштарын чыгармалары аркылуу билдиришкен» – дейт [35, 76-б.].

Биологиялык ар түрдүүлүктү сактап калуу, аларга гумандуу мамиле кылуу жөнүндө байыркы ой «Алтын кылым» жана Бейиштин багы сыяктуу

идиллиялык мифтерде, Библиядагы «Исаинин китебинде», Ямбулдун саякаты (б.з.ч. II к.) жөнүндөгү фантастикалык романда ж.б. мифтерде, уламыш, легендаларда сакталып калган. Коомдун өнүгүсүнүн алгачкы баскычтарында ар кайсы уруулар өзүнүн келип чыгышын жаныбарлар жана канаттуулар менен байланыштырышкан да, аларды тотем катары эсептеп, коргошкон. Өздөрүн алардан эч качан бөлүп караган эмес, миңдеген жылдар бою жашоо тиричиликти камсыз кылуучу, салыштырмалуу туруктуу тең-салмактуу карым-катнаш түзүлгөн. Ага мисал катары архаикага мүнөздүү болгон «Кожожаш» эпосун эле алсак жетиштүү. Мындай түшүнүктүн издери биздин күндөргө чейин сакталып келет.

Ушуга байланыштуу Ч. Айтматов: « ... айланадагы дүйнөнүн ажайып байлыгы менен сулуулугун сактоого далбас уруп ушул түбөлүктүү проблема тууралуу баш катырып ойлонот тура! Маселенин канчалык маанилүү болгонун ушундан бил, ошо алмустакта эле адамдар аны драма жана трагедия формасына салыштырып, ал аркылуу өз уят-сыйытын, жаратылышка жасаган мамилелерин жекече алып айыптоону туура табышыптыр», – деп белгилейт [9, 196-б].

Байыркы Грециянын философу Гераклит: «Акылмандык жаратылышты угуп, ага жараша мамиле кылууда жана чындыкты айтууда» – деп жаратылыш менен гармонияда жашоого, ага карата туура мамиле кылууга, алардын укуктарын сыйлоого чакырган. Ошондой эле буга Овидийдин «Метаморфозаларын» жана Плутархтын «Салыштырмалуу жашоо жазууларын» эстесек жетиштүү болот [188, 25-б.]. Өз кезегинде Плутарх «Силер арстандарды, жолборсторду жана жыландарды жырткыч дегениңер менен өзүңөр варварлык жактан алардан кем калбайсыңар. Алар үчүн өлтүрүү жашоо үчүн жалгыз азык, ал эми силер үчүн чектен чыккан жасоокерлик жана кылмыш» – деп жаныбарларга зыян келтиргенге абдан каршы чыккан [159, 262-б.]. Аристотель берилген жана кызыккан натуралист болуп, жаратылышты сүйүү менен, адамдын ага болгон мамилесин түшүнүү менен, аларды философиялык корутундулардын деңгээлине чыгаруу менен

билим берүүнүн жаратылышка ылайыктуу негиздерин салган [102, 40-б.]. Ал 500дөн ашык жаныбарлардын түрлөрүн кагаз бетине түшүрүп, алардын пайда болуусун, таралышын, тиричилик аракеттерин, касиеттерин баяндаган [145, – 7-б.].

Ошентип, экологиялык аң-сезим жана жалпы маданияттык системалык ой-жүгүртүү коомдук өнүгүүнүн бардык этабына таандык болгон. Мына ошол адамзат тарыхынын бүтүндөй алкагында жаратылышты коргоо үчүн биринчиден адам өзүн-өзү тарбиялоо керектигин билдирген. Бул боюнча жазуучу Ч. Айтматов «Граждандык авиация» журналынын кореспондентине берген интервьюсунда мындай деген оюн билдирген: «адам адамзат тарыхынын аралыгында жаратылышты өзүнөн коргоого аракет кылып келет» [73, 40-41 б.].

Азыркы адамзат жалпы планетанын жашоо тиричилигине таасир кыла баштады, бирок адам дагы деле өзгөрүп жаткан дүйнөдөгү өз ордун жана өзүнүн жаңы ролун түшүнө элек. Учурдун негизги көйгөйү адамдын өзүндө андан тышкары эмес, - деп эсептейт А. Печчеи. Заманбап адам илим менен техника учурдагы замандын бардык карама-каршылыктарын чече алат деп дагы деле аларга сокур ишенимде жүрүшөт. Бирок, илимий-техникалык прогресс эң биринчи мегилде башка себептер менен келген адамзат кризисин жоюуга алып келбейт. Себеби, азыркы адам баласы анын жаңы ролунан келип чыккан жоопкерчиликти өзүнө кабыл ала албайт. Адамдын керектүү сапаттарын тарбиялоо – мына ушул жаңы милдет [158].

Билим берүүнү адамга ага тарбия берүүгө жана өнүктүрүүгө багыттоо жашоо өзү белгилеген маанилүү милдет болуп эсептелинет. Педагогикадагы аксиологиялык ыкманы колдонуунун натыйжасы болгон гумандаштыруу идеясы философиялык, антропологиялык, социалдык жана саясий мааниге ээ. Себеби, ага адамдын цивилизациясынын өнүгүүсүн токтотууга же түрткү берүүгө мүмкүн болгон коомдук кыймыл-аракет стратегиясы көз каранды.

Учурдагы абалда олуттуу маселеге айланган тарбия берүү системасынын кризиси коомдук түзүлүштүн бардык системаларын кайра

карап чыгууну жана «жыйырма биринчи кылымдын адамына кандай тарбия берүү керек?», – деген суроого жоопту талап кылат.

Окуучуларда демократиялык коомдун негизги баалуулуктары: жакшылык, коомдук жоопкерчилик, эркиндик, теңдик, адилеттүүлүк жөнүндө түшүнүктөрдү калыптандыруу билим берүүнүн маанилүү милдети болуп эсептелинет. Жакшылык, чындык, сулуулук сыяктуу жашоо жалпы адамзат баалуулугу катары ушундай тарбиялык-билим берүү системасын түзүү үчүн негиз катарында чыгышы мүмкүн. Жашоонун маңызы, тиричиликтин баалуулугу экологиялык маданияттын негизинде жатат. Ал эми аны калыптандыруу тарбия берүүнүн эң башкы максатынын бири.

А.Г. Горшковдун ою боюнча: «педагогикалык иш-аракеттин талылуу жери ден-соолукка, өзүн-өзү жетилтүүгө, жашоонун экологиялык таза формасына карата мотивациялык-баалуулук мамилени калыптандыруу. Кыязы, заманбап адамдын ден-соолук үчүн күрөшү – бул экологиялык абалды өзгөртүү аракети гана эмес го. Ал эми сергек жашоо адамдардын жүрүм-турумун, адатын жана багытын терең өзгөртүүсүз мүмкүн эмес», – деп эсептейт. Биздин көз карашыбыз адамдын аң-сезимин экологиялык императивге, анын катуу мыйзамдарына багындыруу зарыл деген пикирине толук түрдө дал келет [63, 12-б.]. Ал эми окумуштуу П. Дүйшөбаевдин пикири боюнча коомдук аң-сезимде мындай парадигманы калыптандырууда адабияттын ролу чоң. Ал: «... адабият коомдук аң-сезимдин динамикалуу формасы катарында өткөндөгүлөрдү, учурдагыларды гана адекваттуу трансформациялоо менен чектелбестен, өзүнүн мыкты үлгүлөрү аркылуу көп учурларда келечектин, эртеңкинин моралын, этикасын экстраполяциялап турат» – дейт [75, 89-б.].

Дал ошол көркөм адабият инсандын эмоционалдык чөйрөсүнө таасир кылуу менен анын жаратылышка болгон мамилесин адеп-ахлактык баалуулук катары түзүүгө мүмкүндүк берери, инсандын экологиялык маданиятынын негизи болорун божомол кылсак болот.

§1.2. Көркөм адабият – окуучулардын жаратылышка карата эмоционалдык-баалуулук мамилесин калыптандыруунун каражаты

Биздин оюбузча, жаратылышты коргоо иш-аракетинин маанилүүлүгүн өздүк муктаждык катары сезүү процессинин ишке ашуусу заманбап дидактикалык шарттарда абдан татаал түрдө өтүүдө. Анткени, окумуштуу С. Рысбаевдин айтуусу боюнча: «табиятты сүйүү – атайын даярдануучу кесип же адистик эмес, ал адамдын жан дүйнөсүнүн гумандуу табиятынын калыптанышы» [165, 285-б.].

Гумандуулук – бул адамдын ар дайым айлана-чөйрөгө карата кайрымдуулук мамилесинин натыйжасы, ал инсандын багытталышынын эң негизги белгилери болгон психологиялык түшүнүк катары каралат.

Окуучулар үчүн мындай иш-аракетти адабият сабагы маанилүүлүккө жана муктаждыкка айландырууга жардам бере алат. Себеби, «адабият адам көңүлүн жибитип, дайым жамандыкка каршы күрөшкөн, жакшылыкты укмуштуу күү кайрыктарына салып даңазалаган өзүнчө бир кең дүйнө» [136, 68-б.].

«Адам жана жаратылыш» тууралуу көркөм адабият жаратылыш менен жөн гана тааныштырбастан ошондой эле аны сезүү, жаратылыш дүйнөсүнө эмоционалдык жактан берилүү, жаратылыш менен болгон бүтүндүгүн, анын аман-эсендиги үчүн өзүнүн жоопкерчилигин сезүү мүмкүнчүлүгүн берет.

Бул жөнүндө белгилүү окумуштуу-адабиятчы И. Исамидиновдун мындай айтканы бар: «Адабият өзүнүн образдык-эмоционалдык жаратылышынын аркасында коомдун адеп-ахлак идеяларын, бийик гуманисттик жана рухий асыл нарктарын окуучулардын сезим-туюму, эмоциясы, психологиясы, жүрөгү аркылуу алып өтүп, анын аң-сезимине, рухуна бекем сиңире билүүгө жөндөмдүүлүгү менен тарбия курамында башка каражаттарга, предметтерге караганда кыйла артыкчылыктарга ээ [93, 90-б.].

Чындыгында көркөм адабиятта адам жана жаратылыш маселеси кеңири берилген. Бул жагынан алганда адам жана жаратылыш темасы боюнча

дүйнөлүк адабиятта М. Горький, С. Залыгин, А. Куприн, Дж. Лондон, К. Паустовский, Л.Н. Толстой ж.б. көптөгөн жазуучулардын чыгармалары жаралган. Кыргыз классикалык адабияттын көрүнүктүү өкүлдөрү М. Абакиров, Ш. Абдраманов, Ч. Айтматов, К. Жусупов, И. Масуров, Т. Сыдыкбеков, С. Эралиев ж.блар да адам жана жаратылыш проблемасы, пейзаждык сүрөттөөлөргө кайрылып, аларды кеңири баяндоого алган.

Окумуштуу П. Дүйшөбаев «Ч. Айтматовдун экологиялык этикасы» китебинде: «Адабияттын тарыхына кайрылсак дээрлик бардык элдердин фольклордук оозеки чыгармаларында, легендаларында жана мифтеринде, байыркы Грециянын акындарынын, жазуучу философторунун чыгармаларында, Кытайдын, Индиянын, Египеттин маданий эстеликтеринде адам менен жаратылыштын ортосундагы мамилелер кеңири чагылдырылып келгендигин көрөбүз. Же К. Маркстын сөзүн кыскартып айтканда, коомдун тарыхы – бул жаратылыштын тарыхы. Ал эми жаратылыштын тарыхы – бул коомдун тарыхы. Бул эки түшүнүктү биринен экинчисин бөлүп кароого болбойт. Коомдо саясий, социалдык-экономикалык кескин өзгөрүүлөр жасалганда экологиялык мамилелердин да интенсивдүүлүгү артып, ал адабияттын, искусствонун өнүгүшүнө түрткү болот. ... маанилүү этаптарда ошол мезгилдин экологиялык мамилелери жөнүндө өзүнчө адабий агымдар пайда болуп, жүздөгөн, миңдеген көркөм чыгармалар жаралган» – дейт [75, 67-б.]. Мындан аталган проблеманы чагылдырууда жазуучулар турмуш чындыгын эстетикалык таанып-билүүчүлүк жол жоболоруна ылайык адам менен жаратылыштын жана коомдук турмуштун ар түрдүү маселелеринин ортосундагы байланыштарды изилдеп таап, чыгамачылыгындагы баяндалган иш-аракеттер, окууялар аркылуу ачып берет деп айта алабыз. Демек, адабияттагы мындай рухий экологиялык кенч казыналар учурда окуучулардын жаратылышка карата заманбап көз карашын, маданиятын калыптандыруунун зор булагы боло алат жана алардын рухий энчисине айлануусу шарт.

XX кылымдын башында жаратылыш жана адам мамилесин түшүнүүгө арналган иштер орус көркөм адабиятында пайда боло баштаган. 1910-жылы Варшав университетинин профессору, орус жана белорус адабиятынын тарыхчысы И.И. Замотин (1873 - 1942) биринчи жолу көркөм адабиятта жаратылыш сезимин түшүнүүгө көңүл бурган. Изилдөөчү көркөм чыгармаларды талдоодо жаратылыш сезимин каармандардын мүнөзүнүн куралы катары карайт [81].

1991-жылы адабият тарыхчысы жана мектеп китептеринин автору В.Ф. Саводниктин (1874-1940) «Пушкиндин, Лермонтовдун жана Тютчевдин поэзиясындагы жаратылыш сезими» монографиясы жарыкка чыгат. Бул иште биринчи жолу улуттук колорит жана тарыхый өзгөргүчтүк гана эмес, ошондой эле жаратылыш сезиминин өз алдынчалыгы анын адамдын эстетикалык эмоциялары менен болгон байланышы белгиленген. Анда: «... жаратылыш сезиминин көрүнүш формалары өтө эле ар түрдүүлүгү менен адамдын темпераментине, мүнөзүнө жана көз караштын жалпы түзүлүшүнө, басымдуулук кылган кызыкчылыктарына, жашоо шартына, тарбиясына ж.б. жараша түрүн өзгөртүү менен айырмаланат»-деп айтылат [168, 47-б.]. Дал ушул касиеттер жаратылышка карата көз карашынын чагылуусу аркылуу жазуучунун өзүнчө чыгармачылык жекечелигинин өзгөчөлүктөрүн мүнөздөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Теманы изилдөөдө көрүнүктүү бурулуш XX кылымдын 80-жылдарында болгон. Г.А. Белый: «Адам жана жаратылыш» антиномиясы заманбап адабият көйгөйүндө негизги орунду ээледі» – деп туура байкаган [46, 123-б.].

Окумуштуу-адабиятчы А. Муратов ошол жылдарда, б.а. XX кылымдын 70-80-жылдарында советтик жазуучулар экологиялык көйгөйлөрдү камтыган бир нече чыгармаларын жазып чыгышкандыгын белгилейт. Мисалы: «В. Распутиндин Байкал көлү жана Сибирь дарыяларынын экологиясы жөнүндө ойлору, Д. Граниндин Чернобыль трагедиясы жөнүндө күйүп-бышып жазгандары, В. Беловдун дыйкандарга мүмкүнчүлүк берип, жерди

сактоо жөнүндө басма беттерине айткан пикирлери, В. Астафьев, Ю. Черниченко, Ф. Абрамовдун орус жеринин кара топурактуу зонасынын проблемалары, кароосуз калган айыл-кыштактардын келечексиз деп ташталып коюлушунан келип чыкчу кейиштүү көрүнүштөр жөнүндө кайра-кайра кайталап жазышы, С. Залыгиндин токой, суу, топурак, канал куруудагы кетирилип жаткан ката долбоорлор жөнүндө компетенттүү жазгандары, Д. Лихачев менен Ю. Бондаревдин, В. Чивилихиндин орус акыл-эси, анын бүгүнкү рухий кризиси тууралуу ойлору, Ч. Айтматовдун Арал кесепети жана Ысык-Көлдү сактап калуу тууралуу пикирлери. Аталган жазуучулардын бул пикирлери ар бир кишини кайдыгер калтырган эмес, алар коомду кайра куруунун зарылдыгын прогноздошкон [137, 24-25-б.].

Бул мезгилде А.И. Смирнованын: «Адам өз «жеңиштеринин» курмандыгы болуп жатат жана маанилүүсү абстракттуу эмес, өзү үчүн толук, конкреттүү түрдө аны жараткан Энеси менен эң жакын жана бузулбас байланышын ачып жатат» – деген сөзү боюнча коом өзүнүн жаратылышты багындыруусунда опурталдуу чекитке жетти [170, 37-б.].

Ч. Айтматов, В. Астафьев, В. Белов, С. Залыгин, Е. Носов, В. Распутин, Г.Т. Троепольский жана башкалардын чыгармачылыгы «жаратылыштан сырткары эмес, анын ичинде» экенин жана алар үчүн негизги болуп, жаратылыш менен «жалпы тагдыр, сезимдик бириккендикке» жетишкендик болорун – Ю.А. Андреев айтат [22, 113-б.].

Ушул жылдары «Совет прозасындагы адам жана жаратылыш» (Сыктывкар, Пермь; 1981), «Пейзаж – автордук концепцияны ишке ашыруунун өнүгүп жаткан формасы катары» (М.; 1984), Адам – жаратылыш - искусство» (Л., 1986) «Мифологиялык архаика жана азыркы адабияттагы «адам-табият» концепциясы» (- Ф.: Илим, 1991.) Жаратылыш жана адам: табигый кубулуштар жөнүндө элдик түшүнүктөр (– Ф.: Кыргызстан, 1986) ж.б. адам жана жаратылыш мамилеси темасына жана пейзажга арналган илимий макалалар жана китептер жарыкка чыгат. Изилдөөчүлөр илимий-техникалык прогреске байланыштуу жаралган адептик көйгөйгө көңүл

бурушат. «Жаратылышка, өзүбүз жашаган жерге болгон мамиле – бул Мекенге болгон мамиле, бул адам учурда эмне кылуусу керектиги тууралуу маселе» – деген пикирлер айтылат [22, 113-б.].

Адабиятчы-философ К. Ибраимов «Мифологиялык архаика жана азыркы адабияттагы «адам-табият» концепциясы» аттуу эмгегинде миф жана азыркы адабияттагы имандык экологиялык изденүүлөрдү ачып берген.

Изилдөөчү: «...улам барган сайын бүлүнгөндөн бүлүнүп бараткан өткөндүн уңгулуу жашоо формаларын жана уюткулуу рухий санаа-салттарын унутпай сактап калуу мүдөөсү учурдун ашкан зарыл проблемасына айланып отурган бүгүнкү цивилизациянын өктөм шартында аталган калктардын (Ортоазия жана Казакстан элдери) адабият, искусство өкүлдөрүнүн ири алды, ошо өз элдеринин эзелтен бери түпкүлүктүү өмүр таржымалынын түбөлүктүү табийгый символдоруна айланып калышкан «ат», «төө», «бугу-марал», «кайберен-кийик», «ит-куш» сыяктуу жаныбарлардын касиеттүү образдарына кайра-кайра жан тартып кайрылып атышы, сыягы, жөн жерден болбосо керек. Мындай анималисттик образдар азыркы адабият, искусстводо коом турмушунун абалкы этнографиялык, культурологиялык уңгулуу катмарларын учурдун экологиялык, этикалык катаал контексти менен байланыштырган концепциялуу медиатордун (ортомчунун) ролун аткарып аткандай», – дейт [89, 44-б]. Ал эми окумуштуу А. Калдыбаева эл акындарынын чыгармаларындагы таалим-тарбиялык идеяларды талдоого алып, ал чыгармалар адамдарды түздөн-түз агитациялоого, жаратылышка адам катары мамиле кылууга чакырат – деген жыйынтык чыгарат [95, 186-б.].

Кыргыз адабиятындагы айрым чыгармалардагы жаратылыш жана адам маселелерин окумуштуулар А. Акматалиев, К. Асаналиев, К. Артыкбаев, К. Бобулов, М. Борбугулов, А. Дюшембиева, А. Зулпуев, Р. Умарова ж.б.лардын эмгектеринен да жолуктурабыз. Учурда изилдөөчүлөр А. Асанова, Н. Акматова, П. Дүйшөбаев, А. Муратов, Б. Сыдыков, Б. Оморкулов ж.б.лардын Ч. Айтматовдун чыгармаларын иликтөөгө алган илимий макалаларында да экологиялык маселелер айтылат.

Адамдын адептүүлүгү, маданий деңгээли анын жаратылышка карата мамилеси аркылуу аныкталат. Адабияттагы экологиялык адептүүлүк сабагы жогорку класстын окуучуларын жаратылышты сүйүүгө мажбурлабайт, бирок аны жакшы көрүүгө жардам бере алат, адамдын материалдык жашоосу үчүн гана эмес, ошондой эле анын рухий өнүгүүсү үчүн анын өздүк баалуулугун ачып көрсөтөт.

Баалуулук системасын жалпы окуу тарбиялык процесстин негизи катары педагогика илимдеринин доктору, элдик мугалим В. А. Каракровский караган [96, 23-28-бб.]. Үй-бүлө, эмгек, тынчтык, билим, Ата-Мекен аттуу жалпы адамзаттык баалуулуктар менен ал бул системага «жалпы адамзат үйү» Жер планетасын кошот.

Окуучуларга адабият аркылуу адептик тарбия берүү жөнүндө ой жүгүртүүдө орус методисти В.Д. Балтон: «Окуучуларга адептик тарбия берүү, мораль жана изгилик жөнүндө аңгемелешүү жолу менен ийгиликке жетпейт», – дейт [36, 16-б.].

Окуучу көркөм адабиятты окуудан алган адептик сабак четтетилген акыл-насаат эмес, жеке өзүнүн башынан өткөргөндөй өздөштүрүүдө гана окурмандын экологиялык сабатын байытат. Окумуштуу С. Момуналиев адабий билим берүүнүн максатын түшүндүрүп келип мындай деген ойду айтат: «Мейли ал окуучу адабий маалыматтарды, фактыларды, тигил же бул чыгармачыл инсандын өмүр тагдырын канчалык мыкты билбесин, эгер ал көркөм чыгарманын өзүн окуй билбесе, окууну сүйбөсө, андан рахат ала албаса, көркөм чыгарманын маани-маңызына ой жүгүртүп, жеке, менчик көз карашын, өз тыянагын чыгара албаса, анда алар адабий билими тайкы, көркөм табити менен эстетикалык табити өнүкпөгөн, руханий жактан жарды пенделердин катарларын гана көбөйтүшөт» [133, 23-б.]. Адабиятты окуудагы адептик тарбиянын милдети окуучулардын каармандын адептик сезимин, кыймыл-аракетин жана маанайын болушунча жандуу жана толук түрдө сезишинен турат. Эгер адептик-эмоционалдык абалды, бала элестетүү менен

кабыл алса анда адабиятты окуп бүткөндөн кийин моралдык темада талкулоо болбосо да, тарбиялык максат ишке ашты десе болот.

Бүгүнкү күндө кыргыз адабиятын окутууда билим тарбия берүүнүн ар кандай проблемаларын изилдөөгө алган методикалык колдонмолор, илимий диссертациялар жарыяланып жатат. Алсак: Б. Алымов, С. Байгазиев, Б. Байсабаев, С. Батаканова, И. Исамидинов, А. Калдыбаева, С. Момуналиев, А. Муратов, С. Рысбаев, Д. Саалиева ж.б. илимий эмгектерин кошсок болот.

Биздин изилдеп жаткан экологиялык маданиятты калыптандырууга байланыштуу эмгектерден А. Калдыбаеванын, А. Муратовдун, С. Рысбаевдин эмгектерин атап кетсек болот. Окумуштуу А. Калдыбаева эл акындарынын чыгармаларындагы этнопедагогикалык идеяларды талдоого алып, Жеңижоктун «Бакайырда жалгыз тал», Калыктын «Дарак менен сүйлөшүү» чыгармаларын окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда каражат катары пайдалануу керектигин айтат.

С. Расбаев өз эмгегинде кыргыз элинин экологиялык маданиятынын үлгүлөрү элдик жомокто арбын берилгендигин белгилеген жана ал: «Жомок жалган эмес, ал эртегинин сабагы. Ал сабактардын бири – Табият Энеге гумандуу кылуу таалими», – деген пикирин айткан [165, 264-б.]. Окумуштуу экологиялык маселелерди камтыган жомокторду талдап, андагы негизги идеяларды бөлүп көрсөткөн.

Педагог-методист А. Муратов дүйнөлүк жазуучу Ч. Айтматовдун чыгармаларын этнопедагогикалык өңүттөн талдоого алган жана жазуучунун чыгармаларында этноэкологиялык билимдер кенен чагылдырылгандыгын көрсөтөт. Ошентсе да, бүгүнкү күнгө чейин адабиятты окутуу процессинде жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча атайын илимий изилдөөлөр жазыла элек.

Белгилүү болгондой, адабияттын окуучунун өнүгүүсүнө болгон таасири кабыл алуу аркылуу жүрөт. Психологиялык адабияттарда «кабыл алуу» термини «заттардын, кубулуштардын, процесстердин анализаторлор системасына түздөн-түз таасир этишинин натыйжасында баш мээде анын

бирдиктүү, жалпы чагылышы катары берилет. Сезүү процесси менен бирге кабыл алуу айлана-чөйрөдө түздөн-түз сезимдүү багыттуулукту камсыз кылат» [162, 66-б.]

Адабияттын түшүнүгүн кароодо Т.Д. Полозова, адамды универсалдуу шык деп атоо менен эстетикалык кабыл алуу тууралуу белгилейт. «Ал инсандын искусство жана жашоонун фактыларына конкреттүү реакциясын мүнөздөгөн өзгөчө сапаттарды гана эмес, жалпы өнүгүүнүн потенциалдуу чыгармачылык перспективасын көрсөтөт» [157, 67-б.]

«Тарбиялоо процесси окуучуга искусство аркылуу өзүнө жана чындыкка карата эстетикалык мамилеге таасир этүү үчүн, өзүн-өзү таанып-билүүгө таянуу зарыл: өзүн образдарга окшоштуруу жөндөмү аркылуу өзүн-өзү таанып билүү жана образдардын түзүүчүсү менен диалогдошуу керек» [53, 73-б.]

З.И. Романовская иш-аракеттин өзгөчө түрү болгон көркөм чыгарманы кабыл алууну: «окурмандын рухий жактан өсүүсү, өнүгүүсү чагылдарылган узак, ар дайым кеңейген жана тереңделген процесс катары кароо керек», – деп белгилейт [163, 13-б.]. Анын окуучулардын адабиятты түшүнүү жана кабыл алуу өзгөчөлүктөрүнө арналган изилдөөсүндө, берилген процесстердин толук жүрүшүнүн критерийи болуп, көркөм чыгармадагы бүтүндүктү берген образдуу конкреттүүлүктү жана образдуу жалпылоону түшүнүү жана кабыл алуу деңгээли берилет.

Инсандын жаратылышка болгон мамилелешүүсүндөгү адептик принциптерди бекемдөө кыргыз адабиятын окутуудагы экологиялык билимдин негизги милдети. Көркөм адабиятта адамдын рухий жашоосунун классикалык үлгүлөрү жаратылыш менен бирге берилет. С. Момуналиев: «көркөм адабият өзүндө элдин көркөм, эстетикалык эс-тутумун, адеп-ахлактык жүрүм-турумун жана көп кылымдык улуттук маданиятын да алып жүрөт» – дейт [133, 24-б.]. Ушуну менен бирге адам жана жаратылыш маселеси философиялык жана социалдык концепцияга ылайыктуу позициялары аркылуу түшүндүрүлөт. Буга байланыштуу каармандын

жаратылыш дүйнөсү менен байланышын түшүнүүсү, жаратылыш дүйнөсүндө адамдын жаралуу (келип чыгуу) идеяларынан баштап, анын тагдыры үчүн атуулдук чоочулоо жана экологиялык катастрофадан сактап калуу зарылдыгын түшүнүүгө чейин өнүгөт. Адабият жаратылыштын баалуулугу анын ресурстарынын байлыгы менен эле бүтүп калбай турганы жөнүндө түшүнүк берет. Көркөм адабиятта чагылдырылган жана көркөм образдарда ишке ашкан табият таануу мүнөзүндөгү билим заманбап тарбия үчүн мүнөздүү болгон чындыкты таанып-билүүдөгү көркөм-образдык жана илимий-логикалык формалар ортосундагы бөлүнүүнү жеңүү мүмкүнчүлүктөрүн берет. Андыктан, көркөм чыгармаларда бир гана илимий фактылар жана корутундулар эмес, каармандарда жана окурмандарда буга байланыштуу пайда болгон ойлор жана сезимдер маанилүү, мындай адабият жогорку класстын окуучуларынын жаратылышка карата моралдык-эстетикалык мамилесин тарбиялоого түрткү берет.

Адабияттын негизги өзгөчөлүгү – анын адамга болгон багыттуулугу. Чыгарманын авторун толкунданткан сезимдердин бардыгы, анын дүйнөнү сезүүсүнүн бардык тарабы өзгөчө түрдө көркөм образдарда окурманга өтүү менен эсте калат. «Көркөм адабият тууралуу берилген билим окуучулардын сезимдери менен ойлоосунда өтө терең психологиялык натыйжаларды жаратуусу абзел. Кеп тигил же бул акындын же жазуучунун көркөм туундуларынын мазмунун билүүдө, аларды саймедиреп сүйлөп берүүдө же чыгармачыл инсандын ашкере таланттуулугунун себебин тактоодо гана эмес, албетте, мындан булардын эч бир кереги жок тура деген түшүнүк келип чыкпашы керек, булар деле адабий билим берүүдө зарыл, керек, бирок эң башкысы мында эмес, эң башкысы окуучулардын өздөрүнүн чыгармачылык потенциалын ачууда, турмушту терең, ар тараптуу жана көркөм кабыл ала билүүгө мүмкүндүк жаратууда, жоопкерчилик, милдеттүүлүк, абийир-ыймандуулук касиеттерин ойготууда, болочок багытын, басчу жолун, карманып-тутунчу жашоо принцибин калыптандырууда» – дейт С. Момуналиев [133, 25-б.]

Адамдын куурчап турган дүйнөнү таанып билүүчү негизги беш түр сезүүсү булар – дене аркылуу сезүү, көрүү, угуу, жыт билүү сезүүсү, даам сезүү. Бул сезүүлөрдүн өнүгүүсү – адамдын сенсордук маданияты бир гана дүйнөнү кабыл алуу кооздугун гана эмес, эмгектин жана чыгармачылыктын кооздугун тереңдетет жана байытат. Көркөм адабият адамдын рухий сезиминин активдүүлүгүн ойготот. Ошондой эле инсанга бир тараптан адамды адамдык сезимге келтирүүгө, экинчи тараптан табигый жана адамдык маңыздын байлыгына ылайык келген адамдык сезимди түзүүгө түрткү берүү менен инсанды тарбиялоодо күчтүү фактор катары чыгат. Педагогиканын өзгөчө милдети көркөм адабияттын жардамы менен ар бир адамда жаратылыш сүрөтчүсүн, анын кооздугун, баалуулугун жана байлыгын коргоочуну жана жаратуучуну ойготуу жана тарбиялоо болуп эсептелинет. Көркөм образ биздин аң-сезимибизде кубулушту сезимдүү жана логикалуу чагылуунун катмарын түзөт.

Адабият жаратылыш жөнүндө анын «адам кейптештирилген» чагылуусу аркылуу айтып берет. Көркөм адабият социалдык маанилүү формалардын жана эстетикалык аң-сезимдин деңгээлинин ошондой эле жаратылышка карата интеграциялык эстетикалык мамиленин калыптануусунун фактору болуп эсептелинет. Анын өзгөчөлүгү адам алдында жаратылыш сулуулугунун эстетикалык касиетин ачууда кайталангыс жана алмаштыргыс. Ал адамдын жаратылышка жана коомго карата мамилесинин рухий маңызын, формасын, мазмунун ачат, моделдештирет.

Адабият – чындыктын изилденип жаткан тарабынын эстетикалык элементтеринин таасирин күчөтөт, ал объекттин эстетикалык касиетинин баасынын гаммасын тереңдетет жана байытат, бүтүн мамилени талап кылат, инсандын багыттуу баалуу процесстерин ойготот. Ошентип, мектептеги адабиятты окутуу аркылуу адабий билим менен таалим-тарбия берүүнүн максаты – үйрөнүлгөн көркөм чыгармалардагы мүнөздөр, алардын сөздөрүндөгү белгилүү бир таасирлүү жүйөлөргө таянуу менен

окуучулардын экологиялык аң-сезимин, эмоциясын, жүрүм-турумун, жалпы эле экологиялык маданиятын калыптандыруу болуп саналат.

Окуучулардын көркөм чыгармаларды толук кабыл алуусу индивидуалдык жана кабыл алуу процессиндеги инсандын эрктүү, интеллектуалдык жана эмоционалдык чөйрөсүнүн өнүгүү өзгөчөлүктөрү менен шартталган.

Өз тажрыйбабызга таянуу менен, биз, толук калыптанган эстетикалык аң-сезимге, адабий терең билимге ээ болгон жогорку класстын окуучулары өткөн муундун экологиялык тажрыйбасын баалоого жана өздүк үлгүнү – айлана-чөйрөгө жана жалпы жаратылышка карата мазмундуу эстетикалык мамилени түзүүгө жөндөмдүү деген божомолду койдук.

Жаратылышка карата баалуулук мамиленин калыптануусунун баштапкы этабы, биздин оюбузча, окуучулардын жаратылыш жөнүндө көркөм чыгармаларга болгон жетиштүү деңгээлдеги жогорку таанып-билүү кызыкчылыгына негизделүүгө тийиш.

Экологиялык маданиятты калыптандыруу боюнча окуу-тарбиялык процеске максаттуу багытта байкоо жүргүзүү, бизге, көркөм чыгармалардын үстүндө мугалим жана окуучунун бирдиктүү иш алып баруусу жаратылышка карата кызыкчылыгын тереңдетүүгө, аны бардык татаалдыгы жана кооздугу менен таанып-билүүгө умтулуусуна, коргоо жана сүйүү каалоосун калыптандырууга жардам берерин, бул жаңылыктарды туруктуу жана активдүү кыларын белгилеп кетүүгө алып келди.

Бул жыйынтык окуучуларды жаратылыштын адам үчүн маанилүүлүгүн кабыл алууга жана аны коргоо керектигин сезүүгө алып келет. Бул сезимден өткөн эмоционалдык жыйынтык ынаным болот, б.а. экологиялык аң-сезимдин калыптануусу үчүн негиз болот (Зверев И.Д., Сахно Т.А., Суравегина И.Т.).

Изилдөөнүн жүрүшүндө, биз окуучуларга жаратылыш жөнүндө чыгармалардын адептик көйгөйүн көрсөтүү ырас деген жыйынтыкка келдик. Окуучулар өздөрү адамдар дүйнөсү менен жаратылыш дүйнөсүнүн

мамилесин белгилешет, чыгармалардын күчтүү эмоционалдык таасири тууралуу айтышат. Каармандарды талдоо менен окуучулар аларды бир гана адамдарга карата эмес, ошондой эле жаратылышка карата мамилесинин негизинде баалашат. Мисалы, Ч. Айтматовдун «Кыямат» романында Базарбай, «Ак кеме» повестинде Орозкул ж.б. терс образдарды. Аларга адеп-ахлактык тандоо кырдаалына туш болгон каармандардын жүрүм-турумуна байкоо жүргүзүү, алардын кылган ишине жоопкерчилик деңгээлин аныктоо кызыктуу. Ушинтип, дүйнөдө өз жүрүм-туруму үчүн адептик жоопкерчилик сезими туулат. Жогорку класстын окуучулары алардын жаратылышка карата мамилесине кыргыз адабияты сабагы канчалык деңгээлде күчтүү таасир этерин андашат. Өздөрүнүн жазуу иштеринде, интервьюда алар кыргыз адабиятынын алардын иш-аракетинин адептик-эстетикалык мотивине жетиштүү таасирин белгилешет.

Алардын айткандарын талдоо менен, биз, жаратылыш жөнүндө адабий чыгармалардын үстүндө иштөө процессинде окуучулардын курчаган дүйнөгө карата мамилеси жаратылыш жөнүндө адептик баалуулук катары түшүнүктөр менен байыганын белгилейбиз.

Жогорку класстын окуучулары жекече аңгемелешүү убагындагы өз жоопторунда адабият жана жаратылыш, адам жана жаратылыштын өз ара таасирин белгилешет. Кыргыз адабияты аларга жаратылыш менен болгон баарлашуусунун бакытысын тартуулайт о.э. жаратылыш да жакыныңды таануу, китептеги окуган сезимден өткөн бакытка жетүүгө жардам берет.

Жогорку класстын окуучуларынын көбү жаратылыш жана адабияттын адамга болгон таасирин салыштырышат, ошону менен бирге бул түшүнүктөрдүн окшоштугун ачышат: адабият жаратылыштай эле сезимге таасир этет, аны ойготот, ыракат тартуулайт дешет.

Окуучулардын элестетүүсүн ойготуу жаратылышка карата адабиятты эмоционалдык кабыл алуу үчүн негиз түзгөндүгү менен маанилүү. Окуучулардын адабиятка болгон эмоционалдык-интеллектуалдык мамилеси алардын өзгөрүп жаткан курчаган дүйнөнү кабыл алуу үчүн негиз болот.

Адабият маалымат үчүн жөн гана булак болбостон ошондой эле таанып-билүүнүн жана өзүн-өзү таанып-билүүнүн бирден бир каражаты боло баштайт.

§1.3. Кыргыз адабиятын окутуу процессинде экологиялык маданиятты калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү

Экологиялык маданиятты калыптандырууну окуучулардын жаратылыш жана коомдун (адамдын) өз ара аракеттешүүсүнүн илимий негиздерге ээ болуусу менен байланышкан жалпы билим берүүнүн элементи, бөлүгү катары түшүндүрүүгө болот.

Экологиялык тарбия берүүнү ишке ашырууда төмөнкү жоболор негизинен маанилүү:

– жаратылышка карата жоопкерчиликтүү мамилени калыптандыруу процессинде глобалдык, улуттук жана жергиликтүү ыкмалардын өз ара байланышын;

– чөйрөнү интеллектуалдык жана эмоционалдык жактан кабыл алуу жана аны жакшыртуу боюнча практикалык иш аракеттин бүтүндүгүн эске алуу.

Негизгилерден болуп, экологиялык тарбия берүүнүн предмет аралык, үзгүлтүксүздүк жана ситемалуулук принциптери эсептелинет.

И.Д. Зверев экологиялык билим берүү жана тарбия үчүн бир катар принциптерди карап, өзгөчө төмөнкүлөрдү бөлөт:

1. *Таанып-билүү, сезүү аракеттеринин бүтүндүгү.* Бул принцип инсандын айлана-чөйрөгө карата жоопкерчиликтүү мамилесинин түзүлүү жана өнүгүү процессиндеги интеллекттин, сезимдин, иш-аракеттин терең байланышын чагылдырат. Педагогикалык процесстин шартындагы максаттуу багыттагы экологиялык тарбия берүү анын натыйжасын сезимдүү кабыл алуу менен адамдын, коомдун жана жаратылыш чөйрөсүнүн өз ара аракеттешүүсүнүн жана илимий билимди өздөштүрүүнүн органикалык бүтүндүгүн божомолдойт.

2. *Прогностикалык принцип.* Биринчи кезекте, ар бир адамдын дайыма бир гана биздин жашообуз үчүн гана эмес, ошондой эле келечектеги муундар үчүн чөйрөнү сактоо жөнүндө – адамдардын коомдук иш-аракетиндеги өсүп жаткан муундун аң-сезиминде жаңы тенденциянын калыптануусун божомолдойт.

3. *Экологиялык көйгөйдүн глобалдык, улуттук жана жергиликтүү (локалдык) деңгээлдеринин өз ара байланышы.* Бул принциптин ишке ашуусу мектептин жашоо менен болгон байланышын күчөтөт. Окуучулардын адамдын жашоо чөйрөсү жана эмгек иш-аракети менен болгон өз ара аракеттешүү көйгөйлөрүнө кенен, комплекстүү көз карашынын өнүгүүсүнө таасир берет. Бул көйгөйлөрдү билүү өздүк жүрүм-турумда кандайдыр бир деңгээлде экологиялык пайдалуу чектөөлөрдү сактоого мотив боло алат.

4. *Предмет аралык ыкма.* Экологиялык тарбия берүүдө бирден бир башкаруучу принциптерден. Тарбия чөйрөсүндөгү мектептик жана мектептен тышкаркы окутуу предметтеринин бири-биринен өзүнчө чектелген тартибинде өтүлсө натыйжада айлана-чөйрө маселелерин мүнөздөгөн өз ара аракеттешүү жана өз ара таасир этүүчү татаал система жөнүндө бузулган жана чектелген түшүнүк түзүлөт.

Илимий билимдин интеграциясы предмет аралык ыкманын объективдүү өбөлгөсү болуп саналат. Экологиянын интегралдуу мүнөзү окуу предметтеринин бардык циклдерине (табигый-илимий, коомдук-тарыхый, жана гуманитардык-эстетикалык) таасир этет. Ушунун негизинде бардык деңгээлдерде жаратылыш менен коомдун оптималдуу өз ара аракеттешүүсүнүн ыкмаларынын жана принциптеринин закондорун ачуунун методдорунун жана мазмунунун айкалышуусу маанилүү болуп саналат. И.Д. Зверев өз иштеринде белгилегендей «Экологиялык билим берүүдөгү билимдин ар түрдүү тармактарынын өз ара аракеттешүүсү предметтер аралык мүнөздөгү уюштуруу формаларынын системасы тараптан камсыздалышы мүмкүн. Экологиялык көйгөй боюнча лекциялар, семинарлар, ролдук оюндар, комплекстик экскурсиялар, предметтер аралык сабактар жаратылыш

жана коомдун өз ара аракеттешүүсүнүн философиялык, социалдык-экономикалык, укуктук, техникалык, гигиеналык, адептик-эстетикалык аспектерди алардын бирдиктүүлүгүндө кароого өбөлгө түзөт» [84, 19-б.].

Н.И. Михайлова экологиялык билимдин интеграциясынын өзгөчөлүктөрүнөн эки өзүнчө багытты байкайт: 1. Объективдик - бир тараптан дүйнөнүн илимий сүрөттөлүшүндө коом тануу жана табигый илимдердин синтезинин жалпы тенденцияларын чагылдыруучу; 2. Субъективдик - окуучунун инсандык таң калууларын жана окуу процессинде ээ болгон дүйнө жөнүндө жаңы билимдерди синтездөөчү [129].

5. *Окуучулардын айлана-чөйрө менен баарлашуусунун максаттуу багыттуулугу.* Жаратылышка карата чыныгы кожоюндук мамиле инсандын сезимдик-эмоционалдык чөйрөсүнүн өнүгүүсү менен байланыштуу жана практикалык иш аракеттерде көнүгүүнү талап кылат. Бул иш-аракеттер окуучулардын жаратылыш чөйрөсү менен да, о.э. жаратылышты колдонуунун ар түрдүү түрлөрүн ишке ашырган адамдар менен да өз ара аракеттешүүсүнүн педагогикалык жактан уюштурулган жагдайларында гана туура ишке ашат [129, 20-бб.]

А.Н. Захлебныйдын [82], Т.А. Бабакованын [29] ж.б. иштеринде да экологиялык билим берүү жана тарбиялоо принциптерине чоң көңүл бурулган. Биз, жогоруда айтылып кеткен экологиялык билим берүү жана тарбиялоонун принциптерин толуктап жана маанилүү принциптеринин бири катарында экологиялык тарбия берүүнүн *гумандаштыруу принцибин* бөлүп кетүүнү мүмкүн деп чечтик. Бул принцип экологиялык тарбия берүү процессинде «мугалим – окуучу» мамилесин гумандаштырууну гана эмес, ошондой эле окуучунун курчаган дүйнөгө, жан-жаныбарларга, өсүмдүктөргө болгон мамилесин гумандаштырууну, бул мамилени жандандырууну божомолдойт. П.И. Пидкасистый жазгандай: «Анда бала үчүн бүткүл дүйнө маанилүүлүккө ээ болот, ал эми анын дүйнө менен болгон мамилелешүүсү заманбап рухий маданияттын деңгээлине чейин көтөрүлөт» [156, 78-б.].

Инсан өздөштүргөн экологиялык маданият анын ынанымынан, мотивинен, көз караштарынан өткөн жекече мүнөздү алып жүргөнүнө байланыштуу анын *субъективдик принцибин* бөлүп кароо мүмкүн.

Экологиялык тарбия берүү боюнча педагогикалык иш баланын дүйнө менен анын ар түрдүүлүгүндө жана башка адамдар менен байланышта өзүнүн «Мен» дегенин түшүнүү, өз кыймыл-аракетин түшүнүү, анын башка адамдар үчүн да, өзүнүн тагдыры үчүн да натыйжасын көрө билүү, билимди, мамилени жана о.э. саат сайын болгон өз тандоосун алып жүрүүчү катары өзүн баалоо жөндөмдөрүнүн өнүгүшүнө таасир кылат.

Окуучулардын илимий билиминдеги курчаган дүйнө тууралуу (азыркы күндө көптөгөн адистер айтып жаткан) объективдүүлүктүн жана субъективдүүлүктүн «Дүйнөнүн образына» болгон трансляциясы дүйнө менен сезимдүү эмоционалдык-баалуулукта баарлашуусуз мүмкүн эмес. Мейкиндикти жана өзүн ошондой эмоционалдык кабыл алуу аркылуу окуучу экологиялык мыйзамдарды, мыйзам-ченемдүүлүктөрдү жана принциптерди түшүнөт жана аларды өздүк субъективдүү жашоо иш-аракетинде пайдаланат.

Окуучунун экологиялык иш-аракетинин субъективдешүүсү анын экологиялык маданиятынын калыптануусунун бирден бир шарты болуу менен бул иш-аракеттеги окуучунун инсандык позициясында көрүнөт.

Философиялык жана педагогикалык адабияттарда позиция түшүнүгү инсандын аракетке болгон даярдыгы, багыт катары (К.А. Бурденко), инсандын коомдогу иштөө мүнөзү, структуралык-инсандык түзүлүш катары (С.С. Батенен, М.П. Крогнатова), инсандын милдети жана укуктарынын жыйындысы, ролу, орду катары (Е.А. Ануфриев, Е.С. Кузьмин) түшүндүрүлөт. Инсандын активдүү позициясын аныктоодо ар түрдүү ыкмаларды жалпылоо менен, биз ага туруктуу ынанымдын негизинде ишке ашкан ойдун жана аракеттин бүтүндүгүн, инсандын практикалык иш-аракетиндеги чыныгы көз караштарды, ачык көрүнгөн эмоционалдыгы менен айырмаланган жекече аң-сезимдүү жүрүм-турумунун элементтерин коштук

(Б.Г. Ананьев, А.А. Бодалаев, Л.И. Божович, А.С. Выготский, И.С. Кон, А.Н. Леонтьев, К. Муздыбаев, А.В. Петровский, С.Л. Рубинштейн).

С.Л. Рубинштейн «позиция - жалпы калыптанып жаткан инсан жана аң сезимдин ортосунда байланыштыруучу звено болуп саналат, аң-сезимдин аркасынан инсан жашоого карата мамиле боюнча белгилүү позицияны ээлөөгө жөндөмдүү болот», – деп эсептейт [164, 72-б.].

Б.Г. Ананьев активдүү позицияга жетишерлик деңгээлде толук түшүнүк берет. Ал «ар түрдүү социалдык иш-аракеттин жана коомдук жүрүм-турумдун субъектиси катары инсандын позициясы өз иш аракетинде, максатында жана баалуулуктарында колдонгон, ошол иш аракети багытталган инсандын коомго, эмгекке, адамдарга, өзүнө карата болгон мамиленин, багыттын жана себептердин татаал системасын берет» [21, 274-б.].

Жаратылышка карата мамиле боюнча инсандын активдүү позициясы бир эле мезгилде окуучунун экологиялык маданиятынын калыптануусунун натыйжасы жана маанилүү шарты. Бул позициянын активдешүүсү экологиялык иш-аракетте жана ошондой эле жаратылыш жөнүндө көркөм адабияттын эмоционалдык жана адептик таасири алдында өтөт.

И.Д. Зверев өз ишинде белгилеп кеткендей – адабиятты окуу өспүрүмдөрдүн сезиминдеги жана аң сезиминдеги экологиялык идеалды чындоого мүмкүндүк берет. Адабият каармандарында чыгылдырылган адептик идеал алар үчүн белгилүү деңгээлде моралдык аң-сезиминин калыптануусунун булагы экени белгилүү. Эгер баалуулук багыттын, жүрүм-турум нормаларынын калыптануусу үчүн ылайыктуу болгон мүмкүнчүлүктөрдү колдон чыгарып жана өспүрүмдөргө «тууроо үчүн идеал», «үлгү жөнүндө элес» берилбесе анда тарбия өнүгүү процессинен артта калат [85, 61-62-бб.].

Окуучуларга экологиялык тарбия берүүнүн негизги принциптерин талдап, биз жогоку класс окуучуларына кыргыз адабиятын окутуу процессинде экологиялык маданиятын калыптандырууга көңүл буруубузду

чектөө менен бул процесстин башка педагогикалык өзгөчөлүктөрүн кароого кайрылдык.

Акыркы жылдары орто мектептин окуучуларынын бүтүн «дүйнө образын» калыптандыруу зарылдыгы жөнүндө маселе көтөрүлө баштады. Буга байланыштуу предметтерди окутууда бирдиктүү ыкманы түзүү, предметтер аралык байланышка, окуу предметтерин интеграциялоо көйгөйлөрүнө көңүл бурула баштады. Бул багытта кыргыз окумуштуулары К. Иманалиевдин адабиятты тарых предмети менен байланышта окутуу боюнча жазылган «Кыргыз адабиятын окутуудагы предмет аралык байланыштын айрым маселелери» аттуу эмгеги, Ү. Култаеванын «Кыргыз адабияты сабагында жогорку класстардын окуучуларынын билимин тереңдетүү максатында предмет аралык байланышты колдонуунун методикасы» деген диссертациясы, М. Тешебаевдин «Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери» аттуу диссертациясы корголгон. М. Тешебаев кыргыз адабиятында интеграциялап окутуу үчүн чыгармаларды тандоодо төмөнкүдөй критерийлер талап кылынарын көрсөтөт:

– башка дисциплиналар менен объектинин окшоштугу, же жакындыгы;

– бул же тигил теманы, проблеманы түшүндүрүүдө башка предметтердин жардамына муктаждык;

– окуучулардын кабыл алынуучу объектини ар тараптуу түшүнүүгө жарамдуулугу;

– мугалимдин башка илим-билим тармактарынан кабардар болушу;

– эки же андан ашык мугалимдер интеграциялык сабак өткөн кезде аларга шарттардын бирдей түзүлүшү, темалардын, материалдардын алдын ала пландаштырылышы ж.б. [176, 15-б.].

Окумуштуулар Н.М. Мамедов, С. Залыгин, И.Д. Зверев сунуштаган коомдук, гуманитардык жана табигый илимдерди бириктирген экологиялык ыкма биздин кызыгуубузду жаратты. Мындай ыкма адам, коом жана жалпы

курчаган дүйнө үчүн пайдалуу көз карашта анын ички байланыштарын гармониялаштыруу максатында бардык билимди, мамилени, кыймыл-аракетти баалоого мүмкүндүк берет.

Мектеп предметтерин окууда экологиялык ыкма – окуучулар өздөштүргөн материалдык жана рухий маданиятта камтылган жана коом тарабынан топтолгон оң социалдык-экономикалык тажрыйба катары экологиялык маданияттын калыптануусу үчүн негиз боло баштады. Экологиялык ыкма ар кандай объектти айлана-чөйрө менен үзгүлтүксүз байланышта кароого багытталган. Ал анын байланыштарын, айлана чөйрө менен мыйзам ченемдүү өз ара аракеттешүүсүн, ошол жашоо жана өнүгүүнү камсыз кылган керектүү өбөлгөлөр менен шарттарды табууга багытталган. Мына ушул субъекттин өнүгүүсүнүн ички жана тышкы детерминациялык факторлорун аныктоого жана чектөөгө мүмкүндүк берген жалпы таанып-билүү принцибин тактоо болуп эсептелинет.

Азыркы мектеп биология, физика, химия, география сыяктуу окуу предметтеринин чегинде экология маселелерин окутуу боюнча бай тажрыйбага ээ. Бул предметтер республиканын көптөгөн мектептеринде эффективдүү иштеп жаткан интеграцияланган «табият таануу» курсунун ажырагыс бөлүгү болуп калды.

Изилдөө ишибизде биз, окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда кыргыз адабиятынын таасири көз карашында анын орто мектепте окутулушунун теориялык негизине талдоо жүргүздүк.

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги жалпы билим берүүчү орто мектептер үчүн кыргыз адабияты боюнча программаны 2006-жылы бекиткен.

Бул окуу программасы оңдоолуп жана толукталып, мурда жарык көргөн 2003-жылдагы программага алымча-кошумчалар киргизилген. Программаны С. Байгазиев жана А. Муратов түзгөн. X класста каралган 1960-2000-жылдардагы кыргыз адабияты боюнча обзордук бөлүмдөр өркүндөтүлгөн, мазмундук жактан байытылган. К. Жусуповдун «Ыр

сабындагы өмүр» эссеси VIII класстан XI класска которулган жана айрым материалдар программадан алынып салынган. Чыгармаларды үйрөтүүгө бөлүнгөн сааттар да алымча-кошумчага учураган.

Кыргыз адабияты курсунун негизги мазмунун түзүүчүлөр белгилегендей, байыркы доордогу жана орто кылымдардагы адабий мурастардын үлгүлөрү, улуттук фольклор, акындар поэзиясы, жазма адабиятыбыздын жана профессионал көркөм сөз өнөрүбүздүн чыгармалары түзөт. Ошондой эле батыш классикасына жана түрк элдеринин, чыгыш классикасынын үлгүлөрүнө да орун берилген.

Программа үчүн көркөм чыгармаларды тандап алууда төмөнкүдөй чен-өлчөмдөр жетекчиликке алынган:

– адеп-ахлактык чен-өлчөм: чыгарманын бийик моралдык-этикалык асыл нарктарга, гуманисттик идеяларга тарбиялоочу мүмкүнчүлүгү, тарбиялык-таанытуучулук потенциалы;

– эстетикалык-көркөмдүк чен-өлчөм: чыгарманын көркөм формасынын кооздугу жана анын окурмандар арасындагы рейтингинин жогорулугу;

– лингвистикалык чен-өлчөм: адабий тилдин нормасынын жалпы калк үчүн мүнөздүүлүгү;

– психологиялык-педагогикалык чен-өлчөм: чыгарманын окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө, кабылдоо мүмкүнчүлүгүнө, таанып-билүүчүлүк кызыкчылыгына, муктаждыгына ылайык келиши;

– жанрдык-тематикалык чен-өлчөм: чыгармалардын жанрдык жана тематикалык ар түрдүүлүгү.

Программада адабиятты үйрөнүү үч этапка бөлүнөт:

I этап – бул адабияттык окуу (5-7-кл).

II этап – бул тарыхый-адабий курстун элементтерин ичине алган, системалык курска жакындатылган адабияттык окуу (8-9-кл).

III этап – кыргыз адабиятынын системалык курсу (10-11-кл).

Программада адабиятты окутуунун кайсы гана этабы болбосун чыгарманын көркөм образын, эстетикалык сулуулугун анын идеялык адеп-ахлактык мазмуну менен бирдикте окутуп үйрөтүүгө көңүл буруу зарылдыгы айтылган. Адабиятты окуп жатып, окуучу сөз даамын татсын, көркөм образдан рахат алсын, жазуучунун тилине тамшансын, сөз байлыгы өссүн, каармандар менен кошо толгонсун, күлсүн, ыйласын жана алар менен бирге азапка кабылсын, турмуштук татаал суроолорго жооп издесин, адабий табити тарбиялансын, эң негизгиси, руху арууланып, инсан катары өссүн, ошол өсүүдө окуган адабий чыгармасы көмөк көрсөтсүн делет.

Бизди экологиялык көйгөйлөргө байланыштуу болгон окуу материалдары кызыктырды.

Адамдардын жаратылыш менен болгон өз ара аракеттешүүсүнө арналган чыгармалар жогорку класстын окуу программасында 10-класстар үчүн Молдо Кылычтын «Буудайык» поэмасы жана Тоголок Молдонун «Куштардын аңгемеси», «Жер жана анын балдары» поэмасы, ал эми 11-класста Ч. Айтматовдун «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт», «Гүлсарат», «Ак кеме» повесттери, «Кыямат» романы, С. Эралиев «Кесир инсан» поэмасы, Ч. Айтматов «Ысык - Көлдүн куту жана куну» публицистикалык жанрдагы чыгармасы берилген.

Жогорудагы чыгармаларды окуп үйрөнүү аркылуу окуучулар жаратылышка болгон мамиле жана коомдогу социалдык акыйкаттык сыяктуу маселелердин үстүндө ой толгоолорду жүргүзүп, аларды талдоого алуулары зарыл. Программада да бул чыгармаларды окутууда ушуну эске алуу керектиги белгиленген. Себеби, окуучулардын бул курагы, адептик идеалды издөө, айлана-чөйрөдө өз ордун аныктоо, аларга болгон мамилелешүүнүн стилинин жана ыкмасынын калыптануучу мезгили катары аныкталат. Белгилүү психолог И. Кон «Жогорку класс окуучусунун психологиясы» деген эмгегинде мындай деп жазат: «Жогорку класс окуучусунун ой-жүгүртүүсү инсандык, эмоционалдык мүнөзгө ээ боло баштайт. Интеллектуалдык иш-аракети окуучунун өзүнүн тагдырын өзү чечүү менен

жана анын өзүнүн көз карашын оңдоого аракеттенгени менен байланышкан өзгөчө эффективдүүлүккө ээ боло баштайт» [100, 78–б.]. Буга байланыштуу ар түрдүү позициялардын, ойлордун, көз караштардын салыштыруусун камтыган материалды маңыздуу интерпретациялоону уюштуруу бардык тематикада колдонууга мүмкүн.

Окуу процессинин окуучунун инсандыгына болгон таасири окуу предметтеринин тарбиялык мүмкүнчүлүгүнүн мүнөзүнөн жана көлөмүнө көз каранды. Окуу предметинин тарбиялык мүмкүнчүлүгү – бул окуучулардын коомго, жаратылышка, адамдарга жана өзүнө болгон мамилесинин ар түрдүү аспектилерин өзү түшүнүүсүнө жана сезүүсүнө багытталган дүйнөгө болгон көз караштык маалыматтын өзүнчө элементи.

Биз адабиятты окуу программасына талдоо жүргүзүү менен катар эле жогорку класстар үчүн жазылган кыргыз адабияты окуу китебин анализден өткөрдүк.

Окуу китеби – окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн уюштуруунун негизги куралы болуп эсептелинет. Окуу китеби бүткүл окуу системасынын микроөлгүсү болуп, практикада окутуунун максаттарын ишке ашыруунун негизги каражаты катары каралат. Мугалим менен окуучунун ортосундагы ишмердүүлүктү аныктоочу, багыттоочу жана уюштуруучу негизги жана борбордук звено катары саналат. Бирок, окуу китеби мугалимдин окуу ишмердүүлүгүн толугу менен алмаштыра албайт. Мугалим сабак убагында окуучулардын билимин өркүндөтүп, акыл-эстик, адеп-ахлактык ж.б. тарбия берүүдө ар түрдүү окутуунун түрлөрүн, бир нече методдорду, каражаттарды да колдонууга тийиш. Ошентсе да окуу китеби окуучулардын толук кандуу өсүп-жетилиши, туура тарбия алышы үчүн алмаштырылгыс каражат.

Биз изилдөөгө алган жогорку класстын окуучулары үчүн жазылган X класстын окуу китеби К. Асаналиев, С. Байгазиев, С. Жигитов, К. Иманалиевдер тарабынан жазылган. Бул китеп Кыргыз билим берүү академиясынын окумуштуулары тарабынан түзүлүп, 1993-жылы «Мектеп» басмасынан жарык көргөн кыргыз адабиятынын программасынын

(түзүүчүлөр: С. Байгазиев, А. Муратов) негизинде жазылган. Окуу китебинин материалдары авторлор тарабынан төмөнкүдөй бөлүштүрүлүп иштелген:

К. Асаналиев – «XIX-XX кылымдардагы кыргыз кол жазма адабияты», «Молдо Нияз», «Молдо Кылыч», «Осмонаалы Сыдыков», «Белек Солтоноев», «Каныбек», Кыргыз адабияты согушка чейинки мезгилде – проза», «Согуш жана андан кийинки мезгилдеги кыргыз адабияты», Э. Хемингуей»;

С. Байгазиев – «Кыргыз адабияты согушка чейинки мезгилде: драматургия», «Ж. Турусбеков», «М. Элебаев», Улуу Ата Мекендик согуш жана андан кийинки мезгилдеги кыргыз адабияты: драматургия (1941-1959)»;

С. Жигитов – «Кыргыз профессионал адабиятынын жаралышы (1919-1924)», «Кыргыз адабиятынын телчигиши (1925-1929)», «К. Тыныстанов», «А. Осмонов», «Кыргыз адабияты согушка чейинки мезгилде: поэзия», «Улуу Ата Мекендик согуш жана андан кийинки мезгилдеги кыргыз адабияты: поэзия»;

К. Иманалиев – «А. Токомбаев», «К. Маликов», «К. Жантөшев», «К. Баялинов», «М. Алыбаев», «Р. Шүкүрбеков»;

Б. Керимжанова – «Ж. Бөкөнбаев».

Материалдардын мазмуну адабият илиминин соңку жетишкендиктерине негизделген, окуучулардын жаш курактык өзгөчөлүктөрүнө туура келет, көркөм-эстетикалык булактары, түшүнүктөрү, эрежелери, бүтүмдөрү удаалаш, тиешелүү багытка ээ, системалуу жана оптималдуу. Аталган китеп көркөм-эстетикалык билим берүүнүн көп түрдүү жана олуттуу мазмунун интеграциялоо аркылуу кол жазма адабиятынан баштап согуштан кийинки мезгилге чейинки улуттук поэтиканын илимий сүрөттөлүшүн сапаттуу тартып берүүгө жетишкен. Окуучулардын алган билимдерин, түшүнүктөрүн баалоо үчүн берилген суроо жана тапшырмалар алардын акыл-эстик, адептик, эстетикалык билим-тарбия берүүнүн куралы катары туура коюлган.

XI класстын «Кыргыз адабияты» окуу китеби авторлор К. Артыкбаев, К. Асаналиев, С. Байгазиев, К. Иманалиев, А. Муратовдор тарабынан жарык көргөн. Китеп өркүндөтүлгөн окуу программасына ылайык жазылган. Китеп авторлордун «XI класстагы кыргыз адабияты курсунун максаты жана милдети» кириш сөзү менен ачылат. Окуу китеби X класстагы адабият курсунун түздөн-түз уландысы болот, башкача айтканда кыргыз адабиятынын 1960-1990-жылдардагы тарыхына обзор берилет. Т. Сыдыкбеков, Ч. Айтматов, У. Абдукаимов, Т. Касымбеков, С. Эралиев, Б. Сарногоев, Т. Абдумомунов, М. Байжиев сыяктуу жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылыгы ачылып берилет, ошондой эле кыргыз публицистикасына да орун берилген (1920-1990). Бул китепте биринчи жолу «Манас» таануу курсу көркөм-эстетикалык жана тарыхый логикалуу алкакта негиздүү таржымалданган. Китеп факт-материалдардын тактыгы, талдоолордун негиздүүлүгү, ойлорунун логикалуулугу менен айырмаланат. Окуучулардын адабий билим алышына, мезгилди таанып билишине өбөлгө түзөт.

Ошентсе да коюлган максатка ылайык, биз, жогорку класстар үчүн жазылган окуу китебин талдоонун негизинде төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

- акын, жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылыгында алардын жаратылышка карата мамлелери, коомдук салымдары кеңири берилсе;
- окуу китебиндеги жаратылыш маселелерин камтыган чыгармалар экологиялык өңүттөн кенен талдоого алынса;
- окуучулардын жаратылышка жана ал жөнүндө адабиятка болгон баалуулук багаттарын ачып бере турчу суроо-тапшырмалар түзүлсө.

Биздин оюбузча, сабактардын уюштуруу формаларын өзгөртүү, окутуунун методдорунун жана ыкмаларынын системаларын кеңейтүү, жаратылыштын жана адабияттын интеграциясынын таасири окуучунун инсандык-эмоционалдык чөйрөсүнүн өнүгүшүндө маанилүү роль ойнойт.

Экологиялык билим берүү процессинде курчаган дүйнө жөнүндө билим окуучулар үчүн актуалдуу болуп саналат жана адабият таануу билими менен интеграцияланат. Андыктан чыгармада жазылган конкреттүү учурга жана аймакка байланыштуу предметтүү, түшүнүктүү кабыл алынат. В.А. Слостениндин ою боюнча: «аң-сезим кайсы гана деңгээлде болбосун ар дайым жыйынтыгы менен чындыктын белгилүү баасына ээ болот» [169, 174-б.]. Жогорку класстын окуучуларынын адабий чыгармалардан жана чыныгы турмуштан алынган экологиялык маалыматтарды баалоо жана салыштыруу жөндөмү экологиялык ынанымдын калыптануусуна жардам берет.

Көркөм чыгармаларга көйгөйлүү анализ, докладдарды даярдоо, окуучулардын чыгармачылык иштерине оппонент болуу, окуу дискуссия сыяктуу окутуунун белгилүү формалары окуучулардын экологиялык билимине субъективдүү инсандык маңыз тартуулайт.

В.А. Слостенин эсептегендей: «регулятивдик функцияны аткаруу менен ынанымдар инсандын бардык рухий түзүлүшүн, баалуулук багыттарды, кызыкчылыктарды, каалоолорду, сезимдерди, мамилени аныктайт» [169]. Экологиялык ынанымдар өз кезегинде инсандын экологиялык пайдалуу жүрүм-турумун, анын иш-аракеттик активдүүлүгүн, т.а. экологиялык маданиятын мажбурлайт. Окуучулар позитивдүү экологиялык бааларын, ой-пикирлерин билдирүү менен мугалим тараптан активдүү эмоционалдык кубаттоого (жактыруу, мактоо, окуу талашта аналитик катары катышуу мүмкүнчүлүктөрүнө) ээ болору белгилүү. Өз алдынча иштөө да алардын органикалык бүтүндүгүндө экологиялык жана адабий билимди өздөштүрүүгө багытталган. Окуучулар мүмкүн болушунча экологиялык иш-аракеттин көптөгөн формаларына (изилдөөчүлүк, эмгектик, таанып-билүүчүлүк) катышышат.

Эксперименталдык иштин жүрүшүндө биз, жаратылыш жөнүндө адабиятка карата жогорку таанып-билүүчүлүк кызыкчылыкка ээ болгон окуучулар «эң жакшы» калыптанган экологиялык ынанымга ээ болоруна

көнүл бурдук. Алардын жаратылышка карата мамилесин – жаратылыш жана искусствонун өз ара байланышы жөнүндө жалпыланган түшүнүктөрдүн калыптануусу үчүн негиз болуучу адептик-эстетикалык негиз катары аныктоого болот.

Негизинен, окуучулар жогорку класска келгенде экологиялык билим, билгичтик жана көндүм, экологиялык иш-аракет боюнча жетиштүү маалыматка ээ болуп калат. Ошентсе да изилдөөгө алынган мектептердин 10-11-класстарынын окуучуларына максаттуу-багыттуу байкоо жүргүзүү процессинде биз байкагандай маалыматтарын күнүмдүк өз жүрүм-турумдарында ар дайым эле колдоно беришпейт. Ошол себептен, биз окуучуларга бир нече экологиялык сабактарды жүргүздүк. Сабакта жаратылышка карата адабий каармандарынын мамилесинин мүнөзүн түзүү менен алар экологиялык көйгөйдү чечүүдө өздөрү үчүн адептик-этикалык багыттарды белгилешти. Адабий каармандарынын жаратылышка болгон мамилеси жөнүндө эксперименталдык класстын окуучуларынын айткан сөздөрүнөн мисал келтирип кетсек.

Адилет: (Ч. Айтматовдун «Кыямат» романынан) Базарбай – бул турмушта жөн гана бар болгонуна ыраазы болгон адам. Ал үчүн дүйнөдө бир гана арак ичип көнүл ачуу маанилүү. Айтматов бул каарманга бекеринен Базарбай деген ысымды койбосо керек. Анткени, «базар» деген «жапайы» сөзүнө маанилеш эмеспи. Базарбай үчүн жаратылыштын сулуулугу, кооздук түгүл керек болсо жер жүзүнүн кыйрап кетиши да мааниге ээ эмес. Ошондуктан ал карышкырдын кичинекей бөлтүрүктөрүн үңкүрдөн алып чыгып зоомагазинге сатып акча кылып алууну максат кылат.

Айсулуу: (Ч. Айтматовдун «Ак-кеме повестинен) Орозкул – зөөкүр, мансапкор адам. Ал мас болгон сайын аялын көк ала кылып сабайт, кайын атасына кол көтөрөт. Анын адилетсиздиги адамдарга гана эмес, жаратылышка да ошондой. Ошондуктан коруктагы карагайларды кыйып алып аракка алмаштырып сатат. Элде жашаган бардык этикага кас, «баарыбыз Бугу эненин тукумдарыбыз» деген байыркы түшүнүккө

ишенбейт. Буга себеп катары баланын жомогунун эң сонун каарманы – Бугу эненин тукумун өлтүрөт. Бекеринен даанышман Фихте: «Адам кандай болсо, анын философиясы да так ошондой» деген эместир.

Гаухар: (Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынан) Сарыбай – жаратылышка жасаган мамилеси үчүн акыры кандай абалда калды? Тагдыр өзүн да, үй-бүлөсүн да бөлөкчө күйүткө салып, жарыкчылыкта жалгыз көөдөй караңгы өмүр сүргүзүп койду. Балким, канчалаган жаратылыш макулуктарынын канын агызып, убалына калган мүнүшкерлик менен аңчылык акыбети ушундайча кайтарылмакчыдыр. Жаратылыш жангыс кегин ушинтип алгандыр. Балким, байыркы Кожожаш бабасы табиятка ашкере көрсөткөн айыбына тарткан жаза адам акылы менен илим түшүнө элек жолдор аркылуу келип башка бир формада кайталанып жатышыдыр...

Адабий каармандарынын жаратылышка карата мамилесин мүнөздөөдө жогорку класстын окуучулары ага карата өз мамилесин да билдиришет. Окуучулардын башка адамдардын жана адабий каармандарынын жаратылышка карата мамилесин жана кылган ишин баалоосу, алардын өзүн өзү баалоосуна түрткү берет. Бул эксперименталдык иштин аягында окуучулар жана эксперт-мугалимдер тобу белгилешкендей, натыйжада өзүнүн жүрүм-турумун жакшыртуу каалоосун активдештирет (3.3. §. караңыз).

Демек, экологиялык маданиятты калыптандыруу боюнча окуу-тарбиялык процесстин өзгөчөлүгү болуп андагы окуучулардын жаратылыш жөнүндө адабиятка жана экологияга болгон таанып-билүү кызыкчылыгына активдүү түрдө түрткү берүү эсептелинет. Бул экологиялык иш-аракеттин ар кыл түрлөрүндө алардын жаратылышка карата эмоционалдык-баалуулук мамилесине, экологиялык аң-сезимине, активдүү позициясына оң таасир берет. Экологиялык билим берүүнүн глобалдык, улуттук жана жергиликтүү деңгээлдеринин органикалык бүтүндүгүнүн ишке ашуусу, анын предмет аралыгы жана комплекси берилген процеске жогорку эффективдүүлүктү камсыз кылат.

БИРИНЧИ ГЛАВА БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫК

Экологиялык маданият инсанды коом тараптан аныкталган идеалга ылайык келген сапаттарын калыптандыруунун негизинде өсүп келе жаткан муунду тарбиялоодо негизги орундардын бирин ээлөөгө тийиш. Биз аны калыптандырууда бардык жоопкерчиликти табигый илимдер сабагынын мугалимдерине гана жүктөөгө тийиш эмеспиз, бул бардык мугалимдердин иши, себеби тарбия берүү бүтүн процесс болуп саналат жана анын бөлүнүшү болгону шарттуу мүнөзгө ээ деп эсептейбиз.

Айрым окумуштуулар өздөрүнүн эмгегинде адам менен жаратылыштын байланышы адабият-жаратылыш, коом-жаратылыш мамилесин чагылдыруусундагы байланыш экендигин көрсөтүшөт. Бул жыйынтык окуучулардын жаратылышты кабылдоосу адам үчүн маанилүү жана аны коргоо зарылдыгына алып келет. Жалпы жана өздүк жашоого карата керектөө мамилесинин артыкчылыгы окуучуларда адабият сабагы аркылуу боорукердик, өзүн-өзү чектөө, жаратмандык сыяктуу сапаттарды тарбиялоо менен, алардын адептүүлүгүнүн фундаменталдык негиздерин бекемдөө аркылуу төмөндөтүүгө болот.

Биз экологиялык маданиятты калыптандыруу боюнча иш системасын түзүүнүн өзгөчөлүктөрүн жана негизги принциптерин карап, аны ишке ашырууда жаратылышка карата жоопкерчиликтүү мамилени калыптандыруу процессинде глобалдык, улуттук жана жергиликтүү ыкмалардын өз ара байланышын, чөйрөнү интеллектуалдык жана эмоционалдык жактан кабыл алуу жана аны жакшыртуу боюнча практикалык иш аракеттин бүтүндүгүн эске алуу сыяктуу жоболор негизинен маанилүү деп эсептедик.

Экологиялык билим берүү жана тарбия үчүн бир катар принциптерди карап, өзгөчө төмөнкүлөрдү бөлдүк: таанып-билүү, сезүү аракеттеринин бүтүндүгү;прогностикалык принцип;экологиялык көйгөйдүн глобалдык, улуттук жана жергиликтүү (локалдык) деңгээлдеринин өз ара байланышы; предмет аралык ыкма;окуучулардын айлана-чөйрө менен баарлашуусунун

максаттуу багыттуулугу. Биз, аталган экологиялык билим берүү жана тарбиялоонун принциптерин толуктап жана маанилүү принциптеринин бири катарында экологиялык тарбия берүүнүн гумандаштыруу принцибин жана субъективдик принцибин бөлүп кетүүнү мүмкүн деп чечтик.

Ошондой эле окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда кыргыз адабиятынын таасири көз карашында анын орто мектепте окутулушунун теориялык жана практикалык маселелерине талдоо жүргүздүк. Биздин кызыгуубузду экологиялык көйгөйлөргө байланыштуу көркөм чыгармалар бурду. Адабият боюнча азыркы программа окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануусуна мүмкүнчүлүктөрдү ачып бере алат, бирок мектеп практикасында бул маселеге көңүл бурулбай келет. Адабият сабагы адабий теориялык түшүнүктөрдү калыптандырууга басым жасайт.

Өзүбүздүн изилдөөлөрүбүз менен окумуштуулардын берилген жыйынтыктарын аныктоо аркылуу биз адабий чыгармалардын үстүндө мугалим жана окуучунун бирдиктүү иш алып баруусу жаратылышка кызыгуусун тереңдетүүгө, аны бардык татаалдыгы жана кооздугу менен таанып-билүүгө умтулуусуна, аны коргоо жана сүйүү каалоосун калыптандырууга жардам берерин, бул жаңылыктарды турукташтырып жана активдештирерин белгилеп кетебиз.

Демек, кыргыз адабиятын окутуу процессинде калыптануучу экологиялык маданияттын деңгээли жаратылыш жөнүндө билимдин өздөштүрүлүшү, ишенимдин калыптануусу, этикалык жана эстетикалык сезимдер, практикалык иш-аракет менен мүнөздөлүүгө тийиш.

II глава. Окуучулардын экологиялык маданиятын кыргыз адабияты аркылуу калыптандыруунун технологиялары

§2.1. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун мазмуну жана технологиялары

Билим коомдун социалдык-маданий өнүгүүсүнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Ушунун негизинде анын негизги социалдык-маданий функцияларын аныктап алууга болот. Алар адамзат тарбынан топтолгон атайын тажрыйба жана жалпы фрагменттерди, ошондой эле коомго карата социалдык жана маданияттык адекваттуулуктун нормаларын жана эрежелерин, социалдык-функционалдык ролду өздөштүрүүдө натыйжалуу иш-аракеттин билим, билгичтик жана көндүмдөрүн трансляция аркылуу окуткан инсандын социалдаштыруу жана инкультурациялоо милдеттерин чечүүгө багытталган.

Инсанды билим жана тарбия берүү процессинде инкультурациялоо аны коом маданиятынын «жемиши» катары калыптандырат, аң-сезимине баалоочу жана жүрүм-турум стереотиптерин жана көндүмдөрүн, маданий үлгүлөрдү киргизет, ошондой эле анда ошол маданий үлгүлөрдү коомдук маданияттын нормалары, эрежелери жана салттары нугунда алууга, колдонууга жана интерпретациялоого окутулган маданият «керектөөчүсүн» тарбиялайт [108, 326-б.]. Ал коомдун муктаждыгына адекваттуу инсанды калыптандырат.

Албетте, биздин билим берүү системабызда өсүп келе жаткан муундун илимий, маданий жана руханий жактан өнүгүүсү үчүн потенциал бар жана козголгон көйгөйлөрдү чечүүдө, биринчиден, Кыргыз Республикасынын билим берүү системасынын аныкталган жетишкендиктерине, оң тажрыйбасына жана терең тарыхый салтына таянуу керек.

Кээ бир педагогдор педагогикалык процессти идеологиядан арылтууну окуучу жаштарды тарбия ишинен бошотуу катары кабыл алган учурлар кездешет. Мунун негизинде мекенге болгон сүйүү, мыйзамды сыйлоо, жаратылышты сүйүү, адептүүлүктү калыптандыруу маселелери методикалык

колдонмолордо жана окуу куралдарында каралбай калды. М.И. Шилова «жакшы тарбияланган окуучулар – эненин кубанычы, мугалимдин сыймыгы», – деп абдан туура белгилеген [190, 3-б.].

Окуучулардын тарбиялуулугу – билим жана тарбия берүү процессинин эффективдүүлүгүнүн негизги көрсөткүчү. Окумуштуу С. Байгазиев: «Адамзаттын мындан аркы прогресси жалаң гана илим менен техниканын өнүгүшүнө байланышпайт. Жер шаарындагы цивилизациянын өсүп-өнүгүшү анын кадыр баркы, баалуулугу, адамдардын адеп-ахлагынын, ички дүйнөсү, ыйман жанынын тазалыгынын, актыгынын, сулуулугунун өркүндөшүнө да терең байланышат» – деп белгилейт [32, 192-б.].

Экологиялык маданият инсанды коом тараптан аныкталган идеалга ылайык келген анын өзүнчө сапаттарын калыптандыруунун негизинде өсүп келе жаткан муунду тарбиялоодо негизги орундардын бирин ээлөөсү керек. Биз аны калыптандырууда бардык жоопкерчиликти табигый илимдер сабагынын мугалимдерине гана жүктөөгө тийиш эмеспиз, бул бардык рангдагы жана деңгээлдеги мугалимдердин иши, себеби тарбия берүү бүтүн процесс болуп саналат жана анын бөлүнүшү шарттуу мүнөзгө ээ деп эсептейбиз.

Эксперимент учурунда жүргүзүлгөн сурамжылоонун негизинде мугалимдердин көпчүлүгү экологиялык маданиятты калыптандыруу адабият сабагынын мугалимдерине эч кандай тиешеси жок, бул милдет табигый илимдер сабагынын мугалимдерине гана тиешелүү деген пикирлерин билдиришкен (*1-анкета*). Бул жаңылыш көз караш.

Өндүрүштүк ж.б. технологиялардын таралышы бир гана жаныбарларга, өсүмдүктөргө карата эмес, ошондой эле адамдар үчүн да негизсиз катаалдык. Жалпы жана өздүк жашоого карата керектөө мамилесине артыкчылык берилгенин окуучуларда адабият сабагы аркылуу боорукердик, өзүн-өзү чектөө, жаратуу сыяктуу сапаттарды тарбиялоо менен, алардын адептүүлүгүнүн фундаменталдык негиздерин бекемдөө аркылуу төмөндөтүүгө болот. Н.С. Дежникова: «өзгөчө көйгөй болуп окуучуларда

сезим чөйрөсүн өнүктүрүүгө түрткү болгон ылайыктуу технологияларды иштеп чыгуу саналат. Бул баалуулуктарды өздөштүрүү өспүрүмдөрдүн жаратылыш менен, өзү менен жана башка адамдар менен бирдикте жашоо тууралуу илимге, ошондой эле өспүрүмдөрдү окуткан жана аларды экологиялык багыттагы практикалык иш-аракетке кошкон методдорго жетишине жардам берет, – деп эсептейт» [68, 12-б.].

Окуучулардын жаратылышка карата адептүү мамилесин калыптандыруу көйгөйүн дүйнө жүзүндө көптөгөн окумуштуулар активдүү талкулоодо. А. Моронинин көз карашы боюнча: «мектептин милдети балага жаратылыш чөйрөсү менен туураа мамиле түзгөнгө жардам берүүгө аракет кылуудан турат» [134, 189-б.].

КМШ, Канада, Англия, Швеция ж.б. өлкөлөрдө экологиялык маданиятты калыптандырууга артыкчылыктуу болуп сабактын түздөн-түз жаратылышта өтүүсү, негизин жаратылышты эмоционалдуу кабыл алуу түзгөн экологиялык оюндар, атайын бөлүнгөн күндөр жана долбоорлор өткөн жумалар эсептелинет. Германияда ар бир адамдын жаратылышка карата жүрүм-турумдарына мисалы, таштандыны кайра иштетүү көйгөйүнө чоң маани беришет. Россияда 1990-жылы экологиялык билим берүү системасында демилгелер, каржы, негизги багыттар, максаттар аныкталган «айлана-чөйрө боюнча билим берүү тууралуу» улуттук мыйзам кабыл алынган [76, 77-82-бб.].

Өлкөбүздөгү экологиялык маданиятты калыптандыруунун мазмунун жана технологиясын алсак, биз өзүбүздүн каада-салтыбызга таянышыбыз керек. Ал эми ошол элдик экологиялык маданият жөнүндө салттык идеялар ар качан адабий чыгармаларда чагылдырылып келген. Учурда окуучуларды жаратылышка карата жооперчиликтүү мамиле кылууга тарбиялоодо ошол элдик баалуулук багытты эске албастан көпчүлүк окумуштуулар өнүккөн өлкөлөрдүн жетишкендиктерин толугу менен өздөштүрүп алууну максат кылышат. Албетте ал жетишкендиктердин керектүүсүн алуу керек. Бирок, өнүккөн өлкөлөрдүн билим берүү системасында эффективдүү өздөштүрүлгөн

нерсе биздин кыргыз мектептерине дайым эле туура келе бербесин эске алуу керек.

В.М. Межуев: «Жарандык коомдун орношу жана жалпы улуттук маданияттын калыптануу процесси жүрүп жаткан мезгилде мектеп бул процесстин негизги катализатору болуп саналат», – деп белгилейт [185, 45-б.]. Муну менен өлкөбүздөгү калктын жалпы маданиятынын жана ошону менен катар окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануусундагы кемчиликтерди түшүндүрсө болот.

С. Дежникова экологиялык тарбиянын маңызын жаратылыш, башка адамдар менен, өзүнүн ички дүйнөсүнүн рефлексия жолу менен өз ара мамилешүүсүндө маданияттын субъекти (интеллектуалдык, сезимдик, этикалык) катары инсандын өнүгүүсүнөн көрөт [67, 52-б.]. Бул позицияда экологиянын мазмундук мааниси бир гана биологиялык билим менен гана чектелбестен адамдын айлана-чөйрө менен болгон табигый жана социалдык аракеттешүүсүнүн тажрыйбасынын жана билимдеринин (гуманитардык, техникалык, табигый) синтези катары түшүндүрүлөт.

Н.А. Асташова баалуулук багыттардын калыптануусу – белгилүү мезгилдик аралыкка ээ болгон, күч менен таңуулабаган, тетирисинче, аксиологиялык позицияларды көрсөтүүдө жана анын орношундагы кылдаттыкты билдирген жетиштүү деңгээлдеги татаал процесс экендигин белгилейт. Ал анын калыптануусунун төмөнкү этаптарын көрсөтөт:

- тарбиялануучуга баалуулуктарды көрсөтүү;
- инсандын баалуулук багыттарды түшүнүүсү;
- баалуулук багыттардын иш-аракетте жана жүрүм-турумда ишке ашуусу;
- баалуулук багыттарды инсандыкка орун алдыруу жана аны инсандык сапат статусуна которуу, б.а. өзгөчө потенциалдуу абал;
- мугалимдин инсандык сапаттарында камтылган потенциалдуу баалуулук багыттарын актуалдаштыруу [27, 11-б.].

Азыркы мезгилде педагогикалык аксиология жаңы педагогикалык парадигма катары өнүгүп жатканын белгилесе болот. Өнүгүүдө аксиологиялык маданиятты калыптандыруу баалуулук багыттардын калыптануусунун жогорудагы бардык беш этаптарын өтүү зарыл.

Улуу орус педагогу К.Д. Ушинский тарбия бир гана билимдин кеңейишине гана эмес, ошондой эле адамдын ишенимине да таасир этүү керектигин дайыма белгилеп келген [24, 479-б.]. Б.Г. Иоганзендин ою боюнча экологиялык тарбия адамдын коом жана жаратылышка көз карандылыгын, айлана-чөйрөдөгү сулуулукту баалоо жана сактоо керектигин, замандаштарынын, ошондой эле келечектеги муундардын алдында жарандык жоопкерчилик сезимине ээ болууну түшүнгөн ар тараптан өнүккөн инсанды калыптандырууну билдирет [91, 3-б.].

Демек, кыргыз адабиятын окутуу процессинде калыптануучу экологиялык маданияттын деңгээли жаратылыш жөнүндө билимдин өздөштүрүлүшү, ишенимдин калыптануусу, этикалык жана эстетикалык сезимдер, практикалык иш-аракет менен мүнөздөлүүгө тийиш.

С. Дежникова көптөгөн окуучулардын айлана-чөйрө менен болгон мамилешүү маданияты өтө төмөн деңгээлде экенине көңүл бурат. Алардын жаратылышты кабыл алуусу антропогендик таасир этүү объектиси сыяктуу түшүнүктөр менен гана чектелет. Ошондуктан көп мезгилде жаратылышка карата керектөөчүлүк мамилелери менен катар аяр мамиле кылуу, зарылчылык түшүнүгү жана жоопкерчиликтүү баарлашуусу менен коштолбойт. Ал «адам жана жаратылыш» үчүн аталган экологиялык коркунуч синдрому – окуучулардын экологиялык сабаттуулугунун маңызы адамдардын иш-аракетинин терс натыйжалары жөнүндө билимдер менен азыктанганын – белгилейт [67, 51-56-бб.]. Муну биз тараптан жүргүзүлгөн эксперименттик иш да далилдеп отурат. Эксперимент учурунда жогорку класстын окуучулары да курчап турган дүйнөнүн тагдыры үчүн өздөрү экологиялык прогноз түзүшкөн.

Сүрөт 1. – Экологиялык маданиятты калыптандыруу процесси

Кээ бир окуучулар атомдук станциялардын авариялары, метеориттер менен кагылышуу, күндүн өчүшү, ядердик согуш, Ысык-Көлдү булгоо, арча-карагайларды кыюу ж.б. пессимисттик прогноздорун көрсөтүшкөн. Пессимисттик прогноздордун көпчүлүгүндө адамдын жер бетинде андан ары жашоосунун оптимисттик вариантынын жоктугу берилген. Бул болсо, окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануу процессинин эффективдүүлүгүн төмөндөдөт.

Демек, экологиялык маданиятты калыптандыруу процесси бир канча өз ара байланышкан компоненттерден турууга тийиш (*1-сүрөт*).

Е.В. Яковлева: «жүрүм-турум (социалдык, маданий, адептик) нормаларын билүү жана андан да жогору табигый илимдер материалынын жетиштүү көлөмү чыныгы жашоодо окуучулардын бул нормаларды сактоосун камсыздабайт», – деп белгилейт [199, 143-б.]. Коюлган милдеттердин эффективдүү ишке ашуусу үчүн кыргыз адабияты аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун маңызы жана технологиялары багытындагы суроолорду кылдат түрдө иштеп чыгуу керек. Суроону толук талдоону экологиялык маданиятты калыптандыруу процессинин мазмунун кароодон баштоо жөндүү.

Экологиялык маданияттын негизин төмөнкү компоненттер түзөт: билим, жаратылышка карата жашоонун жана сулуулуктун булагы катары эмоционалдык-баалуулук мамиле жана айлана-чөйрөнү калыбына келтирүү жана коргоо боюнча практикалык иш-аракет.

Биз экологиялык маданиятты калыптандыруу процессинин мазмунунун маселесин кароодо системалык ыкманы колдонуу оң натыйжаны камсыз кылышы мүмкүн деп эсептейбиз. И.Т. Суравегина экологиялык билим берүүдө системалык ыкманы ачууну төмөнкү маалыматтык аспектилердин жардамы менен карайт:

– «Илимий – айлана-чөйрөгө карата таанып-билүү мамилесин камсыз кылат. Ал табигый, социологиялык жана технологиялык мыйзам-ченемдүүлүктөрдү, жаратылыш, адам, коом жана ишмердүүлүктү алардын өз

ара байланышында мүнөздөлгөн теорияларды жана түшүнүктөрдү камтыйт. Илимий билимдер жердин экологиялык бөлүнбөстүгүн, жаратылыш системаларынын бүтүндүгүн, алардын начарлашын түшүнүүдө негиздүү болуп саналат.

– Баалуулук – жаратылыш чөйрөсүнө карата адептик жана эстетикалык мамилени калыптандырат, ашыкча рационалдуулукту жана керектөөчүлүктү жеңет. Бир гана айлана-чөйрөнүн сулуулугун көрүү гана эмес, ошондой эле ага суктануу жөндөмү, муну менен бирге айлана-чөйрөнү кайра калыбына келтирүү жана коргоого карата колдон келген жардамын берүүгө даярдыгы калыптанат.

– Нормативдик – экологиялык мүнөздөгү тапшырмалар жана тыюулар, нормалар жана эрежелер системасына ээ болууга, жаратылыш чөйрөсүндө коомго каршы жүрүм-турумдун ар кандай көрүнүшүнө болгон келишпестикке багытталат;

– Иш-аракеттик – экологиялык мүнөздөгү таанып-билүү, практикалык жана чыгармачылык билимдин калыптануусуна, эрк сапатынын өнүгүүсүнө багытталган адамдардын иш-аракетинин түрлөрүн жана ыкмаларын камтыйт. Экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө активдүүлүктү көрсөтүү зарылдыгы жана жөндөмү эсептелинет» [91, 49-б.].

Биздин көз карашыбыз боюнча экологиялык маданиятты калыптандыруу процессинин мазмуну адам менен жаратылыштын жогорку адептик мамилесинин негизин калыптандыруу үчүн өбөлгөлөрдү түзүү менен бирге жогоруда белгиленип кеткен аспектерди чагылдырууга тийиш.

Уюштуруучу экспериментте биз адабияттын түрлөрү жана жанрларында камтылган экологиялык мамиленин үлгүлөрүн аныктадык. Бул жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруунун мазмуну катары кызмат кылат.

Биз адабияттагы адам жана жаратылыш мамилесинин үч үлгүсүн бөлүүнү туура көрдүк:

биринчи – «түпкү»: «адам-жаратылыш» байланышы тыгыз мүнөзгө ээ, элдик ишенимдерден, анимистик, тотемдик түшүнүктөрдөн, диний көз караштардан түзүлөт; *экинчи* – «моралдык-эстетикалык»: адамдын жаратылышка карата мамилеси анын кооздугун, сонундугун сезүүдөн жана рухий баалуулугун түшүнүүдөн түзүлөт. Жаратылыш – ага ынтаа менен кызмат кылгандар үчүн тынчтыктын жана жашоонун булагы. Бул моралдык-эстетикалык принцип жаратылыш тууралуу жазылган кыргыз поэзиясында жана көркөм чыгармалардагы пейзаждык сүрөттөөлөрдө чагылдырылган;

үчүнчү – «эмоционалдык-этикалык»: Адам курчаган дүйнөнү жана жаратылышты көбүнчө аны коргоого, чыңдоого жана байытууга түрткү берген адептик баалуулук катары кабыл алат. Экологиялык мамилешүүнүн бул тиби көп убакытта жаратылыш жөнүндө (экологиялык темадагы) адабий чыгармалардагы образдар аркылуу берилет.

Аң-сезимдүү жашоонун манызы төмөнкү түрдө уюшулган: «мен сезимимден өткөн нерсенин баарына кандайдыр бир баалуулукка ээ болгондой кубануу менен жооп берем жана андан менин эрким туура келген умтулууга түркү болот» [60, 142-б.]. А.А. Леонтьев: «кубаныч менен бекемделген мамиле, оң эмоциялар менен бекемделген билим туруктуу болот», – деп белгилеген [118, 23-б.] .

Биз үчүн курчаган дүйнөгө, жаратылышка карата мамиленин сезими позитивдүү болуусу абдан маанилүү. Жаратылыш менен баарлашуунун кубанычын сезүү шартында, окуучунун жаратылышка адептик, рухий баалуулук катары жоопкерчилик мамилеси бышыкталат.

Инсандын рухий сезимдеринин жана сапаттарынын бардык спектрлери курчаган дүйнөгө карата так ушул эмоционалдык-баалуулук мамилеге көз каранды. «Жан дүйнө, ошондой эле адамдын бүтүндөй жашоосу кылымдар бою жаратылыш менен байланышта», – деп С. Залыгин «Адабият жана жаратылыш» макаласында белгилейт [79, 151-б.]. Ошол себептен табият таануу адабиятынын, мектепте окутулган жаратылыш жөнүндө классиктердин чыгармаларынын негизги милдети – «жаратылыш сезимин»

тарбиялоо болушу керек. Анда Ата-Мекенге, адамга, жаратылышка карата сүйүү сезими, алардын тагдыры үчүн жоопкерчилик топтолгон.

Учурда окумуштуулар педагогикалык технология түшүнүгүн мындай аныктап жатышат:

«Бул эффективдүү педагогикалык натыйжаларга жетүү үчүн педагогикалык системалардын бардык жактары менен байланышкан билим берүү жаатындагы теория жана практиканын изилдөөлөр системасы» (П. Митчелл); «Окутуу жана тарбия берүүнүн педагогикалык жана психологиялык методдорунун суммасы, процесстин уюштуруучу-методикалык куралы болуп саналат» (Б.Т. Лихачев); «Окутуу процессин ишке ашыруунун көп түрдүү техникасы» (В.П. Беспалько); «Бул ар тараптуу жана иштелип чыккан педагогикалык иш-аракеттин модели, мугалим жана окуучу үчүн бардык шарттарды түзүү менен окутуу процессин уюштуруу жана жүргүзүү, план даярдоо үчүн кызмат кылат» (В.М. Монахов); «Педагогикалык системаны ишке ашырууга багытталган билим берүү жагдайларынын суммасы» (Л. Фридман); «Иш-аракеттин иретке салынган системасы анын орундалышы коюлган максаттарга алып келет» (Н. Талангчук); «Коюлган милдеттерге жетүүгө гарантия берген окутуу процессин уюштуруу» (М. Кларин); «а) педагогикалык жөндөмдүүлүк, б) окуучуну калыптандыруу планы, в) окутуу жана тарбия берүү процессин ишке ашырууда көп орундуу техника» (В. П.Беспалько); «окуу процессинин эффективдүү жүрүшүнүн аныкталган методдорунун, формаларынын, каражаттарынын педагогикалык, психологиялык жыйындысы, башкача айтканда окуу процессин уюштуруунун методикалык жыйындысы болуп саналат» (Мамбетакунов Э., Сияев Т.М.). «Окуучуну окутуу, тарбия берүү жана өнүктүрүүнүн чыныгы аткарыла турган максатка жетүү үчүн конкреттүү, илимий негизделген, атайын уюштурулган иш аракет» (Басова Н.В.); «Окуу-таанып билүү процессин уюштуруунун жолдорунун биримдиги же алдыга койгон максатка жетүүгө багытталган мугалимдин конкреттүү

ишмердүүлүгү менен байланышкан белгилүү бир кыймыл-аракеттердин, операциялардын ыраатуулугу» (Байкова Л.А.).

Демек, педагогикалык технологияны алдын-ала долбоорлонуп пландалган педагогикалык процессти иреттүү түрдө ишке ашыруудагы мугалимдердин иш аракеттеринин байланыштуу системасы деп эсептөөгө болот.

Биздин абалда мындай максат окуучунун экологиялык маданияты болуп эсептелинет. Н.С. Дежникованын ою боюнча экологиялык маданиятты калыптандыруу технологиялары бул окуучуга инсандык жактан өнүгүүгө жана жашоо сапатынын жаңы деңгээлине жетүүгө мүмкүндүк берген психологиялык, педагогикалык ыкмалар жана методдордун айкалышы. Өнүгүүнүн кыймылдаткыч күчү болуп тарбиялык технологиялардын жоюуга багытталган, индивиддин айлана-чөйрө менен мамилешүүсүндөгү экомаданияттык дисбалансы чыгат дейт [67, 51-56-бб.].

Анын пикири боюнча педагогикалык технологиялардын тарбиялык потенциалын ишке ашыруу төмөнкү шарттарды сактоодо гана онунан чыгат:

– Инсандын – өнүгүүсүнө карата бүтүндүк ыкманы колдонуу, б.а. бир эле мезгилде психиканын интеллектуалдык, эмоционалдык жана иш-аракеттик чөйрөсүнө болгон таасир.

– Инсандык өнүгүүнүн курактык жана жекече өзгөчөлүктөрүнө болгон милдеттүү багыты.

– Окуучулардын кичүүдөн улууга болгон курактык экологиялык тарбиясындагы жолун жолдоочулукту камсыз кылуу.

– Аймактык мүмкүнчүлүктөрдү жана конкреттүү социалдык-экономикалык абалды эсепке алуу.

– Мугалимдердин жалпы жана өздүк экологиялык маданиятын жогорулатуу [67, 51-56-бб.].

Бирок, экологиялык тарбия жана билим берүү чөйрөсүндөгү иштердин көптүгүнө карабастан, дагы деле окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда сунушталган технологиялардын эффективдүүлүгүнүн

жетишсиздиги тууралуу маселе көтөрүлүп келет. Дал ушул жерде бизге, Ш. Амонашвили [20], Ю.К. Бабанский [30], К. Блага [50], Б.З. Вульф [59], С. Марев [], М.М. Поташник [160], С.В. Степанов [173], К. Шебек [51], В.Э. Штейнберг [193] ж.б. ушул сыяктуу таланттуу изилдөөчүлөрдүн тажрыйбасы керек болот.

Азыркы учурда төмөндөгүдөй технологиялар практикада активдүү колдонулуп келе жатат.

Проблемалык окутуу. Анын негизинде кандайдыр бир көйгөйдүн чечими жатат. Н.Н. Вересов: «экологиялык маданиятты калыптандыруу нагыз практикалык иш-чаралардын системасы, б.а. билгичтик жана көндүмдөрдүн калыптануусу менен гана чектелбейт. Проблема берилген көндүмдөрдүн окуучу тараптан түшүнүшүнөн турат», – деп далилдейт [58, 181-б.]. Окуучулар үчүн жандуу жаратылыш кубулуштары жана объекттер ортосундагы байланышты адабият сабагында өздөштүрүү процесси татаал болуп эсептелинет. Буга экологиялык багыттагы «кандай?», «эмне себептен?», «эмнеге?» аттуу суроолорго жооп издөө түрткү берет. Бул экологиялык билимдердин элементтери. Адабиятты окутууда адам жана жаратылыш мамилешүү маселесине өзгөчө маани бериш керек. Окуучуларга жаратылыш абалына адам жашоосу көз каранды экенин үйрөтүү керек. Окумуштуу – методист К. Иманалиев «Адабияттык проблема чыгарманын идеялык, философиялык, тарыхый, эстетикалык мазмунунун айкалышынан турат. Чыгарманы талдаганда мына ушул айкалышты бирдикте, бир бүтүндүктө талдоо керек», – деп белгилейт [90, 28-29-бб.].

Проблемалык окутуу бир канча элементтерден турат: көйгөйлүү маселе, көйгөйлүү тапшырма, көйгөйлүү абал жана көйгөй. Берилген окутуу технологияларынын түрүн колдонуу окуучуну кыймыл-аракетке түрүп, ой-жүгүртүү муктаждыгынын пайда болушуна таасир этет.

Окутуудагы проблемалуулуктун төрт деңгээли бар:

– Мугалим өзү проблеманы коюп, окуучулардын активдүү көңүл буруусу жана талкуулашы менен өзү чечет.

– Мугалим проблеманы коет, окуучулар же мугалимдин жардамы менен же өз алдынча чечишет.

– Окуучу проблеманы өзү коет, мугалим аны чечүүгө жардам берет.

– Окуучу проблеманы өзү коет жана аны өзү чечет [37, 90-б.].

Педагогдун негизги милдети окуучулар бул проблемалык абалды чечүүдө өздөрүндө болгон билимдин жана билгичтиктин дал келбегенин табып жана жаңы аракетти өздөштүрүү муктаждыгын түшүнгүдөй кылып коюусунда турат.

Өнүктүрүү-өстүрүүчү окутуу. Окутуунун стандарттуу түшүндүрмөлүү-иллюстративдик ыкмасынан өнүктүрүүчү технологияларга өтүү билим берүүдөгү жалпы дүйнөлүк тенденция болуп саналат. Өнүктүрүүчү окутуунун идеяларынын түп тамыры И.Г. Песталоцци жана К.Д. Ушинскийдин иштерине барып такалат. Андан аркы өнүгүүнү Л.С. Выготский, В.В. Давыдов, Л.В. Занков, А.Н. Леонтьев ж.б. изилдөөчүлөрдүн иштеринде көрсөк болот. Негизги ой окутуу баланын психикалык өнүгүүсүнүн, анын инсандык сапаттарынын жыйындысынын түзүлүшүнүн негизги кыймылдаткыч күчү катары тааныларынан турат. Алар төмөнкү жоболордо толук чагылдырылган:

– Окуучу окутууда объект эмес, субъект болуп эсептелинет.

– Окутуу өнүгүүгө түрткү берип, тездетүү менен (баланын өнүгүүсүнүн жакынкы зонасы) алдыда жүрөт.

– Ой-жүгүртүүнүн, теориялык билимдин негизги ролу, акыл-эс иш-аракетинин ыкмаларын калыптандыруу приоритети жарыяланат.

– Таанып-билүү кызыкчылыктарын, таанып-билүү муктаждыгын активдештирүүгө басым жасалат.

– Окуучунун окуу иш-аракети бардык психологиялык этаптарды камтыган максаттуу багыт катары уюштурулат. Ал: максатка ылайык пландоо, максатты ишке ашыруу жана жыйынтыктарды рефлексивдүү талдоо [49, 10-б.].

Оюнга негизделген окутуу. «Оюнсуз эч кимди эч нерсеге үйрөтө албайсың, анткени оюн окутууга инсандык мүнөз берет. Ошондуктан окутуу процессинде оюнга артыкчылыктуу маани берүү керек, ансыз окутуу сезимталдуу эмес, супсак болот», – дейт И. Бекбоев [39, 339-б.]. Ишкер оюндар бир нече максаттарды көздөйт, негизгилерден болуп окуучулардын ой-жүгүртүүсүн, чыгармачылыгын, өз алдынчалыгын активдештирүү, практикалык профессионалдык иш-аракетке даярдоо саналат. Ишкер оюндарын өткөрүүгө окуучуларды даярдоо имитациялык көнүгүүлөрдү аткарууну божомолдойт. Ишкер оюндун мазмуну белгилүү көндүмдөрдү жана ыктарды калыптандырууда турат. Аны аткаруу процессинде билим гана активдешпестен ошондой эле баарлашуунун коллективдик формалары да өнүгөт. Бири-бири менен баарлашууда окуучулар илим, адабият, искусство чөйрөсүндөгү билимдер менен, жашоо жана турмуш жөнүндө маалыматтар менен алмашышат. Мындан билимдер, эмоциялар менен өз ара байытууга алып келген ушул сыяктуу маалыматтын алмашуусун башкаруу сыяктуу педагогдун маанилүү милдети келип чыгат. Жаратылышты таанып билүүгө карата кызыкчылыгынын пайда болуусунун жана ага аяр мамилени тарбиялоонун эң жакшы шарты бул педагог менен баарлашуу болуусу мүмкүн, эгер ал биологияга кызыгып, өз жеринин флора жана фаунасын билсе, өз үлгүсү менен окуучуларда өз жаратылышынын байлыгын коргоп жана көбөйтүүгө умтулуусун жарата алса.

Н.С. Дежникова жана И.В. Цветкова экологиялык маданиятты калыптандыруу: «технология бир эле мезгилде окуучулардын экологиялык сабаттуулугун жогорулаткан – таанып-билүү, алардын сезим тажрыйбасын байыткан - эмоционалдык, алардын экологиялык демилгесине түрткү берген - иш-аракеттик сыяктуу инсандык өнүгүүнүн чөйрөлөрүнө багытталганда гана ийгиликтүү ишке ашат» – деп белгилешет [69, 46-б.].

Экологиялык билимдүү инсандын калыптанышы жаратылышты эмоционалдуу кабыл алуу менен таанып-билүү иш-аракетин айкалыштырууну божомолдойт. К.Г. Паустовский алтынчы сезимди адам

акылдуу, назик болгондо, жаратылыш сезими аң-сезимдин белгилүү тепкичине жеткенде келет», –деп белгилеген [72, 13-б.].

Экологиялык маданиятты калыптандыруунун эффективдүү шарты болуп, тажрыйбаларды уюштуруу жана байкоо аркылуу *айлана-чөйрөгө мониторинг* жүргүзүү эсептелинет. Айлана-чөйрөгө мониторинг жүргүзүү көйгөйүнө өз изилдөөлөрүндө В.Б. Беляков [48], П.Н. Белов [47], В.Б. Георгиевский [61], Н.А. Гусева [48], Н.И. Дереклеева [70], В.С. Сидоров [198], А.П. Сурвила [61] жана башкалар көңүл бурушкан.

Кыргыз адабиятын окутуу процессинде жүргүзүлгөн ар бир байкоо максатка жана мазмунга ээ. Ал окуучуларда айлана-чөйрө тууралуу ар тараптуу жана системалуу билимди калыптандырат, тааныш объекттердин жаңы тараптарын жана өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

Байкоо ар бир конкреттүү жаратылыш объектилерин эмоционалдык жактан кабыл алуу үчүн негиз түзөт. Бул методдун өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр: – билимдин визуалдык булагынын сөздөн басымдуулугу, – бардык окуучулардын тегиз камтылышы, – иштөөнүн практикалык формасынын активдүү колдонушу.

Экологиялык маданиятты калыптандырууда өзгөчө роль *экскурсияларга* таандык. Алар окуучуларга айлана-чөйрөнүн абалы менен табигый шартта таанышууга мүмкүндүк берет. Ал тургай көпкө созулбаган экскурсиялар дагы адамды рухий жактан байытат, ага жаратылыш менен баарлашууда ырахат тартуулайт. Биздин абалда экскурсиялар үчүн объект болуп табигый жерлер гана эмес, ошондой эле адам тараптан өзгөртүлгөн жаратылыш да кызмат кылат, бул адамдын айлана-чөйрөгө терс таасиринин масштабы экендигине ишенүүгө негиз болот. Экскурсияларды өткөрүү бир нече этапта өтүүсү зарыл:

1. Даярдоо этабы – негизги милдети болуп маршрутту аныктоо, көңүл буруучу объекттер туралуу маалыматтарды тандоо эсептелинет, окуучуларда ылайыктуу маанайды жаратуу, жүрүм-турум эрежелерин эскертүү, тапшырмаларды бөлүштүрүү маанилүү.

2. Экскурсияны жүргүзүү– анын жүрүшүндө окуучулардын сөздөрдү эмес, алар эмнени кармап же көңүл буруп караганын эстеп калуусун унутпоо керек, бул тапшырмаларды аткаруу үчүн убакыт бөлүү керек.

3. Экскурсиянын жыйынтыгын чыгаруу – көргөндү талдоону, аткарылган иштин натыйжаларын жалпылоону, талкуу менен отчетторду түзүүнү божомолдойт.

Экскурсиялардын сөзсүз түрдө жакшы жагы, окуучулар жаратылыш чөйрөсүндө маданияттуу жүрүм-турум көндүмдөрүнө ээ болушат, айлананын экологиялык абалы менен таанышышат. Э. Мамбетакунов жана Т. Сияев: «ар бир экскурсия изилдөө объектиси менен таанышуу, аны түздөн-түз көрүү, байкоо жүргүзүү, маалыматтарды чогултуу жана жалпы жыйынтыкты өзүнө камтыйт», – деп жазышат [123, 230-б.]. Биз булардын оюна кошулабыз, андан да, ар бир экскурсияны конкреттүү объекттерден баштап, окуучуларга дүйнөнүн бүтүн сүрөтү жөнүндө түшүнүктү берген жалпы маселелерди кароо менен аяктоо керек деп эсептейбиз.

Демек, экологиялык маданиятты калыптандыруу процессинде колдонулган педагогикалык технологиялар көп пландуу мүнөзгө ээ. Бирок алар окуучуларда жаратылыш менен адамдын бүтүндүк сезимин өнүктүрүү, анын байлыгын сактоо жана андан ары көбөйтүү муктаждыгын калыптандыруу сыяктуу жалпы максат менен байланышкан.

§2.2. Адабият сабагында экологиялык маданиятты калыптандыруунун методдору, ыкмалары жана каражаттары

Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда негизги орун окутуу методдоруна таандык. Себеби, метод канчалык натыйжалуу болсо, мугалим тарабынан окуучуга берилип жаткан билим, тарбия ошончолук майнаптуу болот.

Адабиятты окутуу методикасында методдор тууралуу түшүнүктөр ар дайым эволюциялык аракетте болуп, улам жаңы ойлор менен толукталып келгендигин байкоого болот. XX кылымдын 70-жылдарында мектепте

адабиятты окутуунун методдору жана ыкмалары боюнча чоң дискуссия жүргөн. Анын материалдары методикалык басмаларда ар тараптуу жарык көргөн. Дискуссия «Литература в школе» аттуу профессионалдык журналдагы М. Кудряшевдин «Адабият боюнча сабактардын эффективдүүлүгү тууралуу (окутуунун методдору тууралуу маселелерге)» (М., 1970. -№4) статьясы менен башталган, ага карата көптөгөн пикирлер пайда болгон [105]. Негизинен мындай көйгөйлөр ачылган: «метод» түшүнүгүн аныктоо, «Адабият» мектеп предметин билүү методдорун тандоо, методдордун классификациясы жана талкууланган көйгөйлөрдү чечүү перспективалары.

Өткөн кылымда бүткүл совет элдеринин улуттук адабиятын окутуу илими орус методисти В.В. Голубковдун [62] эмгектерине таянып жүргүзүлгөн. Окумуштуу «метод» термини менен башка маанилерди – окутуунун ыкмалары (мисалы, комментарийлеп окуу) жана формалары (сабак, сабактан тышкаркы жумуштар, экскурсия) дегенди да колдонсо, М. А. Рыбникова бир катар учурларда «метод» деген терминди «ыкма» («приём») деген термин менен берет.

Адабиятты окутуудагы методдор түшүнүгүн Н.И. Кудряшев [105] окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүгүнүн логикасындагы мугалимдин жетекчиликке ала турган багыттарын методикалык система катары карманып бир кыйла тереңдеткен.

Метод (methodos грек тилинен – жол, ыкма) – конкреттүү маселени чечүүгө багытталган иш-аракетти өздөштүрүү операцияларынын же ыкмалардын жыйындысы. Ар бир метод коюлган максатка ылайык күтүлгөн натыйжага алып келген адамдын аң-сезимдүү, ырааттуу аракеттер системасы болуп саналат. Демек, ар кандай метод төмөнкүлөрдү:

- а) максаттын коюлушун;
- б) адамдын ишмердүүлүгүн (аракеттеринин системасын);
- в) зарыл болгон (интеллектуалдык, практикалык, предметтик) каражаттарды;

- d) объекттин өзгөрүү процессин (объекттин максатка багытталган кыймылынын механизмин);
- e) максатка жетишүүнү камтыйт» [39, 108-б.].

Окутуу методдору адамдын иш-аракетинин башка чөйрөсүндө колдонулган методдордон айырмаланып турат. Анткени, окутуу – эки тараптуу процесс: ал мугалим жана окуучунун өз ара байланышкан иш-аракетинен түзүлөт. Башкача айтканда кандай гана окуу предмети окулбасын анын ичинде адабият сабагында да мугалимдин окутуу жана окуучунун окуу-таануу ишмердүүлүктөрүнөн турат.

«Окутуу методу» түшүнүгүн аныктоодо мугалим жана окуучунун иш-аракетинин бүтүндүгүн таануу керек. Себеби, мугалимдин окутуу ишмердүүлүгү менен окуучунун окуу таануу ишмердүүлүгү бири-бирине байланыштуу, бири-бирин аныктап турат. Ошондуктан, көпчүлүк учурда окуу методун окутуу менен окуу-таанууну байланыштыруучу ишмердүүлүк катары кабыл алышат [123, 210-б.].

Адабиятты окутуу методдору билим берүү мазмунунун бардык компоненттерин өздөштүрүүнү камсыздап, окуучунун өнүгүшүнө жана тарбия алышына түрткү берүүгө арналган. Ал сөзгө, фразага, ритмге атайын көңүл бөлүүнү талап кылып, кыялдануу, эмоционалдык убайым, толгонуу сезимдерин ойготот.

Адабиятты окутуунун методдору алкагында Н.И. Кудряшев дидактикадагы И. Я. Лернер жана М.Н. Скаткиндин пикирин көңүлгө алган.

Белгилүү педагогдор И.Я. Лернер жана М.Н. Скаткин окуу методдорунун маселелерин изилдөө менен окутуунун методдору ички жана сырткы көрүнүшкө ээ экенин белгилешкен. Методдордун сырткы көрүнүшү (анын формасы) билим булагынын таасири менен шартталган жана сөз менен (оозеки методдор) же изилдеп жаткан объекттин образы, же анын сүрөтү (көрсөтмө методдор), же аткарылып жаткан иш-аракеттер (практикалык методдор) менен байланыштуу. Методдун ички тарабы (анын мазмуну) окуучулардын таанып-билүү иш-аракетинин мүнөзү менен, алардын окутуу

процесстеги өз алдынчалыгы жана активдүүлүгү менен байланыштуу экендигин белгилешкен [119].

Педагогиканын тарыхында окутуунун методдорун классификациялоо тууралуу эмгектер арбын. Классификация теориялык гана эмес, ошондой эле практикалык мааниге да ээ, себеби ал окутуу процессинде методдордун эффективдүүлүгүн баалоо жана аларды тандоо үчүн негиз катары кызмат кылат.

Педагогикада, дидактикада жана предметтик методикаларда окутуу методдорунун классификациясына карата ар түрдүү ыкмалар бар. Мисалы:

- Дидактикалык максаттар боюнча – окуу материалын өздөштүрүүгө, бекитүүгө жана ээ болгон билимди жакшыртууга түрткү берген методдор;

- Мугалимдин жана окуучунун ишмердүүлүгүнүн мүнөзү боюнча – мугалимдин жаңы материалды түшүндүрүү методдору; окуучулардын өз алдынча иштөөсүнүн методдору;

- Дидактикалык маселелер боюнча – билимге ээ болуунун; билим жана көндүмдү, чыгармачылык иш-аракетти калыптандыруунун, бекитүүнүн жана билимди текшерүүнүн методдору;

- Окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүнүн деңгээлдери боюнча – түшүндүрүү-иллюстративдик; репродуктивдүү; проблемалык баяндоо, эвристикалык же жарым-жартылай изденүү; изилдөөчүлүк методдор;

- Ишке ашырылып жаткан иш-аракеттердин ыкмалары боюнча – окуучунун мотивациясына түрткү берген методдор; окуучулардын окуу иш-аракеттерин жана операцияларды уюштуруу жана ишке ашыруу методдору; контролдоо жана өзүн өзү контролдоо методдору;

- Билим булагы боюнча – оозеки, практикалык, көрсөтмө методдору.

Адабиятты окутуунун методдорун методист-окумуштуулар төмөнкүдөй классификациялашат:

В.А. Никольский: көркөм сөздөгү айтылган эмоционалдык-образдын маани маңызын ачуучу методдор. Ыкмалар – мугалим менен окуучулардын көркөм окуусу, жаттоо, айтып берүү, көркөм иллюстрация; чыгарманы

талдап талкуулоочу методдор. Ыкмалар – түшүндүрүп окуу, маек, мугалимдин сөзү [147, 98-б.].

В.В. Голубков: лекция – жаңы материалды айтып берүү жана көркөм окуу, мугалимдин аңгемеси (аңгемелешүү элементтери, риторикалык суроолор, план үстүндө иш алып баруу жана лекция жазуу, көрсөтмөлөрдү колдонуу); адабий маек – чыгарманы талдоо (суроолорду чеберлик менен коюу, мугалимдин кириш жана жыйынтыктоочу сөзү); окуучулардын өз алдынча иши – оозеки докладдар жана жазуу түрүндөгү дилбаяндар (план үстүндө алдын ала иш жүргүзүү, мугалимдин жардамы). Ал логикалык-таанып билүү иш-аракетин, көркөм чыгарма үстүндө иштин этаптарын эске албайт [62, 69-б.].

Н.И. Кудряшев: Чыгармачылык окуу. Максаты – көркөм кабыл алуусун активдештирүү. Ыкмалары – көркөм окуу, түшүндүрүү менен окуу, аңгемелешүү, чыгармачылык тапшырма, көйгөйлүү абалдарды түзүү. Окуучулардын иш-аракеттеринин түрлөрү – окуу, жаттоо, угуу, план түзүү; Эвристикалык – окуучулардын суроолорго жооп табуусу. Ыкмалар – суроолор, тапшырмалар системасын түзүү, көйгөйлүү абалдарды түзүү. Окуучулардын иш-аракеттеринин түрлөрү – көркөм материалдарды тандоо, анализ элементтери менен айтып берүү, эпизодду, образдарды талдоо, план түзүү; изилдөөчүлүк. Максаты – адабий чыгарманы өз алдынча талдоо көндүмүн өнүктүрүү. Ыкмалар – көйгөйлүү суроолорду коюу, изилдөөчүлүк тапшырмаларды түзүү, көйгөй боюнча адабият тизмесин түзүү. Окуучулардын иш-аракеттеринин түрлөрү – көркөм чыгарманын баарын же бир бөлүгүн өз алдынча талдоо, тексттин ар түрдүү интерпретацияларын баалоо жана салыштыруу; репродуктивдүү – билимди даяр түрдө берүү, изложениенин көйгөйлүү ыкмасы. Ыкмалар – лекция, адабият менен өз алдынча иштөө. Окуучулардын иш-аракеттеринин түрлөрү: планды, же конспектти жазуу, окуу китеп боюнча иштөө, докладды даярдоо; Аралаш (комбинированный) [105, 70-б.].

Г.Н. Ионин: көркөм интерпретация – окуучу интерпретатор-окурман болот, ал эми мугалим – режиссер; сынчыл-публицистикалык – белгилүү типтеги окурман-сынчыны түзүү; адабий изденүү – мектеп адабият таануусун, окуучулардын изилдөөчүлүк мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү [92, 12-22-бб.].

Ал эми кыргыз методисттери Батаканова С., Иманалиев К., Ишекеев Н., Муратов А. ж.б. окумуштуулар да жогорудагы орус окумуштууларынын классификациясын жетекчиликке алышат.

Биз окутуу методдорун методдун сырткы тарабын жана ички (психологиялык) маңызын эске алуу менен классификациялоо туура деп эсептейбиз (*1- таблиця*).

Таблица 1. – Окутуу методдорунун классификациясы

Ички тарабы	Сырткы тарабы		
	Оозеки	Көрсөмө	Практикалык
Түшүндүрүү-иллюстративдик			
Жарым жартылай изилдөө			
Изилдөө			

Берилген классификация методдордун бардык аспектерин толук камтый албайт, бирок ал жөнөкөй болуу менен методдун сырткы жана ички тараптарынын өз ара байланышын чагылдырат.

Оозеки методдор тобуна аңгемелөө, түшүндүрүү, аңгемелешүү, лекция кирет.

Окутуунун көрсөтмөлүү методдор тобуна тажрыйба жана көрсөтмө окуу куралдарды демонстрациялоо, экологиялык объектилерди жана кубулуштарды көрсөтүү, мультимедиялык каражаттарды жана кинофильм, видеофильмдерди көрүү кирет.

Практикалык методдор окуучулардын сабактагы практикалык иш убагында, экскурсияда, өз алдынча иштерди аткарууда, объекти изилдөө боюнча окуучулардын ишин камтыйт.

Түшүндүрмөлүү-көрсөтмөлүү методун колдонууда мугалим даяр маалыматты ар түрдүү каражаттардын жардамы аркылуу берет, ал эми окуучулар берилген маалыматты кабыл алып, түшүнүп жана өз эсинде сактайт. Ошол эле мезгилде окуучулар угат, көрөт, окушат, байкашат. Мугалимдин тапшырмасы боюнча маалыматты же иш-аракеттин ыкмасын кайта жаратуу жана кайталоо – бул методдун негизги белгиси.

Жарым-жартылай издөө методунда издөө учурунда жана окуу маалыматты тандоодо окуучулар жаңы маселелерди чечүү жана алынган натыйжаларды көргөзүү үчүн билимдерин жана көндүмдөрүн колдонушат.

Изилдөөчүлүк методдор маанилүү билим берүү функцияларын аткарат: алар окуучулардын билимге маани берүүгө, оперативдүү жана ийкемдүү колдонууга көмөктөшөт, чыгармачылык иш-аракетин калыптандырууга мүмкүндүк берет.

Методикалык ыкмалар. Окутуу практикасындагы ар бир метод методикалык ыкмалардын – окутуу процессиндеги мугалим менен окуучунун айрым иш-аракеттерин көрсөткөн методдун элементтеринин жардамы менен ишке ашат.

Методикалык ыкмалар логикалык, уюштуруучулук жана техникалык мүнөзгө ээ болушу мүмкүн (бул иш-аракеттин мүнөзү боюнча классификация). Көп мезгилде ошол эле ыкмалар ар түрдүү методдордун курамына кирет. Методикалык ыкмалардын ар түрдүүлүгү окутуу методдорунун системасын колдонуу процессинде көрүнөт. Ошол эле методикалык ыкмалар ар түрдүү методдордун элементтери боло алат жана бул ыкмалардын компенсатордук мүнөзү көрүнөт. Методикалык ыкмалардын түрү чындыгында абдан көп. Аларды практикада колдонуу жөндөмүндө мугалимдин чеберчилиги көрүнөт.

Методикалык ыкмалардын бардык көп түрдүүлүгүн алардын негизги функциялары боюнча топтоого мүмкүн.

Изилдөөчүлүк методдору – кыргыз адабияты предметинде чыгармаларды өз алдынча талдоо жүргүзүүчү ишмердүүлүк. Окумуштуулар

Н.М. Верзилин жана В.М. Корсунская методикалык ыкмалардын үч негизги тобун сунушташкан – логикалык, уюштуруучулук, техникалык.

Логикалык ыкмалар окутуунун бардык методдорун ишке ашырууда колдонулат. Окуучулардын ой-жүгүртүү иш-аракетин жана таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүдө логикалык ыкмалардын ролу өзгөчө зор .

Бул ыкмалар суроолорду формулировкалоодо, изилдөөчү объекттин олуттуу белгилерин (анализ жана синтез, салыштыруу, абстракциялоо, жалпылоо жана конкреттештирүү) ачып көрсөтүүдө, окуу материалын баяндоо логикасында (индукция жана дедукция, негизгини жана экинчи даражаны бөлүү, фактыларды констатациялоо, мисалдарды келтирүү, натыйжаны формулировкалоо) ишке ашат.

Уюштуруучулук ыкмалар окуучулардын көңүл буруу, кабыл алуу жана таанып-билүү иш-аракетине багыттоого түрткү берет. Ага план жазуу, объектини көрсөтүү, окуучуларды топто, жекече же фронталдык ж.б. иште уюштуруу кирет.

Уюштуруучулук методдорго ээ болуу – мугалимдин чеберчилигинин, анын кесиптик тажрыйбасынын жана чыгармачылыгынын бирден бир ачык көрсөткүчү. Алардын жардамы менен мугалим жалпы класс окуучуларынын ишин жөнгө салат, окуучулардын тартибин жана көңүл буруусун, кызыкчылыгын жана иш жөндөмдүүлүгүн башкарат.

Техникалык ыкмалар – бул ар түрдүү жабдууларды колдонуу ыкмалары. Мисалы, оозеки методдор үчүн техникалык ыкмалар доскада, карточкаларда жазуу, экрандык алып жүрүүлөрдөгү кайта жаратуу болушу мүмкүн. Көрсөтмө методдор үчүн техникалык ыкмалар тажрыйбанын жыйынтыктарын же объектилерди ар түрдүү фондогу (ак же кара) экрандарда көрсөтүүдө, класстык доскада же магниттик доскада сүрөттөрдү, схемаларды, таблицаларды бекитүүдө ишке ашат.

Методикалык ыкмалардын көп түрдүүлүгү экологиялык маданиятты калыптандырууну адабият сабагында жана окутуунун башка формаларында айкалыштыруу мугалимдин чыгармачылык демилгесин жана педагогикалык

чеберчилигин көрсөтөт. Чыгармачылык менен иштеген мугалим окутуунун эң жакшы натыйжасына жетүү менен жалпыга таанымал жаңы методикалык ыкмаларды трансформациялайт жана ойлоп табат.

Адабият сабагында экологияны окутуунун методдорунун өзгөчөлүгү болот, алар төмөнкүлөр: оозеки, көрсөтмөлүү, практикалык.

Оозеки методдор адабиятты окутуу практикасында абдан эле кеңири колдонулат, аларды ишке ашыруу процессине катышкан адамдардын саны боюнча монологдук жана диалогдук сыяктуу формаларына бөлсө болот.

Оозеки методдордун монологдук формасынын негизги касиети окуу материалын так, түшүнүктүү жана жеткиликтүү баяндоо мүмкүнчүлүгүнөн көз каранды. Бирок, эгер сабакта мугалимдин монологу убакыт боюнча созулуп жатса, анда окуучулар бир түрдүүлүктөн чарчап, алагды болуп баштайт жана алардын көңүл буруусу таркайт. Мисалы, мектепте чыгарманы көркөм окуу көп колдонулат. Ал сөзгө, фразага, ритмге атайын көңүл бөлүүнү талап кылып, окуучулардын кыялдануу, эмоционалдык убайым, толгонуу сезимдерин ойготуусу керек. Ошондуктан көркөм окуунун башка түрлөрү: окуучунун көркөм окуусун, ролдоштуруп көркөм окуу, көркөм сөз чеберлеринин окуусун да пайдаланса болот.

Диалогдук формада диалог көп мезгилде окуучулардын берилген суроого абдан кыска жана толук эмес жооп берүү адатынын пайда болушуна түрткү берет. Диалогдук форма окуучуларда окуу темасы боюнча билим запасы бар болгондо гана эффективдүү болот.

Окутуунун оозеки методдорунун негизги түрлөрү: аңгемелөө, түшүндүрүү, аңгемелешүү жана лекция.

Аңгемелөө – окуучулардын кабыл алуусун, акыл менен иштөөсүн жана өздөштүрүүнү божомолдогон мугалимдин жаңы билимди трансляциялоонун монологдук методу. Окумуштуу Д. Саалиева аңгемелөө методу мугалим тарабынан адабий тексттин мазмунун берүүдө колдонулат деп айтылып келип анын төмөндөгүдөй түрлөрүн берет: 1. Толук аңгемелешүү; 2. Кыскача

аңгемелөө; 3. Тандалмалуу аңгемелөө; 4. Чыгармачыл аңгемелөө» [167, 65-66-б.].

Аңгемелөө окуучуларды экологиялык мазмунду камтыган чыгармалар менен, жазуучу, акындардын биографиялык факттары ж.б. менен тааныштырууда, адабият боюнча экологиялык экскурсияларда, адабият боюнча класстан тышкаркы сабактарда экологиялык билим берүүдө колдонулат.

Аңгемелөө логиканын талаптарына жооп бериши керек. Ошол эле мезгилде окуу материалы логикалык гана эмес, ошондой эле ачык жана образдуу берилиши керек.

Аңгемелөө экологиялык кызыктуу фактыларды жана мисалдарды камтыш керек. Адабиятты окутуу методу катары аңгемелөө методунун чегинде төмөнкү түрлөрдү бөлүү керек: сюжеттик, иллюстративдик, маалыматтык.

Бул метод эреже боюнча, окуучулардын таанып-билүү иш-аракетинин репродуктивдүү деңгээлине ылайык. Андыктан аңгемелөө учурунда алган маалыматтарды окуучулар бир аз пассивдүү кабыл алса, анда сабакта аны колдонууну чектөө керек.

Мектеп лекциясы. Оозеки методдун бул түрү мазмундуу көлөмдөгү жана логикалык түзүүнүн татаал, себептик-натыйжалык байланыштарды жана корутундуларды аныктоону, далилдерди талап кылган материалды баяндоону божомолдойт. Адабият сабагында экологияны окутуу методу катары лекциянын максаты болуп, окуучулардын маалыматтын ар түрдүү булактарынан иштелбеген түрдө алууга мүмкүн болбогон маалыматтарды жана билдирүүлөрдү баяндоо кызмат кылат.

Аңгемелөөгө салыштырмалуу лекцияда теориялык материал узак убакытка чейин баяндалат. Лекцияга болгон негизги талап – факт материалдын жана корутундунун бүтүндүгүн сактоо. Факт материалсыз лекция абстракттуу мүнөзгө ээ, корутундусуз анын теориялык деңгээли төмөндөйт.

Лекция проблемалык баяндоо мүнөзүнө ээ болушу мүмкүн. Муну менен бирге мугалим фактыларды констатациялайт, аны салыштыруу илимде чечилбеген көйгөйлөр бар экенин билдирет. Берилген методду колдонуу окуучулар тараптан проблеманын чечимин өз алдынча издөөнүн ар түрдүү деңгээлин карайт; алардын ой-жүгүртүү өз алдынчалыгына, мугалимдин окуучуларды болжолдуу жоопторго тартуусу, жаңы окуу маалымат боюнча ой-жүгүртүүгө аргасыз кылган суроолорду берүү менен түрткү берет.

Мектеп лекциясы адабият сабагында окутуу методу катары негизинен жогорку класстарда колдонулат, анын узактыгы 30 мүнөттөн ашпайт. Ал окуучуларга карата суроолор менен аралашат, окуу материалын баяндоо темпи жай, көбүрөөк кайталоо жана жалпылоо керек, мазмун логикалык бөлүктөргө бөлүнөт. Окуучулар дептерлерине жазылуучу нерселерди так бөлүү жана кайталоо пайдалуу.

Лекциянын эффективдүүлүгү көп мезгилде окуучулардын иш-аракетин уюштуруу менен аныкталат. Лекциянын планын, негизги жоболорду жана жыйынтыктарды жазуу боюнча окуучулардын ишин атайын ойлонуу жана уюштуруу керек. Бул көңүлдү маанилүү нерсеге акцент жасоого мүмкүндүк берет жана жаңы материалды аң-сезимдүү кабыл алууга жардам берет. Лекцияда экологиялык көрсөтмө куралдарды, компьютердик презентацияларды, класстык доскада экологиялык терминдерди, экологиялык цифралык маалыматтарды, жазуучулардын, акындардын аттарын жазууну колдонуу чоң мааниге ээ. Бул лекциялык методдун өзүнчө бир түрү болуп саналат. Кийинки жылдарда мугалимдердин көңүлүн бурдуруп өз алдынча колдонулуп келе жаткан «комментарийлүү окуу» да лекциялык методдун бир түрү экендигин К. Иманалиев айтат [93, 56-б.].

Аңгемелешүү – билимди трансляциялоонун диалогдук формасы. Ушул эле мезгилде мазмунду баяндоо боюнча мугалимдин иш-аракети окуучулардын же жалпы коллективдин айрым иш-аракети менен байланыштуу. Аңгемелешүү адабият сабагында экологияны окутуу методу катары мугалимге окуучулар менен кайтарым байланышты бат түзүүгө –

окуучулардын билимдер жана түшүнүктөр чөйрөсүн ачууга, билимди өздөштүрүүнүн сапатын жана кемчиликтерин аныктоого, керек болгондо окуу процессин коррекциялоого мүмкүндүк берет. Аңгемелешүү маанилүү деңгээлде билимди системалаштырууга жана жалпылоого жардам берет.

Таанып-билүү иш-аракетинин мүнөзү боюнча түшүндүрүү-иллюстративдик жана издөө аңгемелешүүсү айырмаланат.

Түшүндүрүү-иллюстративдик аңгемелешүү мугалим уюштурган суроолорго жооп берүүдө же факттарды констатациялоодо, тажрыйбанын же байкоолордун жыйынтыктарын баяндоодо окуучулардын экологиялык билимин өнүктүрүүнү божомолдойт. Аңгемелешүүнүн берилген түрү көбүнчө окуу материалын кайталоодо, тапшырманы тактоодо колдонулат. Аңгемелешүүнүн жүрүшүн пландоодо окуу материалынын мазмунун эске алуу маанилүү (Аңгемелешүү үчүн окуучуларга бир аз тааныш материалды тандап алуу пайдалуу).

Аңгемелешүү үчүн суроолорду так түзүү абзел, алар өз ара логикалык жактан байланышуусу керек. Бул учурунда суроолор менен тапшырмалар бардык окуучуларга даректелет, ал эми айрым окуучулар гана өз каалоосу боюнча же мугалимдин көз карашы боюнча жооп беришет.

Жогорку класстарда көбүнчө изилдөө аңгемелешүүсү колдонулат. Анын маңызы бир катар экологиялык маселелерди окуучулардын өз алдынча чечүүсүндө турат. Көп мезгилде изилдөө аңгемелешүүсү мугалимдин кыска маалыматтык билдирүүлөрүнөн жана аларга окуучулардын суроо жана жоопторунан турат.

Изилдөө аңгемелешүү үчүн мугалим окуучуларды байкоо жүргүзгөн конкреттүү объекттерден же белгилүү факттарды кабыл алууда себеп-натыйжалуу байланыштарды ачууга жана корутундуга алып келген ой-пикирдин индуктивдүү ыкмасын колдонуу мүнөздүү.

Изилдөө аңгемелешүүсүндө байкоону уюштуруу же эстеги жаратылыш жөнүндө түшүнүктөрдү мобилизациялоо керек, андан кийин байкап жаткан

объекттердин маанилүү белгилерин бөлүү жана алардын өз ара байланышын түзүү керек.

Изилдөө аңгемелешүүдө дедуктивдүү ыкма да мүнөздүү. Мисалы, эгер окуучулардын курчап турган чөйрөдөгү организмдин өз ара байланышы жөнүндө жалпы түшүнүгү бар болсо, анда аңгемелешүүнү жаратылыштагы байланыштарды көрсөткөн так мисалдардын жардамы менен өткөрсө болот. Ушул эле мезгилде мугалимден суроону коюуда ырааттуулукту туура сактоону, окуучулардын ой, иш-аракетин керектүү нукка багыттоо менен аларды так формулировкалоо көндүмү талап кылынат. Методдун чегинде киришүү, түшүндүрүү, жалпылоо аңгемелешүүлөрү айырмаланат.

Эвристикалык аңгемелешүүдө кээде дискуссиялар пайда болот. Алар маанилүү деңгээлде окуучулардын ой-жүгүртүүсүнүн өз алдынчалыгынын өнүгүшүнө таасир берет, аларды далилдөөгө жана өз оюн коргоого, башкалардын ой-пикирине токтоо мамиле кылууга үйрөтөт, окуучулардын коммуникативдик көндүмүнүн өнүгүшүнө жардам берет.

Дискуссия – бул ойлор менен максаттуу багыттагы алмашуу жана анын ийгилиги изилдөөчү көйгөйдүн актуалдуулугунда турат.

Проблема – эгер, окуучулар үчүн инсандык жактан маанилүү маселе талкууланып жатса, алардын жандуу кызыкчылыгын жаратат. Мисалы бак-дарактарды кыюу, шаардагы жана кичирайондордогу тыгыз курулуш көйгөйү же автомагистралды куруунун пайдалуулугу, кен иштетүү, Ысык-Көлдүн булганышы, мөңгүлөрдүн эриши ж.б.у.с. Дискуссиянын жүрүшүндө окуучуларга алардан баалуу ойлорду талап кылган жана көз караштык мааниси бар жыйынтыктарга алып келген суроолорду сунуштоо маанилүү. Дискуссиянын баалуулугу анын жүрүшүндө окуучуларда тигил же бул жоболордун тууралыгында белгилүү ишенимдердин калыптануусунан турат. Мындай ыкма окуучулардын илимий көз карашынын калыптануусуна олуттуу таасир берүүгө, аларды өнүктүрүүгө жана тарбиялоого мүмкүндүк берет.

Окутуунун көрсөтмөлүү методдорунда билим булагы катары изилдөө объектисинин образы (же анын элеси) кызмат кылат.

Дидактикада жана окутуунун методикаларында көрсөтмөлүү методдорду классификациялоонун ар түрдүү ыкмалары бар:

– Окуу куралынын табияты боюнча – демонстрациялык методдор (тажрыйба же эксперименттин натыйжаларын көрсөтүү, табигый объекттерди көрсөтүү), иллюстративдик (сүрөттөөчү окуу куралдарын колдонуу). Иллюстративдик методдор кээде окутуунун сүрөттөө каражаттарын (сүрөттөр, схемалар, моделдер, карталар, репродукциялар) колдонуу менен методдорго жана видеометоддорго (окуу фильмдерин, кинофильмдердин үзүндүлөрүн, видеофильмдерди, медиакаражаттарды жана башка экрандык-үндүү каражаттарды көрсөтүү) бөлүнөт;

– Иштин мүнөзү боюнча – мугалимдин көрсөтмө тажрыйбаларды демонстрациялоосу; окуучулардын көрсөтмө курал (таблицаалар, карталар, атластар, табигый объекттер, моделдер) менен иши.

Көрсөтмө куралдардан видеоматериалдарды көрсөтүү кеңири колдонулат.

Видеоматериалдарды (кинофильмдерди, слайддарды ж.б.) көрсөтүү учурунда маалыматтын негизги булагы – окуу фильминин мазмуну. Материалды максаттуу багытта кабыл алуу үчүн, фильмди көргөзүүгө чейин мугалим окуучулар үчүн суроолорду жана тапшырмаларды түзүп коюу керек. Ошол себептен видеоматериалдын мазмуну менен алдын ала тааныштыруу маанилүү. Фильмди окутуунун каражаты катары колдонуу пайдалуу экени ишеничтүү болушу фильмди көрсөтүүнүн дидактикалык милдеттерин, анын сабак структурасында ордун (кайсы этапта ал көргөзүлүшү керек) аныктоо керек. Ошондой эле фильмди көрсөтүү кандай уюштурулушун (бүтүн же үзүндүбү) чечиш керек. Анткени, методисттер Н. Ишекеев жана С. Батаканова белгилегендей: «кинонун бардыгы эле көрсөтмөлүүлүк үчүн окуу фильми катары тартылбайт, жалпы массага арналат» [94, 185-б.].

Фильмди алдын ала көрүү мугалимди кээ бир жагымсыз кокустуктан сактайт. Мисалы, фильм окуучулардын жаш курак өзгөчөлүктөрүнө жооп бербешин, анын мазмуну экологиялык билим берүүнүн учурдагы мазмунга ылайык келбешин же сабактын милдеттерине жооп бербей калышы мүмкүн.

Фильмдин аягында окуучулардын көңүлүнө алдын ала сунушталган суроолор жана тапшырмалар боюнча фильмди талкулоо уюштурулат.

Окутуунун практикалык методдору окуу маалыматынын булагы катары окуучулардын практикалык иш-аракети болгондугу менен мүнөздөлөт. Бул методдор сабакта практикалык же өз алдынча иштерди аткарууда колдонулат.

Практикалык методдор ошондой эле экскурсияларда, сабактан жана класстан тышкары иштерде кеңири колдонулат.

Практикалык методдун ар бир түрү бир катар этаптардан өтөт: иштин максатынан келип чыккан суроону түзүү; техникалык жана уюштуруу инструктажы; ишти аткаруу; жыйынтыктарды белгилөө; коюлган суроого жооп берүүчү жыйынтыктар; сабактагы өз иши жөнүндө билдирүү же отчет.

Сабакта жана экскурсияларда көбүнчө изилдөө объектерин билүү жана аныктоо, байкоо жүргүзүү (узак жана кыска мөөнөттүү), эксперименти жүргүзүлөт.

Байкоо – жаратылыш объектисин же кубулушун максаттуу багытта кабыл алуу. Байкоо узак мөөнөттүү (феноменологиялык) жана кыска мөөнөттүү (сабакта, экскурсияларда өткөрүлөт) болот. Окуучулардын экологиялык кубулушту изилдөө боюнча максаттуу багыттагы иш-аракети жекече түрдө, ошондой эле окуучулардын чоң жана кичине топторунда уюштурулушу мүмкүн.

Байкоонун тематикасы окуу материалынын мазмунуна көз каранды. Байкоону өткөрүү методикасы окуучулардын жаш курак өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен уюштурулат. Мисалы, жалпы билим берүү мектебинин окуучулары үчүн (7-9 класстар) байкоонун негизги максаты жаратылыш чөйрөсүнүн абалын баалоо, жаратылыш кубулуштары ортосундагы себеп-

натыйжалык байланыштарды ачуу болгон жаратылышта өткөрүү пайдалуу болсо, ал эми жогорку класстын окуучулары үчүн тапшырмалар таталыраак мүнөзгө ээ. Мисалы: мыйзам-ченемдүүлүктөрдү аныктоо, жаратылыш кубулуштарын прогноздоо жана моделдештирүү.

Байкоо жаратылыштагы байланыштарды изилдөөдө алмаштыргыс нерсе. Таанып-билүү иш-аракетинин мүнөзү боюнча иллюстративдик, толук эмес издөөчүлүк жана изилдөөчүлүк байкоолор болуп бөлүнөт.

Иллюстративдик байкоо окуучуларга жаратылыш объекттеринин түзүлүшүн же экологиялык кубулуштардын маңызын өз алдынча түшүнүү татаал болуп, мугалимдин жардамы же окуу китебине кайрылуу керек болгон учурларда колдонулат. Мындай абалда мурун алынган көрсөтмөлөр такталып, байкоо жолу менен конкреттештирилет.

Толук эмес издөөчүлүк байкоо окуучулардын таанып-билүү иш-аракетин кыйла активдештирет, анткени билимге ээ болууда өз алдынчалыктын жогорку деңгээлин божомолдойт.

Изилдөөчүлүк байкоо көбүнчө жаратылыштык экскурсияларда же кабинет шартындагы окуучулардын окуу-изилдөөчүлүк иш-аракетин уюштурууда, класстан тышкаркы иште колдонулат.

Окуучулар байкоонун максатын так түшүнүп, байкап жаткан кубулуштун маңызын жана ырааттуулугун көрө билүүсү маанилүү. Байкоо жүргүзүү учурунда окуучулар алган бардык маалыматтар байкоо күндөлүгүндө так белгиленип, андан кийин жыйынтыкты формулировкалоо максатында иштелип чыгып, интерпретацияланат.

Айлана-чөйрөнү таанып-билүү процесси жөнөкөй эмес. Ал сезимдик кабыл алуудан башталат. Бирок, жаратылыштын көптөгөн кубулуштарын түз кабыл алууга мүмкүн эмес. Көбүнчө бала аң-сезиминде объект тууралуу же жалпы жаратылыш кубулуш тууралуу сезимдик таанып-билүүнүн негизинде абстракттуу, жалпыланган түшүнүктү «куруу», өздөштүрүүчү кубулуштун схемасын түзүү талап кылынат. Бул маселелерди ийгиликтүү чечүүдө окутуунун ийкемдүү методдорун туура тандап алуу керек, качан гана

мугалим классты уюштурганда жана аны колго алганда, окуучуларды ой-жүгүртүүгө жана иштөөгө мажбур кылганда гана окутуу натыйжалуу болот. Ошондой ыкма менен экологиялык аң-сезимди калыптандырууда гана окуучулардын жаратылыш чөйрөсүнүн абалы үчүн жоопкерчилигин тарбиялоонун ийгиликтүүлүгүнөн жана экологиялык маданияттын негизин үмүт кылса болот.

§2.3. Адабий чыгармаларда экологиялык көйгөйлөрдүн чагылдырылышы жана аны окуучуларды тарбиялоо процессинде колдонуунун жолдору

Заманбап адабиятта жаратылыш дүйнөсүнө карата мамиле адептик критерийлердин, каармандардын адамгерчилигин текшерүүнүн бирден бир көрсөткүчүнө айланып баратат. Дал ушул позицияда кыргыз адабиятынын айрым өкүлдөрү өз чыгармаларында адам менен жаратылыштын мамилешүү көйгөйлөрүн көтөргөн. Кыргыз адабиятынын программасында да мындай чыгармалар орун алып, сааттар бөлүштүрүлгөн. Алардын арасынан биз айрымдарын талдап көрсөттүк.

Жаратылыш ресурстарынын барган сайын азайып баратышы, илимдин өнүгүшү экологиялык маселенин курч коюлушуна алып келип отурат. Жаратылышты өз билгениндей тепсей берүү, жок кылуу трагедияга алып келери Ч. Айтматовдун «Кыямат» романында баса белгиленет. Анын көпчүлүк чыгармаларында коомдун күнүмдүк көйгөйлөрү козголот. XX кылымдагы адамдын дүйнө таануусу жана психологиясы чагылдырылат. Адам жана жаратылыш, адам жана коом мамилесинин, жакшылык жана жамандыктын түбөлүктүү маселелери көтөрүлөт. Бул көйгөйлөр Ч. Айтматовдун «Кыямат» романында өтө тереңдик менен жана өз мезгилинде коюлган.

Адам менен жаратылыш ортосундагы мамилелешүү көйгөйү – романдагы бирден бир негизги тема. Өзүнүн мыйзам-ченеми боюнча өз жашоосу менен жашаган эки жапайы жаныбарды автор толук укуктуу, аң-

сезимдүү каармандар катары сүрөттөйт. Алар ойлонууга, жакшы, жаманды ажырата билүүгө, балдары үчүн кам көрүүгө, коргоо, жоктоо, куса болуу жана сезүүгө жөндөмдүү. Биз алардын кыялдары, ойлору, бири-бирине болгон мамилелери тууралуу билебиз. Алардын жан дүйнөсүн, психологиясын кылдаттык түрдө ачуу менен автор окурманды Акбара менен Ташчайнарды жакшы көрүүгө, алар ар кандай кырсыкка туш болгондо алар үчүн боор ооруга мажбур кылат. Эң негизгиси жазуучу жырткыч карышкырдын энелик боорукердик сезими менен акыл-эстин ээси деп саналган адам пендесинин кылмыштуулук иш-аракеттерин бири-бири менен карама-каршы коёт.

Карышкырлардын каңгуусу, алардын чөлдү аргасыз таштап, тоолорго кетүүдөн башталат. Романда бул мындайча сүрөттөлөт: «...Акбара менен Ташчайнар жергиликтүү эмес, ооп келген немелер. Каныккан көзгө булардын сырт келбети да жергиликтүү бөрүлөрдөн бөлүнүп турат. ...Былтыр эле буларга окшогон көкжалдар бу чөлкөмдө жок болчу. Келерин келишти да, бул экөө топко кошулбай бөлөк жүрүп калышты. Башында жер ээлерине жолугуудан четтеп, окчундап жойлоп жүрүштү, жергиликтүү бөрүлөр ээ кылган аймактардан алыс жортуп, буйруганын буйругандай таап жеп, эптеп жан сактап жүрүштү» [12, 10-б.]. Мына ушунун өзү эле жаратылыш мыйзам-ченемдеринин бузулушу болуп саналат. Карышкырлар миграциясы баяндалат.

Чыгармада чексиз талаалар, жашыл өрөөндөр, бийик тоолор баары кайталангыс сулуулугу менен таң калтырат. Өзгөчө суктануу менен автор жаратылышта, кайсы бир убакытта, «баштапкы тең салмактуулук» пайда болгон учурду сүрөттөйт. Бирок ал адамдар тарабынан бузулат. Адам муундан муунга өткөн сайын ырайымсыз болуп баратат. «Оболу алар жаргак шым, куур тон кийип, мингени ат, колунда жаасы болор эле. Андан кийин тарс этме балээ таап, бөкөндөрдүн тобун чаң-тополоң түшүрүп куугундашты. Ага болбой бөкөндөр сөк-сөөл-бадалдарды аралай качып, кутулуп жүрүштү» [12, 12-б.] Бирок убакыт өтүп кудай-адамдар машина ойлоп минишип, куду

бөрүлөргө окшоп жиниктире куугундап, тарс этмейинен татыраган ок жаадырып кырчу болду. Ошого ынсап кылчу адамдар бекен, андан кийин вертолеттор менен курчоолорду уюштура башташты. Мына ошол жүк ташыгыч зор вертолеттун күркүрөгөн доошу дене-бойду дүркүрөтүп айланадагы бардык жандыктарга коркунуч жаратып, акыры айлана-тегерекке жалгыз өзү ээ болуп, төбөдөн басып келаткан кайра тарткыс каардын күчү менен сүрү жерди өз огуна козгоп алды. Бул индустриалдык цивилизация бардык нерсени талкалап, жоготкон, планетаны жана өзүн жеп жаткан жырткычтар цивилизациясы экендигин далили. Адам өз колу менен өзү жашаган түркүн түстүү жаратылыш дүйнөсүн талкалап, кунарсыздыкка алып бара жатат.

Бөкөндөрдү ырайымсыз курчоого алган: «көп бөкөндөр ок жебей, зоорукканынан оңкобашатып кулап, буттарын тыбыратып, жүрөктөрү жарылып, түтүк тумшуктарынан кан кетип өлүп жатышты. Арттагы өлүк жыйноочулар шамшаарын бир шилтеп, алкымын шыла кесип, али жаны чыга элек жаныбарларды колдон-буттан колдошо күүлөп туруп, машиненин кузовуна ыргытып келатышты. Кийимдери башынан аягына кан болгон бу кишилердин кейпи курусун, түрлөрү суук» [12, 33-б.], - деген саптарды окуганда адамдардын ушундай жыркыч экендигине кыжырлануу сезим пайда болбой койбойт. Адамдар бөкөндөрдү мындай кырганын окурман Акбара карышкырдын көзү менен көрөт: «Тыякта кыргын дале жүрүп жатты. Жанагыдай чуркай албай чаалыга баштаган бөкөндөрдүн калың тобун машинелери менен омуруолото кирип барып, автоматчан аткычтар оң жагын оңдой, сол жагын солдой кырып-жоюп бара беришти. Ал-ансайын тополоңу тоз түшүп, бөкөндөр чалдыгуйду удургуду. Акыр кыяматтын да коркунучу мынчалык болбос – дүнгүрөгөн дүбүрттөн, ок жаадырган автоматтардын дабышынан кулагы биротоло тунуп калган Акбарага бүт дүйнө дүлөй болуп калгандай туюлду, асман-жер астын үстүн түшүп, колго кармалгыс, көзгө көрүнгүс болуп кыйрап кеткенсиди, төбөдөгү боз чалган күндүн өзү да бу кара сүргүнгө жердегилер менен кошо куулуп, жылтылдаган миң сан майда

сынык болуп быркырап, үн-дабышсыз ың-жың алоолоп бараткансыды» [12, 31-32-бб.].

«Беш жылдык план аткарылбай», областтын иши чатакка айланып, кыжаалат болуп турганда кызматын сактап калуу үчүн облбашкармадагы шойкондуу жанбактылардын бирөө Моюнкумдагы жапайы эт ресурстарынын стратегиясын жоктон таба калат да ал иш Обер Кандалов сыяктуу жан кечтилерге тапшырылат. Ошентип, Акбаранын жакшы көргөн үч бөлтүрүгү адамдар азык-түлүк планын аткаруу үчүн болгон кыяматта жок болот. Моюнкум талаасында кызыл-жаян канга жер бети ченемсиз боёлот. Бул трагедияны ошол окуяда аралаша жүрүп: “мергенчилерди жакаңарды кармагыла, тообо келтиргиле, бу кызыл кыргынды тезинен токтоткула» – деп кудайдын ак жолуна салгысы келген Авдий гана эмес, бул каргашада бөлтүрүктөрүнөн айрылышкан Акбара менен Ташчайнар да кечире албас эле. Айтматов карышкырлар тарыхы менен адамзатты ырайымсыздык, жаратылышка, андагы бардык жандыкка карата аң-сезимсиз мамиле кылуу, эртели кечтир адамдын өзүнө карата жамандыкка айланарын эскертет.

Романдагы дагы бир окуя мындайча баяндалат: «топоздун этине аябай тоюп, бөрүлөр бир аяк жол менен үнкүрүнө кайтып келатты. Алдыда Акбара, артында Ташчайнар. Экөө тең зооканын түбүндөгү ийининде калаган бөлтүрүктөрүнө тезирээк жетүүнү, алар менен арлашып беймарал жатууну эңсеп келатты, жакшылап эс алгандан кийин, коктуда чала желинген боюнча жаткан топозго кайра келишмекчи» [12, 242-б.]. Бирок, карышкырлардын кыялы алардын ашынган душманы – адамдын айынан кайра талкаланарын ким ойлоптур?! Карышкырлардын бөлтүрүктөрүн сатып, колго тийген акчага бир жыргайын деген Базарбай аларды үнкүрдөн алып кетти. Акбара менен Ташчайнардын чыдамы бүттү. Үчүнчү жолу тукумунун жоготушун көтөрө алган жок. «Жашоо үчүн эмес, өлүм үчүн» согуш башталды. Карышкырлар «кандуу жазалоо» менен тукум улоо үчүн түбөлүктүү ырайымсыз кармашта адилеттүүлүктү бекитүүнү чечишти.

Адамды жаныбарларга карата «падыша» абалына коюу менен, автор, адамдын мындай позициясы трагедияга дуушар, жаратылыш адамдын жандыктарды кыргандыгы үчүн өч ала тургандыгын көрсөтөт. Бул абал элдин чыгармачылык гениалдуулугунан жаралган “Кожожаш” эпосундагы мергенчинин аскада камалган туңгуюк абалын көз алдыга элестетет. Эпосто жаратылышка ашкере кийлигишип, жапайы эчкинин тукумун кыргандыгы Сур Эчки Кожожаш мергенди адам түшө алгыс аскага алып барып такайт. Мерген аскадан кулап өлөт.

Романда жаратылыш карышкырлар түрүндө өч алат: « – Карышкыр! Баланы алып кетти, кокуй күн! Болгула, болгула тез, айланайындар! Бостон эмне болуп кеткенин түшүнбөй, дубалдан шапа-шуп мылтыгын ала коюп, үйдөн атып чыкты, артынан Гүлүмкан жүгүрдү. ... – Токто! Токто, Акбара! Токто дейм! – деп Бостон үнүнүн болушунча кыйкырды, карышкырдын артынан жүгүрүп жөнөдү. .. Бостон Акбараны атмакчы болду. Тизелеп отура калып мээледі... аңды-дөңдү аралай чаап, арыш керип бараткан карышкырды мээлей калып, тартып жиберди. ... бир көргөндөн карышкыр бирсекирип алып, капталына кулап түшкөнүн көрдү. ... Дүйнө жымжырт боло түштүбү, же кулак тунуп калдыбы – дабыштар өчүп, айлана-тегерек тумандап, эми эле чайыттай ачылып турган жер-суу жоголуп, анын ордун кызыл өрт каптаган караңгылык басты да калды. Бостон өз көзүнө өзү ишенбей, кызыл-ала канга чыланган баласынын үстүнө үйүлүп түшүп, жерден көтөрүп ала койду» [12, 343-346-бб.]. Чыгарманын мындай финалы кыргыз оозеки чыгармачылыгы болгон «Карагул ботомдо» берилген. Жаратылыштын каарына калып өз баласын өзү чаарчык экен деп атып алган мерген өлгөн баласын кучактап:

«Топурак басты көзүмдү, ботом,

Томсортуп кеттиң өзүмдү, ботом,

Толгоноор бала калбады, ботом,

Ким угат айткан сөзүмдү, ботом» – деп арманда калат.

Чыгарманын аягында жаратылышка (карышкырларга) жасаган терс мамилеси үчүн кылмышкер адамдын өзүн жазага тарткан дагы бир окуя

болот. «Бостон мылтыгын алып, үйдөн чыкты. Катуу кармашка камданып жаткансып, мылтыкка беш окту катары менен салды, дагы бешөөн чөнтөгүнө солоду. ... Менин сага айтарым башка: сен бу дүйнөдө жашоого татыктуу эмессиң, ошон үчүн тагдырыңды өз колум менен чечкени келдим. Базарбай калкаланууга үлгүргөн жок. Бостон мылтыгын колго шарт алды да, мээлеп-мээлебей туруп эле басып алды» [12, 346-348-бб.]. Айтматов окуянын жыйынтыгы ушундай болуп аяктарын Базарбайдын аялы Турсундун сөзү аркылуу мындай деп далилдейт: « – Ит элең, ит өлүмүнө туш болдуң, ушуну билгем, ушуну билгем. ...бу базарбай шүмшүккө айтпаптырмынбы, айткам, бөлтүрүктөрдү уурдап не кыласың, кой, акыры жакшы болбойт дебептирминби, дегем, бирок бу адамдан чыккан жырткычка даба бар беле, талаада жүргөн айбанатты да ичип жиберди го чиркин...» [12, 347-348-бб.].

Айтматов бул романда замандаштын адептик жүзү тууралуу да маселени коет. Мүнөзү, көз карашы, коомдук абалы боюнча такыр окшошпогон Авдий – Гришан, Бостон - Базарбай жана башкалардын мисалында автор азыркы адамдардын эки тибин берген. Биринчисине, Авдий Калистратов тиешелүү. Мурдагы семинарист, боорукер, абдан кызык жаш жигит. Ага карама-каршы Гришан – наша чогултуп Моюнкумга барган балдардын чоңу. Алардын ортосунда жашоо маңызы, кудай жана адамдын милдети тууралуу талаш жүрөт.

Бул талаш символикалуу жаман менен жакшынын ортосундагы талаш – муну ушундай кабыл алса болот. Жаштар алдында кимдин артынан баруу керек? – деген тандоо турат. «Мен аларды ак жолго салуунун аракетиндемин... Мына сен өзүң, Гришан, тиги кол алдыңдагылар дагы, керт башыңардын кызыкчылыгы үчүн талаадан терип алган наша менен бирге азап шорду башкаларга алып баратасыңар» – деп айткан [12, 127-131-бб.] Авдийдин артынан барыш керекпи же өз артынан балдарды кылмышка алып барып, аягында аларды таштап кеткен Гришандын артынан баруу керекпи? Жашоодо кездешкендей учурда көп мегилде жамандыктын жеңгени өкүнүчтүү. Авдийдин балдарды боорукердиктин жана ырайымдуулуктун

күчүнө ишендирүү аракетин тилекке каршы текке кетти. Анткени, жазуучу адамдарды туура жолго салуу үчүн бир гана үгүт иши жетишсиз, ал үчүн аракет керектигин айтат. Авдий буга даяр болгон эмес. Эгер, анын өткөн тарыхын карап көрсөк ал жашоодо эч нерсеге жетпегендигин, ою-дили да уйгу-туйгу экенин байкаса болот. Мүмкүн ошол себептен ал чөлдө жалгыз, эч нерсеге түшүнбөстөн жана эч нерсени жасай албастан өзүнөн алдуулардын колунан өлүм табат. Аны мурда семинариядан да кууп жиберешкен, ал сүйгөнүнө да баш кошо албаган, жаман жана жакшынын ортосунда турган жаш балдарды туура жолго үндөй алган жок, аларга боорукердиктин жана чындыктын жолун тандоого жардам бере албады. Мүмкүн ал жалгыз болгондуктан эч нерсе кыла албады, жаман менен кармашууда биримдик гана жеңет эмеспи.

Бул чыгармадагы дагы бир борбордук каарман – чабан Бостон. Бул өмүрүндө жамандык жасабаган, чындыкты бетке айткан, эмгекчил адам. Ал жаратылышка дайыма камкордук жасаган жана башкаларды да ушуга чакырган. Адамдар Бостонду сыйлашкан жана баалашкан, ага ишенишкен, көп убакытта андан кеңеш сурап турушкан. Бирок, Бостонго ар дайым бирөөлөр тоскоол кылып турган. Мисалы, чарбачылыкты алып барууда, ага парторг Кочкорбаев дайыма тоскоолдук кылчу. Чабан жаратылышты зыянсыз жана адамга пайда алып келүү менен колдонгон кожоюн болгусу келген, бирок түшүнүксүз, белгисиз шарттар Бостондун мындай кожоюн болуусуна мүмкүндүк бербей аргасыз абалга алып келет.

Албетте, Айтматовдун максаты окурмандарды мурдагы принциптерди жана салттарды бузууга чакыруу эмес. Ал болгону көп учурда адамдарды ынсаптуу болууга жана жашоого тоскоол болгон нерселердин үстүнөн ойлонууга чакырат. Акыры болгон тоскоолдуктардын баары Бостонду жаратылышты, ал тургай адамдарды да соттоого укуктуумун деп эсептөөгө, адамга да каршы чыгууга жеткирет. Ал өз душаны Базарбайга: «Сен бул жарыктыкта жашоого татыктуу эмессин!» деп ачык эле айтат. Албетте, аны түшүнүүгө болот. Анын душманы ичи тар жана ырайымсыз адам.

Жашоодогу анын позициясы башка. Ал: «Чондор жырткыч айбандарды аёосуз жок кылгыла деп жатат, а сен карышкырларды эркелетип, көбөйтүп өстүрсөм дейсиң» – деп Бостондун жаратылышка карата адилеттик идеясына каршы турат. Базарбай көралбастыктан жана ырайымсыздыктан такыр эле сокур болуп калган. Бирок, Бостон боорукердиктин чегин аттагандан кийин анын жашоосу аяктайт. Муну менен Ч. Айтматов жаратылыштын кегин келечек муун тартууга тийиш эмес, түздөн-түз ага таасири бар адам алсын деген ойду берген.

«Кыямат» – бул трагедиялуу, ошол эле мезгилде абдан актуалдуу чыгарма. Ч. Айтматов бизди жаратылышка болобу, адамдар ортосундагы мамилеге болобу бардык жагынан боорукер болуунун, жоопкерчиликти ишеничтүү жолуна эртерээк түшүүгө чакырат. Чөлдү өрттөө менен биз өз үйүбүздү, жер планетасын өрттөп жатабыз, жаныбарларды кыруу менен биз биринчиден, өзүбүздүн жана балдарыбыздын келечегин өлтүрүп жатабыз мына ушуну берейин деген автор.

Айтматовду бүгүнкү күндө адам баласынын илим, техника, космос деп ураан чакырып, анын кандай пайда зыян келтирерин, алды артын ойлонбой, пландаштырбай туруп иш жасоосу, турмуш кечирүү маселеси тынчсыздандырат. Мындай абалды жазуучу «Кылым карыткан бир күн» романында да ачыктайт. Казангаптын баласы Сабитжан айткан «адамдарды радио аркылуу башкаруу» же илимдин жетишкендиктери аркылуу массанын психологиясын ээлеп алуу, тарыхый аң-сезимди жана эс тутумду жоготуу кандай болору, эмнелерге алып келе тургандыгы баяндалат.

Чыгармадагы ар бир окуя «Маңкурт» легендасы менен маанилик жактан түздөн-түз жуурулушуп турган сыяктуу Арал кесепетинин келип чыгуусун тымызын түрдө маңкуртчулук кесепети менен символдоштурат. Эгерде «Кыямат» романында эт төгүү планын толтуруу максатында ойлонуп табылган бөкөндөрдү кыруу ишке ашса, «Кылым карытар бир күндө» экономикалык кызыкчылык үчүн жогорудан берилген буйрукту аткаруу менен «табият энени» курмандыкка чалып, пахта талааларынын чектен

тышкары кеңейтилиши, Аралга куйган негизги суулар Аму-Дарыя жана Сыр-Дарыянын эгин талааларына бурулушунан Аралдын соолушу сыяктуу ойлонулбаган иш-аракеттин натыйжасы баяндалат. Жазуучу Арал деңизинин реалдуу турмуштагы жан кейиткен абалын эмгек адамдары Казангап жана Эдигейдин санаркоолору, ой жорумдары аркылуу бир сүртүм окуя менен романда чагылдырып, учурдун глобалдуу проблемасын ага ширелиштире алган. Чыгармада бул окуя мындай сүрөттөлөт: Казангап өлөрдөн мурун жаз алдында экөө Аралга барып да келишкен. Көрсө, жарыктык, деңизи менен коштошкону барганы белем. Капа болуп кайтты. Деңиз тартылып кетиптир. Мурдагы деңиз түбү, такырайган боз чопо менен он километр жүрүп отуруп, ошондо араң сууга кол малышты го» [11, 40-б.].

Арал деңизинин проблемасы ошол деңиз жээгиндеги Арал бою мамлекеттери: Каракалпак автоном республикасынын, Казакстандын, Өзбекстандын, Түркмөнстандын гана эмес, Тажикстандын да, Кыргызстандын да, а түгүл бүтүндөй Борбор Азиянын проблемасы. Анткени Арал жалпы Евроазия континетиндеги климатты, флораны, фаунаны өзгөртөт. Мисалы, өткөн кылымдын 70-80-жылдарда Орто Азияда балдардын өлүмү эки эсеге жогорулаган. Өзбекстанда төрөлгөн ар бир миң баладан орточо 46сы, Тажикстанда 47си, Түркмөнстанда 58и каза болгон. Аралга жакын Суркан-Дарыяда 1000 баланын 60ы, Төрт-Күлдө 50сү, Нукуста 100ү бир жашка жетпей өлүмгө учураган. Рак оорусу Өзбекстанда 16,5 пайызга өскөн.

Мына ушундай фактыларды келтирүү менен мектеп окуучуларына төмөнкү суроолордун айланасында ой жүгүртүү тапшырмаларын бердик:

1. Арал деңизи кайра калыбына келеби?
2. Арал деңизин жок кылбоо үчүн биз, кыргызстандыктар, кандай иш чараларды кылуубуз керек?

Суроолорго ой жүртүү менен окуучулар Арал проблемасын талкууга алышты. Айтматовдун чыгармасында камтылган Аралдын трагедиялуу тагдырына кейиген Казангаптын «Бул Арал жер каймактагандан бери турган

Арал эле го» деген гумандуу ойлорун аныкташты. Өткөн муундагылар менен азыркы цивилизациялык коомдогу адамдардын жаратылышка карата мамилесин салыштырышты. Окуучулар Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романындагы Дөнөнбай куштун үнүн, «Кыямат» романындагы Акбаранын аянычтуу үнүн, «Касандра тамгасы» романында Кремлдеги үкүнүн үнүн адамзатка карата чакырык, эскертүү, кайрылуу катарында атайын колдонулган көркөм каражат катары белгилөөгө болорун билдиришти.

«Кылым карытар бир күн» эпикалык арыштагы, драмалык күчтөгү роман. Романда карама-каршылыктарга жык толсо да ар бир окуясында адамдарды тажатпастан, тескерисинче жашоого карата куунак кароого чакырган чыныгы турмуштун күчтүү деми сезилип, ал окурмандарды кайрымдуулукка, айкөлдүккө, кандай гана табигый жана коомдук турмуштагы кыйратуулар болбосун Казангап менен Эдигейдей адам бойдон калууга чакырып турат.

Ошондой эле эң сонун саптарда сүрөттөлгөн Акмаянын тукумунун (Каранар) кийинки тагдырын, таржымалын берүүгө, адам сыяктуу эле айбандан тукуму улануусун, алар адамдарга жан боорундай болуп кызмат кыла берерин, булар да адам сыяктуу эле жашоого татыктуу экенин айтып өткөнсүйт. Бул биринчи кезекте Эдигей менен Каранардын ортосундагы мамиледен көрүнөт.

Ч. Айтматовдун 1966-жылы жарык көргөн «Гүлсарат» повестинде мына ошол адам менен жаныбардын (аттын) ортосундагы өнөктөштүк мамиле ачылып берилет. Баш каарман Танабай бактылуу күндөрүн жана ар кандай кыйын-кысталыш убактысын жоргосу Гүлсары менен өткөрөт.

Ат менен бирге өсүп, бүтүндөй өмүрүн ат жалында өткөргөн кыргыз баласы үчүн бул жаныбардын орду өзгөчө орунда турат. «Гүлсарыны көтөрө чалып көкөлөтүү (поэтизациялоо), атты асыл жанга айландырып ардактоо – кыргыздарга мүнөздүү улуттук мотив»-деп жазат М.Борбугулов [55, 4-б.]. Чындыгында ыргыз эли ат менен адамдын ажырымын анча айырмалабайт. Ата баласын «кулунум» деп эркелетет. Атадан калган баласын «тулпардан калган туягым», «ат токурум» деп эркелетет. Атка байланыштуу «ат адамдын

канаты», «жакшы аттын жалын сакта, жакшы эрдин кадырын сакта», «аты жоктун буту жок», «ат сыйлаган жөө баспас, эр сыйлаган сыртта калбас», «ат ээси менен баш мээси менен», «ат аттан соң жат» сыяктуу макалдар айтылып келет. Муну эпикалык чыгармалардагы Манастын Аккуласы, Төштүктүн Чалкуйругу, Алмамбеттин Сараласы, Бакайдын Көктулпары, Коңурбайдын Алкарасы, Курманбектин Телторусу, Семетейдин Тайторусу менен болгон мамилелери, бири-бирисиз толукталбаган окуялардан да түшүнүүгө болот. «Гүлсаратта» Танабай да ошондой тарбияда чоңоюп, жаны менен бирге болуп калган Гүлсары жаныбарга адамга кылгандай мамиле жасайт. Анын түшүнүгү боюнча жаман адамдар атка ээ болууга акысы жок. Өлүм алдында жаткан атты жардан кулатып, карга-кузгунга жем кылып таштап кетип кала албайт. Бул окуя чыгармада мындай сүрөттөлөт: «Танабай эңкейип жоргосунун муздаган кабагын укалап, көзүн жапты, көкүлүнөн бир тал кесип алып, коюнуна катты, анан жүгөндү алды да, жолуна түштү» [8, 263-б.]. Атка карата мындай мамилени адамга жасагандай бир боордук мамиле, бийик гуманизм катары түшүнүп кабылдасак болот. Гүлсары менен биримдиги биротоло канга сиңип калган Танабай аны акыркы сапарга узаткан соң минтип ойлонот: «Гүлсары жоргодой болуп мен да бир күнү ач бел, куу жондо үзүлөрмүн» [8, 264-б.]. Демек, чыгарма аркылуу окуучуларга бир туугандык сезим адамдар менен адамдардын ортосунда гана эмес, ошондой эле адамдар менен жаныбарлардын ортосунда боло тургандыгын да түшүндүрүү зарыл.

Ошондой эле повесттеги кыргыз жергесинин сүрөттөлүшү, анын кооздугу дагы өтө кылдат, таасирдүү боёктордо тартылган. Жазуучубуздун көркөм чеберчилиги, повесттеги жерибиздин, тоо-таштарыбыздын ж.б. образдуу берилиши окуучулардын ойлоосуна, чыгармачылык ишкердүүлүгүнө кубат берип, көркөм чыгармага, экологияга кызыккан инсандарды калыптандыра алат.

С. Эралиевдин «Кесир инсан» поэмасында да Жер планетасындагы биосфераны, экологиялык тең салмактуулукту сактоо проблемасы

чагылдырылган. Бул проблеманын пайда болушуна түздөн-түз адам баласы күнөөлүү экендиги маалым. Заман талап кылып жаткан дүйнөлүк масштабдагы көйгөйдү чагылтууну С. Эралиев өзүнүн атуулдук жана акындык парзы катары сезип, аны ачып көрсөтүүнү акындык милдети катары эсептеп «Кесиринсан» поэмасын жазган. Поэма бүт дүйнөгө өзүнүн коркунучтуулугу менен белгилүү болгон Чернобыль АЭСинин кыйроосу менен келип чыккан трагедияны аңдап билүүгө, андан философиялык, гуманисттик бүтүм чыгарууга арналган. Чыгарманын аталышынын өзү эле «өзү ичкен кудукка өзү түкүргөн» адамдын кесирлиги менен салыштырылып аталган.

Бул поэма жөнүндө бир интервьюсунда акын: «...бул опурталдуу кылымдын азыркы көйгөйлөрүнө болгон көз карашым, ой санаам, ички чыңалуум, атуулдук парзым жана акындык жүрөгүмдүн добушу», – деген. Чындыгында эле, поэма кең дүйнөнүн ачуу акыйкатын чагылдырат. Поэма жалпы адамзаттык руханий маданияттын башатын, планетадагы жаратылышка карата адеп-ахлактык климатты жакшыртуунун жол жобосун көз алдыга тартып берет.

Поэмада ааламдагы эң башкы нерсе адамдын рухий дүйнөсүнүн адеп-ахлактык, психологиялык турпатына карата мамиле рухий-философиялык аспектиде чечилет. Чыгарманын башкы каармандары Чернобыль кырсыгынын башкы күнөөкөрлөрү болгон Михайлов, Соколов, Кузьменко жана башкалар. Бул образдар аркылуу кыска мөөнөттүү өз пайдасы үчүн жаратылышты багындыруу аракетинин натыйжасында адамдар кандай күнгө туш болгондугун берүүгө аракет кылган.

Кырсыктуу окуяны, адамзат турмушундагы кайгылуу окуяны предмет кылып алган бул чыгарма аркылуу акын өз окурмандарынын алдына көптөгөн жалпы экологиялык маселелерди коёт. Поэманын түзүлүшү өзүнчө кызык. Ар бир бөлүм – терең ойлордун концентрациясы. Мисалы, «Жоголгон дүйнө» бөлүмүндө атадан балага, муундан муунга Жер тагдырын сактап калуу, андагы жашоону улантуу маселеси көтөрүлүп, бүгүнкү күндөгү адам

баласынын илимий-техникалык жактан алдыга жылышы жана анын айрым кесепеттери айтылат. Акындын өзгөчө кызыгууну жараткан ал философиялык идеялары окуучуларды жаратылыштын жогорку баалуулугу жөнүндө ойлонууга түрткү берет. Поэмадагы «Мында тек төгүлбөйт кан, атылбайт ок, Бетме-бет келип турган душман да жок. Сен аны жерден күтсөң көктө жүрөт, Сен аны тыштан күтсөң, үйгө кирет. Ал – өлүм, сиңип алган соккон желге. Ал чөптө, сууда, ташта – бардык жерде» - деген саптар мунун далили [195, 242-243-бб.].

Чынында ошол окуядан кийин ал жерде жашоо коркунучтуу болуп, жергиликтүү тургундарды эч бир буюмун алдырбай өрттөп, үй жандыктарын өлтүрүп көөмп, аман калгандарын таза кийим кийгизип башка жакка көчүрүп кеткендерин массалык маалымат каражаттарынан угуп, көрүп жүрөбүз. Ошол окуяны акын биз көргөндөн, уккандан да таасирдүүрөк, конкреттүүрөөк ачып берет. Мындай окуяны лирикалык каарман аркылуу мындайча сүрөттөйт: «Айлана, туш тараптын баары дарак, Алар да аза күткөн өндөнүшүп, Турушат баш көтөрбөй, жерди карап, Ан сайын зырп деп сенде жүрөк үшүп. Күн аптап, келем суусап, каным катып, Жанымда тең жарыша аккан дайра. Кангыча жутсам деймин, кулап жатып, «А кокус ажал болсо?..- качат кайра. ...Ар жагым, бер жагымда алча батпайт. Тизилип сабагында мөмөлөрү Алар – уу. Аларды эми адам татпайт, Ачык иш – жылда бышып жөн өлөрү» [195, 244-245-бб.].

Өз жеринен айрылуу азабын автор Палагея аттуу кемпирдин образы аркылуу берет. Кемпир өлсөм өлөм, бирок барбайм эч кайда деп боздоп ыйлап, үйүн айланчыктап жүрөгүндө түнөк алган мекенин жөн гана таштап кете албай кыйналат. Анын мындай ахыбалда калышына себепкер АЭСтен агытылган жырткыч окшогон АТОМ болуп жатпайбы.

Чернобыль кырсыгынын келип чыгышына ким күнөлүү? Албетте адам! Мына ушундай кырсыктын болушунун башкы күнөөкөрү болгон адамдын ой жүгүртүүсү Владимир Михайловдун образында кенен чагылдырылат. Ал адамга зыян алып келчү илимдин жетишкендигинин кереги кимге дейт.

Орууканада келгендерге: «Окуп эмне кереги! Билсеңер болду бир гана. Адамзатка өлүм ойлоп тапканды» [195, 247-б.] – деп мындан ары АТОМ!...Энергия!...Радиация!...дегендерди уккусу келбегенин айтат. Анын образы окуучуларды илимдин жетишкендигинин мына мындай кесепети ким үчүн керек эле деп ойлондурбай койбойт. Окуучу жаратылыш менен адамдын ортосундагы мамиленин бузулушуна адам өзү күнөлүү деген бүтүмгө келет. Албетте, чоң кырсыктын күнөөкөрү илимпоз адис Михайловдун өзү жана анын замандашы болгон Адам.

Чыгарманы окугандан кийин ааламдагы ар кандай экологиялык катастрофалардын келип чыгышына адам баласы себепкер болуп жаткандыгын моюнга алуу керек. Поэма аркылуу, поэмадагы образдар аркылуу окуучуларды жаратылышка аяр мамиле жасоого чакырык жасап, жаратылыш менен адам гармониялык биримдикте экендигин түшүндүрүү абзел. Мугалим чыгарманы окутуп жатканда ал окуучуларга жандуураак, таасирдүү болуп калыш үчүн мындай суроо тапшырмаларды сунуш кылса болот:

1. Чернобыль экологиялык проблемасы эмнеден улам келип чыкты?
2. Окуя болуп өткөн жерди географиялык картадан таап бергиле.
3. Газета, журнал, телеберүүлөрдөн бул окуя жана ушул сыяктуу адам тарабынан ойлонулбай жасалган кырсыктар тууралуу таап айтып бергиле.
4. Нагасаки жана Хиросимадагы жардыруудан зыян тарткан элдер кандай ооруларга кабылган. Алар кийинки урпактарына кандай таасир этет?
5. Бүгүнкү күндө ар кандай оорулардын келип чыгышына чын эле экологиялык абал себепкерби?
6. Адис илимпоздордон, эгер тапсаң, азыркы экологиялык кырдаал жөнүндө интервью алып кел.
7. Сен жашаган аймакта кандай экологиялык проблемалар бар?
8. Акындын бул темага кайрылышына эмне себепкер болгон?
9. Чыгармадагы катышкан ар бир образдарды талдап, алардын адептик-этикалык мамилесине мүнөздөмө бер.

10. “С. Эралиев жаратылышты жандай сүйгөн акын” деген темада дилбаян жаз.

11. Акындын “Жаратылыш алдында”, “О, жерим”, “Жерге сыйынуу”, “Куштар жок” ж.б. жаратылыш тууралуу жазылган ырларын жатка билип келүү.

Поэманы окуучуларга окутууда мугалим адам баласы өз акылы менен ойлоп тапкан илимий жетишкендиктерди турмушта туура пайдаланып, Чернобылдагыдай жоопкерсиздикке, шалаакылыкка жол бербей, атом, ядролук ж.б. химиялык куралдарды колдонбой жаратылыштын сулуулугун табийгый абалында сактай билүү зарылдыгына ынандыруу.

Биз, эксперименталдык иш процессинде жогорку класстын окуучуларына адабияттагы «жаратылыш жана адам» маселесин өтүүдөн мурда аларга экологиялык маселелер боюнча жазылган ар кандай маалыматтарды интернет, газета, журнал, илимий эмгектерден жана башка адабий булактардан издеп таап келүүсүн тапшырганбыз жана анын негизинде кыргыз адабиятында берилген Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повести боюнча долбоорлорду коргоо сабагы өтүлдү.

Сабактын темасы: «Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги адамдын жаратылышка карата мамилеси».

Сабактын максаты: окуучулар адабият боюнча долбоорлорун эколог-окмуштуу, врач, жазуучу, журналист катары түзгөнгө, коргогонго үйрөнүшөт.

Милдеттер:

1. Билим берүүчү: окуучулар чыгармаларды окуу жана талдоо аркылуу экология жөнүндө билимдерин жалпылашат, повесттин негизги идеясын ачууга аракеттенишет.

2. Тарбия берүүчү: окуучуларда айлана-чөйрөгө карата аяр мамиле жасоо жана коом үчүн пайдалуу иш кылуу каалоосу пайда болот.

3. Өнүктүрүүчү: окуучулар чыгарманын негизги идеясын ачуу жана өзүн коом астына алып чыгуу боюнча иштерин улантышат.

Пайдаланылган ресурстар: компьютер, интерактивдик доска, «Жаныбарлар дүйнөсүндө» аттуу музыкалык композиция, плакаттар (же дубал гезиттер), видеоматериалдар.

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу этабы (класста жагымдуу абал түзүү).

Мугалим: Келгиле балдар, бири-бирибиз менен учурашып алалы жана биздин илимий-практикалык конференциябызды баштайлы. Биз «Адабияттагы экологиялык катастрофалар темасын, Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги адамдын жаратылышка карата мамилесин» карайбыз.

2. Негизги этап. Бүгүнкү конференциянын максаты: чыгармачыл топтордун өз долбоорлорун коргоосу. 1-чыгармачылык топ – «эколог-окумуштуулар»; 2-чыгармачылык топ – «журналисттер»; 3-чыгармачылык топ – «врачтар»; 4-чыгармачылык топ – «жазуучулар».

Биз дүйнөнү жана анда жашап жаткан өзүбүздү сактап калуу үчүн тезинен бардык сыйынууларды унутуп, жаратылыштын жаңылышсыз сыйынуусун киргизишибиз керек. Анткени, адам менен жаратылыштын жашоосу бири-бири тыгыз байланышта. Биз ХХI кылымда жашап жатып адамдардын жаратылышты баалабастан, ага карата таш боордук менен мамиле кылуусун улантып жатканын көрүп жатабыз. Азыркы мезгилде адамзат экологиялык катастрофа чегине жетти. Жазуучулар мына ушул көйгөйдү учурунда туура баалап чыгармаларында көркөм сөз аркылуу жеткирүүгө аракет кылышкан. Деги эле экология деген эмне? Ал кандай маселелерди изилдейт? Эмне себептен акыркы мезгилде биз экологиялык көйгөйлөргө көп учурай баштадык? Кыргызстан экологиясы боюнча эмне айта аласыңар?

Бул суроолорго биздин «эколог-окумуштууларыбыз» жооп беришет (окуучулар өздөрү издеп таап келген маалыматтарынын негизинде плакаттар, видеоматериалдар, буклеттер ж.б. пайдалануу аркылуу эколог-окумуштуу катары төмөнкүдөй жоопторун беришет).

1-окуучу: «Экология» илимий терминин биринчилерден болуп немец окумуштуусу - зоолог Э. Геккель Ч. Дарвиндин эмгектериндеги түрлөрдүн жашоо үчүн күрөшүүсү деген илимий изилдөө иштериндеги жыйнактарга таянып, 1866-жылы колдонууга сунуштаган. «Экология» гректин «ойкос» - үй-тиричилик, же жашоо чөйрө, «логос» - илим-билим деген эки сөзүнүн тизмегинен куралган. Ошондуктан Э. Геккель тирүү организмдердин өз ара, алардын бири-бирине тийгизген таасирин жана жашоо чөйрөсү менен байланыштарын изилдөөчү илимди «Экология» деп атаган. Ошол мезгилден баштап бул илим улам өнүгүп отуруп, кийинки мезгилде бүткүл илим тармагын өз кучагына алып турган убагы (бул топтун окуучулары ошондой эле дүйнө жүзүндөгү ар кандай экологиялык катастрофалар тууралуу билдиришкен).

2-окуучу: Бүгүнкү күнү пайда болгон экологиялык катастрофа коркунучу, көбүнчө жаратылыш дүйнөсүнө карата агрессивдүү талап-тоноочулук мамиле, токтобогон экономикалык өсүү катарында болгон «прогресс» түшүнүгүнүн таралышынын натыйжасынан келип чыгууда.

3-окуучу: Ысык-Көл айланасына келгин куштар аз келип, аз байырлай баштады. Ак куулар дээрлик калбай баратат, өрдөк, чулдук, кыргоол азайды. Ысык-Көлдүн балыктарды өтө азайды. 1856-жылы Ысык-Көлгө экспедиция менен келген окумуштуу-офицер Чокан Валиханов күндөлүктөрүнө бул жерде маралдар, тоо текелер, аркарлар, эликтер, сайгактар үйүр-үйүр жүрөрү, кара куйрук (жейрен) Керсеңирден Көтмалдыга чейин жайылып оттору, чычырканактардын ичинде камандар боло тургандыгы, жолборс, илбирс, кабылан кездешерин, тескейдеги токойлордо аюу, карышкыр, кара күрөң жана кызыл түлкү, суусар, арс чычкан, суур, сүлөөсүн арбын экендиги, кундуз болорун жазып кеткен.

4-окуучу: Биздин өлкө, Кыргызстан, эң чоң материк, Евразиянын борборунда жана дүйнө океанынан алыс жайгашкан. Бизде жаратылыш кырсыктарына кооптуу жерлер арбын. Алсак, окумуштуулардын маалыматы боюнча 2014-жылдан тарта «Кумтөр» күнүнө эки жолу жардырат. Анын

натыйжасында кенге жакын жайгашкан Петров, Давыдов мөңгүлөрүндө жарака кетип, алардын тез эришине алып келип жатат. Кендеги өндүрүштүк калдыктарды сактоочу жайдын үстүндө Петров көлү жайгашкан. Азыр биздин окумуштууларыбыз, чех окумуштуулары изилдеп, бул көл ташып кетиши мүмкүн деп айтып жатышат. Ташып кетсе, Кумтөрдүн калдык сактоочу жайынын бир бөлүгүн алып кетиши мүмкүн. Бул чоң экологиялык кырсыкка алып келиши ыктымал.

5-окуучу: Ал эми ушу тапта бир эле Баткен облусундагы сымап, сурьма кендеринин зыянын жаратылыш эле эмес, адамдар да тартып жатат. Майлысуу шаарчасында көмүлгөн уран калдыктары бүтүндөй Орто Азия мамлекеттерине коркунуч туудуруп турганы жөнүндө сөз болгону менен алгылыктуу аракеттер көрүлбөй келет. Майлысуу экологиясы өтө коркунучтуу делген Чернобыль сыяктуу дүйнөдөгү он шаардын катарына киргени баарыбызга маалым. Эгер Майлысуудагы отуздан ашуун уран калдыктары көмүлгөн жайлар табигый кырсыктан же башка себептен улам дарыяга агып түшчү болсо, биз эле эмес, Өзбекстан менен Казакстанда жашаган миллиондогон элдин өмүрү коркунучка дуушар болуп, өлүү аймакка айланышы мүмкүн.

6- окуучу: Коркунучтуу заттардын калдыктары бир эле Кадамжай, Майлысуу менен эле чектелбейт. Бир кезде уран өндүрүлгөн Кажысай шаарчасындагы калдыктар да адам өмүрүнө коркунуч туудуруп, Кыргызстандын асманын күңүрттөп турат. Шаар ичиндеги, айылдардагы автозаправкаларды калктуу пункттан көчүрүү мезгилдин заманбап талабы экенинин унутпасак. Облус, шаар, райондордо чарба субъектилеринин айлана-чөйрөгө тийгизген терс таасири; таштанды калдыктар, абага чыгаруу, суу саркындыларды агызып чыгаруу маселеси да чоң көйгөйдү жаратат. Алсак, таштанды айлана-чөйрөгө эле эмес, адамдын ден-соолугуна да зыяндуу кедергисин тийгизет, мисалы: таштанды топтолгон жерлерде жашаган адамдардын организми шлактарга толот.

Мугалим:

– Окумуштуу катары, Сиз биздин планета, биздин республикабыздын экологиялык абалын жакшыртуу үчүн эмне уюштурмаксыз?

Окуучу: Экологиялык өндүрүштүк чөйрөсүндө рыноктук мамиле шартында конструктивдик өзгөрүүлөр мүмкүн. Айрыкча, жаратылышты колдонууну акы төлөө саясатынын негизинде жүргүзүлсө, түшкөн каражаттар, белгилүү аймактын экологиялык фондун түзүп, республикабыздын экологиялык абалын жакшыртуу боюнча иш-аракеттерге багытталмак.

Мугалим:

– Урматтуу конференциянын катышуучулары, окумуштууларга суроолоруңар барбы? (талкуулоочу топтордо суроолор берилет).

– Рахмат «эколог-окумуштууларга».

– Экологиялык катастрофалар болгон жерге оперативдүү түрдө барып, пайда болгон суроолорду прессага алып чыккан категориядагы адамдар бар. Бул – журналисттер. Аларга сөз берсек.

Окуучу: Бүгүнкү күндө «экология» журналистикада көйгөй катары белгилүү. Качандыр бир жыйырма жыл мурун эле, бул термин окумуштуулардын тар чөйрөсүнө гана белгилүү болчу. Азыр айлана-чөйрөнүн деградация коркунучу адамзат үчүн курч көйгөйгө айланды, жаратылышты коргоо учурда бирден бир актуалдуу милдет болуп саналат. Көп мезгилден бери адамдар жаратылышты багындыруу максатын коюу менен өз алдынча планетадагы жашоонун түбөлүктүү жолун өзгөртүп келишкен. Бирде дарыяларды башка нукка акканга мажбурлоого аракеттенишкен же суусуз чөлдө жасалма көлдөрдү жасашкан. Ошондон азыр биз жаратылыш чөйрөсүнө талап-тоноочулук мамиленин натыйжасында эмне болсо, ошого ээбиз.

Мугалим: Айтыңыздарчы Сиздердин көз карашыңыздар боюнча, Сиздер журналистсиздер, биздин планетада, республикабызда экологиялык абалды жакшыртууда кандай үлүш кошо аласыздар?

Окуучу: Дүйнөдө учурдагы жаратылышты коргоо саясатын өткөрүү инструменти катары массалык маалыматтар каражатынын мааниси чоң. Биздин негизги милдеттер болуп төмөндөгүлөр саналат:

1. Калкты экология боюнча жеткиликтүү, объективдүү жана анык маалыматтар менен камсыздандыруу;
2. Өлкөнүн экологиялык абалын өз учурунда баалоо;
3. Адамдарда жаратылышты коргоо аң-сезимин жана экологиялык маданиятын калыптандыруу. Бул жерде, дайыма же мезгил-мезгили менен экологиялык темада материалдардын чыгарган массалык жалпы басылыштар гана эмес, ошондой эле «жашыл» пресса тууралуу кеп жүрүп жатат. «Жашыл» пресса – бул экологиянын ар түрдүү аспектерин жана көйгөйлөрүн жарыкка чыгарууга гана адистешкен гезиттер, журналдар жана мезгил-мезгили менен чыккан басмалар.

Мугалим: Өлкөбүздөгү медициналык абал кандай, экологиялык көйгөй, катастрофалар кандай ооруларга жагдай түзүп берет? Бул суроолорго биздин «медициналык ишкерлер» жооп беришсе (медициналык жарчы, слайддар менен окуучу-врачтардын чыгып сүйлөөсү).

Бул топтун окуучулары экологиянын бузулушу менен дүйнө жүзүндө ар кандай айыкпас оорулардын түрлөрү көбөйүп, эң бир көйгөйлүү маселеге айлангандыгын, начар экологиянын кесепетинен рак, кан тамыр, нерв жана психикалык, тери оорулары күч алып келе жаткандыгын өздөрү даярдап келген слайддар жана медициналык макалалардан мисал менен көрсөтүштү. Бул топтун билдирүүлөрү катышып жаткан окуучуларды кооптондуруп эле койбостон, алардын экологиялык аң-сезимине өзгөртүү алып келгендигин өтүлгөн сабактын жыйынтыгында өздөрү белгилешкен.

Мугалим:

– Экологиялык катастрофа көйгөйү көп жылдардан бери сөз чеберлерин ойлонтуп келет. Ошондой чыгармалардын бири болуп Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повести саналат.

– Автор чыгармасын эмне себептен «Ак кеме» деп атаган, анда кандай маани жашырылып жатат?

– Чыгарма беттеринде жазуучу адамдар ортосундагы мамилешүү маданиятынын, адептүүлүктүн кандай маселелерин көтөрөт?

– Баш каармандын аты ким, анда кандай жомок болгон?

– Баланын жашоосунда Бугу Эне жөнүндөгү жомок кандай роль ойногон?

– Бугу уруусу тууралуу кандай уламыштарды билесиңер?

– Майрык – Чаар Жезкемпир Мүйүздүү Бугу Энеге эмне деген сөздөрдү эскерткен?

– Орозкул кандай адам?

– Баланын трагедиясы эмнеде?

Ушул жана башка суроолорго биздин «жазуучулар» жооп беришсе.

(Бул топтун окуучулары жана бардык катышуучулар берилген суроолор боюнча өз ойлорун билдиришет. Талаш талкуудан кийин алардын «Ак кеме» повестинин ички сырларын тереңдеп түшүнүүсү жана жаратылышка карата мамилеси тереңдеп ачылып жаңы түшүнүктөр менен рухий табылга алышат).

1-окуучу: Адептик көйгөй менен бирге дагы бир маанилүү көйгөй бар – адамдын жаратылышка карата мамилеси. Адам жаратылыш менен анын гармониясын бузбастан, мүмкүн болгон нерсенин баарын алып аны тонобостон, тынчтыкта жашашы керек.

Мугалим: Баш каарман кандай адам, ал эмне менен жашайт? (Текст менен иштөө: повестке слайд, суроолору, сүрөттөрү менен).

2-окуучу: повесттин баш каарманы бала, анда эки өлчөмдө жашагандай. Конкреттүү, реалдуу бала, биринчи класстын окуучусу, ушул куракка таандык болгон бардык кызыктыгы, шоктугу жана эптүүлүгү менен кошо назик, сезимтал, эң эле башкысы – боорукердикке баамдуу балалыктын өзү. ...Бала балыкка айланып Ак кемеге сүзүп кетти, ал эми биз жээкте,

абдырап, боорон алган ак кеменин жүргүнчүлөрүндөй кулак тунуп кала бердик.

3-окуучу: Чынгыз Айтматовдун повестинин аягы өзүнүн күтүлбөгөндүгү жана аргасыздыгы менен таң калдырат. Чыгарманын соңунда Момун Орозкулдун буйругу аркылуу Бугу Эненин мүйүзүн балталап, өзү айтып берген жомокту өзү жок кылып, баланын рухий дүйнөсүн тебелеп-тепсеген кылмышкерге айланат. Баланын дүйнөсүндө ата-бабаларын кыйын кездерде сактап калган Бугу Эне, ага тийбеш керектиги, ага карыздар экендиги жөнүндө эң сонун ой Момун аркылуу түнөк алган эле. Бала муну жомок катары эмес, чындап кабылдаган. Эми бала үчүн таятасы Момун жок болду. Баланын трагедиясын көрсөткөн көркөм чыгармада башкача аякташы мүмкүн эмес. Муну түшүнгөндө кайтып келбеген жоготуу сезими байлык тапкан сезимге алмашат.

Чыгармадагы окуялар кандай гана кайгылуу болсо да, эң маанилүү болуп биздин жан дүйнөбүзгө тийгизген таасири эсептелинет. Трагедия тазалайт жана бир мезгилде бул мыйзам-ченемин ачуу менен дүйнөлүк искусство улам-улам өзүнүн мыкты каармандарын азапка жана өлүмгө жөнөтөт.

Мугалим:

– Бугу уруусу он сегиз айры мүйүз эненин мүйүзүн эмне себептен өлгөн адамдын мүрзөсүнө коюуну салтка айландырышты? Буга эмне себеп болгон?

1-окуучу: Байдын балдары чоң аш берип, өз золобосун көтөрүшөт. Атасынын түпкү тегин эстейт. Ата тукумунун даңкын чыгарабыз деп, атасынын мүрзөсүнө бугунун он сегиз айры мүйүзүн түбү менен омкоро чаап, күмбөзгө орнотушат. Анткени анын теги Бугу эле. Аксакалдардын жоругуңар менен жолдо калгырлар деген сөзүнө кулак салбай, бул биз ээлеген жердеги кыбыраган жандыктардын бардыгы биздики дешет. Ошентип Майрык – Чаар жезкемпир эскерткен: «Адамдар кайберен эмес, бири бирин аябайт. Булар деген адам баласы. Чоңоюп алып өзүндүн

бугучаларыңа ок атат деген» – сөзү чын чыгат. Он сегиз айры мүйүзүнө бешик илип адам тукумун сактап калган эненин мүйүзү күмбөзгө илинүүчү мүйүзгө айланат. Бугу уруусунан чыккан балдары эми минтип чийинден чыгышат. Энесине кол салышат. Майрык Чаар жезгемпирдин айтканын далилдешет. Менимче «Ак кемедеги» баланын образы кандайдыр бир даражада романтикалуу образ. Анын ташка, сууга, өсүмдүктөргө кайрылышы өтө романтикалуу берилет. Чыгармада жаратылыштын сүрөттөлүшү жана ошол романтикалуу табияттын өзү алды жакта келе турган бузулуу коогалаңынан кабар берип тургансыйт.

Мугалим:

– Конференция катышуучуларында жазуучуларга кандай суроолор пайда болду?

– Биздин мезгилде адамдар жаратылышка кандай мамиле кылышат?

1-окуучу: Биздин мезгилде да адамдар жаратылышка, анан пайдасын баалабастан, ошондой эле ырайымсыз мамиле жасайт деп эсептейбиз. Адамзаттын экологиялык катастрофа чегинде тургандыгына адамдар өздөрү гана күнөөлүү. Автор жаратылышка менен суктанууга, андан ырахат алууга чакырат. Биздин көз карашыбыз боюнча жазуучулардын көбү бул актуалдуу көйгөгө көңүл бургандыгы абдан жакшы, анткени планетабызда бүт күчүн экологиялык катастрофаны токтотууга жумшаган, жаратылышты сүйгөн жана баалаган адамдар дагы деле бар.

2-окуучу: Мунун далили катары окумуштуу С. Залыгиндин 1962-63-жылдарда төмөнкү Обь ГЭСинин курулушуна каршы «Литературная газетада» жарыяланган макалаларын, «Комиссия» деген романын, О. Гончардын «Тронка», В. Астафьевдин «Царь-рыба», Г. Троепольскийдин «Белый Бим черное ухо» роман, повесттерин, В. Фоменко, В. Песков кыргыз жазуучулары М. Абакировдун, С. Эралиевдин, И. Мансуровдун ж. б. авторлордун көркөм чыгармаларын, публицистикаларын көрсөтсө болот. Эң негизгиси С. Залыгиндин макалаларынан кийин төмөнкү Обь ГЭСинин долбоору кайра каралып, анын курулушу биротоло токтотулган. Байкалдын

жана башка көлдөрдүн, дарыялардын булганышына жол койбоо боюнча да иштер жанданган.

3-окуучу: Бирок али баары бул көйгөйдүн маанилүүлүгүн түшүнө элек. Биздин оюбузча өлкөбүздө, ошондой эле бүт дүйнө жүзүндө, адамзаттын жаратылышка карата болгон чыныгы мамилесине, планетабызга коркунуч туудурган көйгөйдү өз чыгармаларында бүт дүйнө жүзүнө көтөргөн жазуучу жана акындар көп болуусу зарыл. Биз эч нерсе бербей туруп бир гана ала берүү болбойт деп эсептейбиз. Ылайым жазуучулардын чакырыгы жерде жашаган ар бир адамдын ички дүйнөсүнө таасир берсин!

Окуучулардын аталган топтору кызыктырган суроолорун бири бирине узатышат. Каармандардын образдары аркылуу да алардын жаратылышка карата адептик экологиялык мамилеси ачылып берилет. Чыгармадагы жаратылыш кооздугун сүрөттөгөн саптар көркөм окулуп, талданат.

Илимий-практикалык конференция чыгармачылык нотада аяктайт. Ар бир чыгармачылык топ жалпы экология тууралуу, жан дүйнө экологиясы тууралуу планетабыздагы адамдарга программалык кайрылууларын берүүгө тийиш.

Рефлексия. Бааларды коюу. Үй тапшырма: Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повести боюнча дилбаян жазуу.

Мында бир сабактын гана үлгүсүн гана бердик, ал эми аны тереңдетүү жана байытуу – ар бир мугалимдин жеке чыгармачылыгына байланыштуу көрүнүш.

ЭКИНЧИ ГЛАВА БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫК

Экологиялык маданиятты калыптандыруу процессинде колдонулган педагогикалык технологиялар көп пландуу мүнөзгө ээ. Алар окуучуларда жаратылыш менен адамдын бүтүндүк сезимин өнүктүрүү, анын байлыгын сактоо жана андан ары көбөйтүү муктаждыгын калыптандыруу сыяктуу жалпы максат менен байланышкан. Өлкөбүздөгү экологиялык маданиятты калыптандыруунун мазмунун жана технологиясын алсак, биз өзүбүздүн

каада-салтыбызга таянышыбыз керек. Ал эми ошол элдик экологиялык маданият жөнүндө салттык идеялар ар качан адабий чыгармаларда чагылдырылып келген. Учурда окуучуларды жаратылышка карата жооперчиликтүү мамиле кылууга тарбиялоодо ошол элдик баалуулук багытты эске албастан көпчүлүк окумуштуулар өнүккөн өлкөлөрдүн жетишкендиктерин толугу менен өздөштүрүп алууну максат кылышат. Албетте ал жетишкендиктердин керектүүсүн алуу керек. Бирок, өнүккөн өлкөлөрдүн билим берүү системасында эффективдүү өздөштүрүлгөн нерсе биздин кыргыз мектептерине дайым эле туура келе бербесин эске алуу керек. Биз адабияттын ар түрдүү түрлөрү жана жанрлары сунуштаган экологиялык мамиленин үлгүсүн аныктадык. Бул болсо жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруунун мазмуну катары кызмат кылат.

Биздин оюбузча кыргыз адабиятындагы чыгармаларды ушул багыттан талдап чыгуу, сабактардын уюштуруу формаларын өзгөртүү, окутуунун методдорунун жана ыкмаларынын системасын кеңейтүү, жаратылыштын жана адабияттын интеграциясынын таасири окуучунун инсандык-эмоционалдык чөйрөсүнүн өнүгүшүнө маанилүү роль ойнойт.

Экологиялык маданияттын калыптануусу иш аракеттин ар кандай түрлөрүндө ишке ашат. Ошондуктан биз окуучулардын иш аракеттерин уюштуруунун формаларын көрсөтгүк, методдорун белгиледик. Окуучулардын иш-аракетин системалоо, алардын практикалык активдүүлүгүн жогорулатууга, активдүү экологиялык позицияны түзүүгө алып келди. Көркөм чыгармаларга көйгөйлүү анализ, докладдарды даярдап чыгуу, окуучулардын чыгармачылык иштерине оппонент болуу, окуу дискуссия сыяктуу окутуунун белгилүү формалары окуучулардын экологиялык билимине субъективдүү таасирин берди.

Адабиятты окутуу методикасында методдор тууралуу түшүнүктөр ар дайым эволюциялык аракетте болуп, улам жаңы ойлор менен толукталып келгендигин байкоого болот. Метод канчалык натыйжалуу болсо окуучуга берилип жаткан билим ошончолук майнаптуу болот, ошондуктан

экологиялык маданиятын калыптандырууда негизги орун окутуу методдоруна, ыкмаларына ошондой эле окутуунун каражаттарына таандык. Бул маселелерди ийгиликтүү чечүүдө окутуунун ийкемдүү методдорун, ыкмаларын жана каражаттарын туура тандап алуу керек, качан гана мугалим классты уюштурганда жана аны колго алганда, окуучуларды ой-жүгүртүүгө жана иштөөгө мажбур кылганда гана окутуу натыйжалуу болот. Ошондой ыкмада гана, экологиялык маданияттын негизин жана экологиялык аң-сезимди калыптандырууда, окуучулардын жаратылыш чөйрөнүн абалы үчүн жоопкерчиликти тарбиялоонун ийгиликтүүлүгүнөн үмүт кылса болот.

III ГЛАВА. КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ БОЮНЧА ТАЖРЫЙБАЛЫК- ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫК ИШТИ УЮШТУРУУ

§3.1. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча мектеп мугалимдеринин иш тажрыйбалары

Экологиялык маданиятты калыптандыруу маселеси азыркы мектеп практикасында өтө маанилүү болуп саналат. Экологиялык жүрүм-турумду, жаратылышка карата баалуулук багыттарды, жалпы экологиялык маданиятты калыптандырууда ар кандай ыкмалар чыгып жатат.

Экологиялык маданиятты калыптандыруу боюнча № 65-мектептин мугалими Арзыбекова Асель Орозовнанын иш тажрыйбасы менен тааныштык. Бул тажрыйбанын бирден бир багыты – «табият таануу менен адабияттын» байланышы. Мугалим Арзыбекова Аселдин ою боюнча, «табият таануу» сабагында адабият каражаттарын пайдалануу, жаратылышты коргоо маселесине болгон окуучулардын кызыгуусуна жакшы таасир берип келет. Сабакта мугалим кластер, долбоорлоо, тасма тартуу, плакаттар менен иштөө ыкмаларын колдонот.

№5-мектептин башталгыч классынын мугалими Сабира Жумакадырова табият таануу жана адабий окуу предметтеринин интеграцияланган сабагын жүргүзгөн. Сабакта экологиялык тамсилдерди, аңгемелерди, табышмактарды түзүү жана экологиялык гезиттердеги маалыматтар, чыгармачылык иштерди жазуу сыяктуу окутуунун методдору өзүнүн эффективдүүлүгүн көрсөткөн.

Мугалимдин пикири боюнча: окуучуну «жаратылышка сырттан байкоочу мамилеге» тарбиялабастан, «жаратуучу, түзүүчү» катары тарбиялоо абдан маанилүү. Рухий-эмоционалдык өрчүбөй калуу – экологиялык сабатсыздыктын жана жаратылышка карата кош көнүл жана орой мамиленин себеби болуп саналат.

Мугалимдердин экологиялык маданиятты калыптандыруу тажрыйбаларын изилдеп жатып, биз, Бөкөнбаев айылындагы Ж. Бөкөнбаев атындагы орто мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими Бурул Абылмейизованын кызыктуу жумушу менен тааныштык. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууга мектептин директору Кыдырова Бактыгүл Кыдыровна да көмөктөшөт. Мектеп Балдар билим берүү борбору менен биргеликте иш алып барат. Борбордун жумуш программасы бөлөк аспекттерден сырткары Ысык-Көл облусунун Тоң районунун жаныбарлар дүйнөсү, өсүмдүктөр дүйнөсү ошондой эле Ысык-Көлдүн фауна жана флорасы менен тааныштыруу, коргоо жана өнүктүрүү жумуштарын камтыйт. Бул жумуш узак мезгилге эсептелинген жана окуучулардын иш-аракетинин ар кандай формаларын божомолдойт. Алар: тоо, жер, суу аттарынын тарыхын изилдеп чогултуу; жаратылыш менен адамдын мамилесин камтыган жомокторду, уламыштарды, макал-лакап, табышмактарды, аңгемелерди, повестерди, романдарды ж.б. топтоо. Алар элдик жышаандарды, айлардын аталышын, элдин жаратылыш кубулуштарын алдын ала айтуусун талдашат. Белгилеп кетсек, борбордо окуу жыл ичинде бир дагы сабактан калуу жана тапшырманы аткарбоо сыяктуу учурлар катталган эмес.

Бишкек шаарынын №62-орто мектебинин мугалими Жамал Нурсейитова “Кожожаш” эпосундагы адам менен жаратылыштын өз ара мамилеси тууралуу жыйынтыктоочу “Аскада калба, адамзат!” деген темадагы сабактын иштелмесин сунуштайт. Сабак Кыргыз Республикасынын Гимни менен башталат. Адегенде окуучулар менен биргеликте адабият термининин маанисин чечмелөө менен дидактикалык чыгармаларга кирген эпос түшүнүгүн аныкташат. “Кожожаш” сациалдык турмуштук кенже эпос экени белгиленип, А. Үсөнбаевдин варианты боюнча чыгарманын мазмунун кайталашат. Класс “Кожожаш” жана “Сур эчки” делип эки командага бөлүнүп, эпостун негизинде адам менен жаратылыштын ортосундагы мамиле боюнча талкуулар уюштурулат. Сабакта ролдоштуруп окутуу, суроо-жооп,

синквейн, класстер түзүү сыяктуу окутуунун методдору пайдаланылган (“Кут билим” газетасы, 2007-ж., 27-апрель).

Өзгөн районуна караштуу №20-Ленин атындагы орто мектептин мугалими Сүйүмкан Осмоналиева Ч. Айтматовдун “Гүлсарат” повестин окутууда сабак-сахна ыкмасын тандап алган. Сабактын кызыктуулугун арттыруунун, эстетикалык табитти көтөрүүнүн каражаты катары обондуу ырларды (“Боз ингендин арманы”, “Карагул ботом”) обону, музыкасы менен ырдоого көңүл бурат (“Мугалимдер газетасы”, 1991-ж., 27-сентябрь).

Окуучуларга экологиялык тарбия берүүдө дагы бир сунуш кылуучу тажрыйба Ош шаарындагы №18-мектепте мугалим болуп иштеген Кыялбек Акматовго таандык. Ал Ч. Айтматовдун “Кыямат” романы – залкар жазуучунун дүйнө элдерине кеңири болгон чыгармасы, 6-класста 2 саат көлөмүндө окутулган “Моюнкум трагедиясы” ошол романдан алынган бир үзүм окуя экендигин билдирип, адам менен жаратылыштын тыгыз байланышта өмүр кечиши, адам баласынын баскынчылык иш аракети, жаратылышты бүлдүрүү кадамдары чыгарманы окутууда далилденүү керек – деген ойлорун айтып, сабагынын иштелмесин сунуш кылат.

Сабактын темасы: «Моюнкум трагедиясы».

Сабактын максаты: Окуучулар экологияны, жаратылыш байлыктарын коргоону жана сактоонун зарылдыгын түшүнүшөт, аны акыл-эстүү пайдалануунун маанилүүлүгүн сезишет, өз ара жардамдашуу сезимдерине жана кызматташтык көндүмдөрүнө ээ болушат.

Убактысы: 45 мүнөт.

Каражаттар (ресурстар): 6 топко 1ден ватман, 1ден маркер, 6 даана (же түстүү калемдер), ар бир топко бирден карточка ж.б.

Ар бир топко төмөндөгүдөй мазмундагы карточкалар таратылат:

№ 1-карточка

Чыгармадагы экология проблемасы.

№ 2-карточка

Чыгармадагы ыймандуулук проблемасы.

№ 3-карточка

Жаратылыш байлыктарын сактоо проблемасы.

№ 4-карточка

Жаратылыш мыйзамдары. «Кызыл китеп».

№5-карточка

Адам жана жаратылыш.

№6-карточка

Азык-түлүк проблемасы.

Иш кадамдары:

1-кадам: Мугалим окуучуларга «Кыямат деген сөздү укканда өзүңөрдү кандай сезесиңер?» – деп кайрылат. Окуучулардын ой пикирлерин мугалим доскага жазып турат (мүмкүн болушунча окуучулардын бардык ойлорун укканга аракет кылган жакшы). Бардык пикирлерди угуп, мугалим «Кыямат» деген сөзгө түшүнүк берет.

М: Кыямат - диний түшүнүк менен алып караганда «Акыр замандын» башталышы. «Кыямат-кайың» деп да аталып жүрөт. Адамдардан кайыр-садагы, ыйманы кеткенде, пейили бузулганда кыямат кайың башталат деген түшүнүк бар.

2-кадам: Класс 6 топко бөлүнүшөт да, ар бир топ бирден карточка тандап алат.

3-кадам: Ар бир топ карточкадагы проблема боюнча пикирлешип, аны сүрөт, схема, кара сөз, ыр ж.б. аркылуу мүнөздөшөт.

4-кадам: Жалпы класстын талкуусунан кийин мугалим тарабынан «Акбаранын монологу» көркөм окулат.

Акбаранын монологу:

«Ау-уу, Жараткан, адамдардын ыйык кудайы. Сен адамдарга ыйман, дилин таза тутсун деп абийир, жакшылыкты түшүнсүн, табийгат тартуулаган былдыр тилдуу баладай назик тазалыкты туюнсун деп аң-сезим, ааламдын кыймылдаткыч күчү болсун деп акыл-эс бердиң.

Дүйнөнү түрдөнтүп, мээнет менен жашасын деп карылуу кол, күчтүү бут бердиң. Мүлдө жандууларга ыраа көрбөгөн касиеттердин баарын адамга ыйгардың. Кана ошол таттуу үмүттөрүң? Акталдыбы? Адамдар аны кайрып бердиби? Жок! Сен берген кол-бутту алар (албетте, бардыгы эмес) жаратылышты бүлүндүрүп талкалоого, өрттөп жок кылууга жумшашты. Ыйманын жеп (албетте, аларга Авдий, Бостондор кошулбайт), абийирин кара курттай кемирүүдөн кайра тартпайт. Кишилер керт башынын кызыкчылыгы үчүн кандай гана нерселерди жасашпады. Жараткан, акыл-эстин күчүн ядролук куралдарды ойлоп табууга, өркүндөтүүгө жумшап, мансап, байлык талашкан адам-кудайлардын мунасасы келишпегендигинин натыйжасында табийгат тарып, жер куурулуп, жаратылыш жабыркоодо. Эй, жараткан! Эгер сен адамдарды мал катары чөп менен оттото турганыңда кишилердин ким экендигин аңдап билмексиң. Алар мал болуп калса, эртеңкиге деп, алдуусу чабалына карабай чөптүн тамырына чейин казып алып, кампасына катып коймок. Ошентип, касиеттүү Жер-Эненин жашыл баркыт чапанын сыйрып алып кара кепин кийгендей кылмак. Оо, Жараткан, айтчы өзүң? Менин көзү ачыла элек бөлтүрүктөрүмдү жүрөгүмдү эңшерип, байкуш кылып, темселетип алып кеткен, көөдөнүмө уулуу шамшар малып кеткен адамдардан дагы нелерди күтөсүң? Жараткан! Сен айтпасаң, сен билбесен, менин тагдырыма кан жөткүрүп, бөкөндөр кырылган Моюнкум чөлү күбө. Ошол айтат! Акмак адам айынан ботосун аткан Бостон, бооруна тарткан Ысык-Көл күбө. Ошол айтат! Бөлтүрүктөрүмдү алып качкан адам ажыдаарын куугандагы каргашалуу күн, чуулгандуу түн күбө. Ошол айтат! Жымындашып карашып, жылуулугун таратып турган жыбыраган жылдыздар күбө. Алар асмандан жабалактап тиктеп турушкан. Кыз күлкүсүндөй шыңгырап аккан суулар, капсаландуу капчыгай, жалжылдай тиктеген ай күбө...»

6-кадам: Төмөндөгүдөй дилбаяндар да окулат.

Акбаранын даттанган, жалбарган аянычтуу үнү жымжырттыкка чеккен теребелди жаңыртууда. А менин удургуган оюм жооп издеп туш-тушка чабыттайт.

– Акбара деген ким?

– Ал – жанып турган шамы өчүп балдарынан айрылып, карайлаган алсыз эне. Таттуу кыял делебесин козгойт, алданат кургак үмүт сезимдерге.

– Акбара деген ким?

– Ал – балдарынын келечегин ойлуу карай, наристелик лаззатка кумар канбай, ааламга бутак жайган чынар терек.

– А азырчы?

– Айбаттанган ач буурадай, туңгуюктан фонар отун жаккандай, теше тиктеп бардыгына жанат керек. Карттанып, улам ырбап кайра тоңгон, Акбаранын куш тилиндей жүрөгүндө, кайгы муңдун океаны пайда болгон. Эстесе Моюнкумду, Ысык-Көлдү, көзүнөн кан аралаш жашын төгөр, тал-теректер калкылдап, көк асман да, тоолор да, ошол жашка сорулуп аалам чегер.

Талкуулоо үчүн суроолор (дебрифинг):

1. Мергенчилик жаратылышка кандай таасир берет?

2. Кыяматты болтурбоого, адам баласы кандай иш чараларды көрүш керек?

3. Эгерде сен экология министри болсоң, Кыргызстанда кандай проблеманы өтө актуалдуу деп эсептер элең? Эмне үчүн?

Улантуу: Чыгармадагы проблемаларды ата-энелерине айтып, алардын экологияга көз карашын баамдап келүү. Жаратылышка байланыштуу, эл оозунда айтылып жүргөн ырым-жырымдарды жыйнап келип, класста талкуулоо».

Жогорудагы сабактын маанилүү учурлары булар:

1. Адабият аркылуу экологиялык тарбиялоо ишке ашырылгандыгында.

2. Экология бул эң биринчи кезекте адамдын ыйманы менен байланышарын, ыймансыз адам жаратылышты сөзсүз түрдө жабыркатарын окуучулар менен бирге талдагандыгында.

3. Сабактын тарбиялык маанисин биринчи орунга чыгаргандыгында.

4. Окуучуларга проблемалык суроолорду коюу аркылуу аларды турмуш тууралуу философиялык ой жүгүртүүгө түрткөндүгүндө.

5. Азыркы окуучуларды карышкырлардын дүйнөсүн түшүнүүгө, бир азга «карышкыр» болуп жашаганга «мажбур кылгандыгында».

6. Дилбаян жазуу аркылуу окуучулардын жазуу маданиятын жана көркөм чыгарманы кабылдоо өзгөчөлүктөрүн текшерип көргөндүгүндө.

7. Карышкырдын ички дүйнөсүн терең бергендигинде.

8. Карточка таратуу аркылуу окуучулардын ойлорун бир жерге топтоп, алардын активдүүлүгүн арттырууга аракет кылгандыгында.

9. Окуучуларды экология министри кылып, алардын ой жүгүртүүсүн, коомдук-саясий активдүүлүгүн арттырууга кам көргөндүгүндө.

Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестинен алынган «Бугу Эне жомогу» боюнча сабак Ысык-Көл областына караштуу Ж. Бөкөнбаев айылындагы Т. Шамей уулу атындагы мектептин Кадырова Светлана аттуу мугалими тарабынан жүргүзүлдү. Сабакта мугалим окуучуларды текст менен өз алдынча таанышууну сунуш кылат, жыйынтыгында окуучуларда чыгарма жөнүндө бүтүн элес түзүлөт. Сабакта окуучуларга негизгилерин аныктоо менен чыгарманын бардык каармандары жазылып берилет. Бул иштин максаты – активдүү катышкан Момун чал, бала, Орозкул, Бекиш ж.б. каармандардан тышкары жер да, жаныбар да, өсүмдүктөр да каарман болорун көрүүгө жардам берүү.

Кайталап окуу менен окуучулар каармандарга бугуну, арчаны, тоону, ташты ж.б. кошушат. Мугалим мунун баарын бир сөз менен кандай атасак болот деген суроо берет, акырындык менен окуучулар «жаратылыш» аныктамасын беришет, жаратылыш да чыгарманын негизги каарманы деген түшүнүккө келишет.

Окуучуларды повесттин жанрын тааныштыруу менен мугалим жомок менен реалдуулуктун кантип айкалышканын көрсөтөт. Жомок элементтери болуп окуучуларды эне сүтүн берип өз балдарындай асырап алуу үчүн Майрык Чаар Жезкемпирден аларды сурап алган Бугу Эне, реалдуулукка бугунун келишин баланын өз көзү менен көрүшү эсептелерин белгилейт. Бул сабакка окуучулар «Бугу Эне» жомогу үзүндүсүнө иллюстрация даярдашты. (текстти көңүл буруу менен окуп, образдарды оюнда элестетип, андан кийин сүрөттө чагылдырышты). Танаписте сүрөттөрдүн көрсөтмөсү уюштурулду. Сабакта 5-класстын окуучулары мугалим менен текстти эң жакшы чагылдырган сүрөттү тандап, тандоосун коргошот.

Мугалим сабактын жыйынтыгында бугулардын кыргыз жергесинен көп кездешпей калгандыгын, алардын көпчүлүгү кырылып кеткендигин жана анын мүйүздөрү ар кандай буюмдарды жасоодогу материал катары пайдаланып жаткандыгын билдирет.

Окуучулар сабактын аягында жаратылыш адам катарындай эле жашоо сүрүшү керек, жаратылыш да адамга окшоп эле алсыз, бирок адам өз экспасиясын уланта берсе, күчтүү жана катаал болору жөнүндө, жаратылышта ач көз болбостон, адам болуп, аны коргоо жана сыйлоо керектиги жөнүндө жыйынтык чыгарышат.

Мугалим тандаган методикалык ыкма жаратылышты жана ага карата окуучулардын мамилесин автордун көрүүсүндө кабыл алуусуна, маселеге субъективдүү көз караштарынын калыптануусуна жардам берип, сабактын тарбиялык таасирин тереңдеткен.

Мектептерде экологиялык маданиятты калыптандыруу боюнча иш тажрыйбалар менен таанышууда, биз, бул иштин багыттары жана анын негизги уюштуруу формаларын аныктадык. Кээ бир мектептерде (Бишкек шаарынын №6 мектебинде «Экос», №28-мектепте «Гармония», №45-мектепте «Бүгүн», №9-мектепте) экологиялык клубдар иштейт. Анда окуучулар таанып-билүү жана изилдөөчүлүк иш-аракеттер менен алектенишет. Бишкек шаарынын №17, 65, 6, 28, 9 мектептеринде табият

материалдары менен иштөө боюнча кружоктор жана студиялар уюштурулган, экологиялык көйгөйлөр боюнча тренинг сабактар, конкурстар, викториналар, конференциялар жүргүзүлүп турат. Мисалы, №65-мектептин мугалими Альфия Насырова жетектеген окуучулар Жайнагүл Доолотбекова, Шерали Тохтиев, Елена Никитина ШПИРЭ эл аралык долбоорунун жеңүүчүлөрү болуп табылган.

Жогорудагы мугалимдердин иш тажрыйбаларын үйрөнүү, бизди жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандырууну адабият сабагында ишке ашыруу керектиги жөнүндө идеяга жана төмөнкү жыйынтыкка алып келди:

- экологиялык маданиятты калыптандыруу комплекстүү, системалуу, табигый илимий, коомдук жана гуманитардык предметтердин каражаттары аркылуу өтүүсү зарыл;

- адабият боюнча сабактар окуучулардын жаратылышка карата адептик-баалуулук багытта калыптанышына багытталууга тийиш;

- адабият сабагында экологиялык маселелерге көңүл буруунун жетишсиздиги экологиялык маданияттын деңгээлин төмөндөтөт;

- адабий чыгармалардын мазмунунда камтылган экология маселелерин окуучулардын жашоо турмушу менен байланышта кароо жана сабактан тышкары иштер менен байланыштыруу.

§ 3.2. Калыптандыруучу экспериментти ишке ашыруунун педагогикалык шарттары

Окуучулардын экологиялык маданиятын ийгиликтүү калыптандыруу үчүн ылайыктуу болгон педагогикалык шарттар керек. Учурда окумуштуулар педагогикалык шарт түшүнүгүн мындай аныктап жатышат:

- белгиленген милдеттерди чечүүгө багытталган мазмун, форма, методдор, каражаттар жана материалдык-мейкиндиктик чөйрөнүн объективдүү мүмкүнчүлүктөрүнүн топтому (А.Я. Найн) ;

– ар кандай иш-чаралардын жыйындысы, мазмуну, методдору жана окутуу тарбиялоону уюштуруу формалары (В.И. Андреев);

– билим берүү процессинин туруктуу байланыштары сыяктуу мыйзам-ченемдүүлүктөрдү аныктоо боюнча илимий-педагогикалык изилдөөнүн жыйынтыктарын текшерүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылган пландуу иш (Б.В.Куприянов, С.А.Дынина ж.б.);

– педагогикалык системанын компоненттеринин биринин мазмундук мүнөздөмөсү катары мазмун, уюштуруу формалары, окутуунун каражаттары жана мугалим менен окуучунун ортосундагы өз-ара карым-катнаштын мүнөзү эсептелет (Зверева М.В.).

Демек, педагогикалык шарт түшүнүгү дидактикалык максатка жетүүгө арналган мазмун жана методдорду, каражаттарды, иш аракетти уюштуруунун формаларын максаттуу түрдө тандоо жана пайдаланууну түшүндүрөт.

Экологиялык маданият белгилүү бир шарттарда гана инсандын ички байлыгы болот. Инсандын экологиялык маданиятынын өнүгүү механизмин түшүнүү үчүн окуучунун аң-сезиминдеги объективдүү психологиялык процесстердин маңызын билүү керек. Педагогдордун таасири кайсы бир сапаттарды калыптандыруу үчүн шарттарды түзүү аркылуу кыйыр ишке ашырса болот. Анын өзгөчөлүгү окуучулардын объекттердин реалдуулугун таанып-билүүсү баалоо менен байланышып, жашоодо ордун түшүнүү аркылуу өткөнүндө турат.

Мугалимдер окуучулардын экологиялык маданиятын кыргыз адабиятын окутуу процессинде калыптандыруу үчүн окутуу-тарбиялоодо туура педагогикалык шарттарды уюштура билиши керек.

Илимий-педагогикалык адабияттарды талдоонун негизинде биз адабиятты окутууда экологиялык маданиятты калыптандыруунун төмөнкү педагогикалык шарттарын эске алуу керектигин аныктадык:

- адабият сабагынын экологиялык багыттуулугун арттыруу;
- окутуунун алгылыктуу методдорун колдонуу;

– окуучулардын экологиялык багыттагы чыгармачылык ой жүгүртүүлөрүнө көңүл бөлүү менен ар түрдүү иш аракеттерди уюштуруу;

– адам жана жаратылыш мамилелеринин кыргыз адабиятындагы үлгүлөрүн ачып көрсөтүү;

– адабий чыгармалардын мазмунунда көтөрүлгөн экологиялык көйгөйлөрдү окуучулардын жашоо тажрыйбасы менен байланышта кароо аркылуу сабактан жана класстан тышкары иштер менен байланыштыруу.

Экологиялык маданиятты калыптандырууда дагы бир маанилүү шарттардын бири болуп, педагог менен окуучулардын өз ара мамилешүүсү эсептелинет, анда педагогдун авторитети акыркы роль ойнобойт. Ал окуучуларды окутуу, тарбия берүү жана өнүктүрүү маселелерин чечүү, бүтүн педагогикалык процессти ишке ашыруу үчүн керек. Эгер мугалим менен окуучу ортосундагы мамиле келишпесе, экологиялык маданиятты калыптандыруу процесси эффективдүү өтүүсү мүмкүн эмес экенин белгилеп кетүү керек.

Кыргыз адабиятын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча иш системасы тандалып алынган мектептердин эксперименталдык класстарынын 158 окуучуларына өткөрүлгөн.

Экологиялык маданиятты калыптандыруу боюнча эксперименталдык ишти өткөрүү окуу иш-аракетинин оптималдуу мазмунун жана анын структурасын, формаларын, методдорун аныктоого туура келди. Эксперименталдык иш адабият боюнча негизги окуу программасына жана класстын окуучуларынын таанып-билүү кызыкчылыктарына ылайыкталган.

Биздин максат: жогорку класстын окуучуларынын адабий текстти талдоо көндүмүн өнүктүрүү жана анын негизинде экологиялык маселелерге, жаратылышка карата эмоционалдык-баалуулук мамилени, пайдалуу жүрүм-турумду калыптандыруу божомолдонгон.

Кыргыз адабиятын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча эксперименталдык ишти уюштуруу жөнүндө маселени талкулоодо төмөнкүнү ишке ашыруу пайдалуу:

- мазмунду табуу;
- экологиялык пайдалуу жүрүм-турум жана жаратылышка карата баалуулук багыт;
- айлана-чөйрөнү таанып-билүү өз ара байланышта ишке ашуусу үчүн керек болгон иш аракеттин негизги түрлөрүн белгилөө;
- экологиялык маданиятты калыптандыруунун технологияларын, методдорун, ыкмаларын жана каражаттарын аныктоо.

Бул милдеттер изилдөөгө алынган мектептердин педагогикалык кенешинде аныкталган. Эксперименталдык ишти уюштуруунун маанилүү жолдору мектептин кыргыз адабияты мугалимдеринин методикалык чогулушунда иштин башталышына чейин талкууланган.

Биз тараптан кыргыз адабиятында чагылдырылган адам жана жаратылыш мамилесинин үлгүлөрү (§2.1 караңыз) аныкталгандыгы айтылган.

1. Адам жана жаратылыш мамилесинин түпкү үлгүсү (элдик ишеним, түшүнүктөрдө ж.б. чагылдырылган).
2. Көркөм чыгармалардагы пейзаждык сүрөттөөлөр жана жаратылыш тууралуу ырларды кабылдоо аркылуу адептик эстетикалык мамилени түзүү
3. Экологиялык темадагы чыгармаларды окуу аркылуу каармандардын жана автордун жаратылышка карата адептик экологиялык мамилесин өзүндө калыптоо.

Бул адам жана жаратылыш мамилесинин үлгүлөрү калыптандыруучу эксперименттин жыйынтыгын аныктоодо негизги критерийлер болду. Жаратылыш жөнүндө адабиятты окууда кабыл алынган мамилелешүүнүн бул үлгүлөрүн ишке ашыруу зарыл. Булардын ар бирине токтололу:

1. Окуучуларга кыргыздардын жаратылышка карата мамилесинин «түпкү» үлгүсүн ачат. Ал адам өзүн курчаган дүйнө менен байланышта

караган кыргыздардын байыркы көз караштагы түшүнүгүндө түзүлгөн. Ар бир эл кылымдар бою жалпы адамзаттын жашоо философиясына жана белгилүү бир этностун жашоо-тиричилик философиясына негизделген педагогикасын жүргүзүп келет. Кылымдар бою топтолуп келген ал тарбиялык идеялар адамды тарбиялоо жөнүндөгү билимдердин, жөндөмдөрдүн жана көндүмдөрдүн эң акылман китеби, себеби ал биринчиден, адамзаттын бардык жашоо аралыгында түзүлүп тазаланган, миллиондогон муундардын тажрыйбасы аркылуу текшерилген, ар дайым байып келген; экинчиден, тарбия жөнүндө билим чеберчилик менен белгилүү улуттун, этникалык топтогу адамдардын жашоо-тиричилик өзгөчөлүктөрүн, тарыхый доордун, ошондой эле географиялык өзгөчөлүктөрдү, адамдардын жашоосунун жаратылыш шарттарын эсепке алып иштелип чыккан.

Ошол элдин салттык маданияттарында албетте, заманбап маңыздагы экология болгон эмес. Ошентсе да, ар бир этностун маданиятында, сөзсүз түрдө адамдын айлана-чөйрө менен болгон өз ара аракеттешүүсүн чагылдырган өзгөчө компонент сөзсүз бар болгон. Илгертен элдин турмушундагы экологиялык баалуулуктар ошол элдик педагогикалык идеяларда, салттарда, үрп-адаттарда ишке ашкан жана бекем экологиялык нормаларды түзүшкөн. Аларды окуу жаратылыш менен мамилелешүүнүн гармониясын калыбына келтирүү жолдорун табууга жардам берет.

Байыркы адамдар жаратылыштан жашоого керектөөгө аярлап аз гана нерсе алышкан. Фауна жана флоранын өкүлдөрүн, булактарды, токойлорду коргоп келишкен. Жаратылыш менен бүтүн болууга аракеттенишкен, өзүнчө жаратылыш объекттерине, жаныбарлар дүйнөсүнүн өкүлдөрүнө сыйынышкан, касиетүү сапаттарды беришкен. Байыркы ишеним-түшүнүктөрдө жандуу нерселердин бардыгынын колдоочусу «пири» бар, аларга гумандуу мамиле жасоо зарыл деген пикирди бекемдөөгө аракет жасаган. Мына ошентип элде жүздөгөн жылдар бою экологиялык нравалык-этикалык норма калыптанган. Адабият мугалими мына ошол этикалык

принципти адабият сабагын окутуу процессинде окуучуларга жакшылап жеткирүү керек.

Калыптандыруучу эксперимент учурунда окуучулар жогорку класстын кыргыз адабиятынын программасында каралган экологиялык темадагы чыгармалардагы адамдардын жаратылышка карата мамилесинин түпкү үлгүсүн талдашкан. Алардын ичинен мисалы: Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повести. Повесттин негизги өзөгүн кыргыздардын бугу уруусунун теги – Бугу эне жөнүндө укмуштуудай жомок түзөт. Жазуучу өзү да чыгарманын жазылып калышы тууралуу «Советтик Кыргызстан» газетасында мындай себеп болгондугун билдирет: «Бир сапар Соң-Көлдөн келе жатса алардын машинасына браконьерлер бугунун өлүгүн салат. Ошондон көнүлү калып, ушул окуяны чыгарманын түйүлдүгү катары пайдаланат» [136, – 53б.]. Дал ошол жаратылышка, жомокко карата болгон мамиле менен жазуучу өз каармандарынын адамдык сапаттарын текшерет.

Эксперименталдык класстын окуучулары кыргыздар өз урууларынын тегин бугу, бөрү, жору, багыш ж.б.у.с. жан-жаныбарлар менен байланышта карашарын, аларга тийбөө керек экендигин, ынтымакта бир туугандай ымалада болууга чакыргандыгын аныкташкан.

Алар повесттеги ырайымсыздык жана бузукулук дүйнөсүнө карама-каршы турган баланын поэтикалык дүйнөсүн адамдардын арасын көңүл кирдеткен ырайымсыздык аралаганда ал балык болуп тазалыкка, болгондо да адеп-аруулуктун тазалыгын эңсеп сууга сүзүп кеткендигин айтат. Баланын өлүмүнө «барыбыз Бугу Эненин тукумдарыбыз» деген байыркы ишенимди кабыл албаган, бул илгерки мезгилде адамдар бугуга ишенишкен кандай гана акылсыз жана караңгы адамдар, күлкүң келет деп ой жүгүртүү менен Орозкулдун элдик боорукердик жана адилеттүүлүк идеалын тануусу себеп болду дешет. Бугунун башын балталап чаап, жаратылыш-эне менен киндик канын үзүп, жырткычтыкка баргандыгы үчүн жаратылыш Орозкулду жазалады, ал аны тукумсуз кылды. Ал эбак эле ынсаптын чегин аттап кеткен ошондуктан муну жаратылыштын каргышы катары караш керек, себеби, ал

токойдогу карагайларды да эсепсиз кыйып саткан дешет. Алар элдик түшүнүктө адам жаратылышты эсепсиз кырып жиберсе анын каргышына калып жазаланарын айтышат.

Окуучулар сабакта Бугу уруусунун келип чыгышына байланышкан этнографиялык маалыматтардын таап келип айтышкан. Ч. Валихановдун Бугу уруусунун келип чыгышы тууралуу жазып калтырган варианты талкууланды.

Байыркы мындай этноэкологиялык түшүнүктөр элдик ишенимдерде, табыркалырда, ырым-жырымдарда, мифтерде жомоктордо ж.б. да чагылдырылган. Андыктан окуучулар өз алдынча сабактан тышкаркы убактарда аларды издеп, окуп үйрөнүп келип жатышты. Окуучулардын бул кичинекей фольклордук жанрларга кайрылуусу, биздин көз карашыбыз боюнча, алардын байыркы адам өзүн курчаган жаратылыштын баары менен түпкү бирдигин сезгендиги, анын бөлүгү болгондугу, ар бир жаратылыш кубулушун өзү аркылуу, өзүн - жаратылыш аркылуу кабыл алгандыгы тууралуу ишеничин бышыктайт.

Кыргыз адабиятында чагылдырылган мындай мамиленин «адам – жаратылыш» тиби эксперименталдык класстын окуучулары үчүн адабий чыгармалардын каармандарынын жаратылышка карата мамилесин баалоо үчүн адептик-экологиялык багыт катары кызмат кылат.

Адамдын айлана-чөйрөгө карата мамилесинин мындай үлгүсүнүн мыкты өздөштүрүлүшү үчүн окуучуларга миф, легенда, жомоктун мисалында кыскача эссе жазуу сунушталган.

Адам жана жаратылыш мамилесинин бул үлгүсү жөнүндө окуучулардын түшүнүктөрүндө чагылдырылган мисалдардан келтирсек:

Гүлүм: Бул окуя илгери болгон. Ысык-Көлдүн жээгинде балыкчы бала жашаган экен. Бир күнү балыкчы көлдөн балык кармап көзгө салса көрүнгүс алыска кетет. Аны жээкте сүйүктүү жары күтүп турат. Алар башкалар сыяктуу бардар жашап биз да там салсак, машина айдасак деп кыялданышчу. Мына эми минтип балыкчы ал кыялды орундатуунун максатында эле. Ал

балыктын түрүн кармады. Ач көздүк аны токтотподу. Акыры ал бууракандаган толкундун келишин да байкабай калды. Үч күн, үч түн убакыт өттү. Көл жээгинде күйөөсүн чакырып үнү бүткөн жары акыры жаратылыштын сыйкырынан ак чардакка айланып, аны көл үстүнөн имерилип издеп жөнөдү. Ошентип ач көздүк кылып жаратылышка эсепсиз кол салган балыкчыны ушул убакытка чейин издеп көл үстүндө ак чардак кайкып учат.

Айдай: Байыркы заманда Кыргызстандын түштүк жергесинде өз оокаты менен жан сактаган бир кедей абышка болуптур. Анын медресе туткан Айгүл аттуу жалгыз кызы эле бар эле. Убакыт өтүп, кыз бой жетет. Ай десе айдай, күн десе күндөй көркү келишкен сулуу жана акылдуу кыз болуп чыга келет. Кыздын сулуулугу жана акылдуулугу эл ичинде сөз боло баштайт. Акыры ал аймакта жашаган ач көз байга да жетет. Ал кызды токол кылып алуу үчүн абышкага жуучу жиберет. Бирок, абышка буга макул болбойт. Байдын ачуусу келип абышканы сабатып, кызды күч менен өз өргөсүнө алдырат. Кыз байдын кордугуна чыдабайт. Акыры бир күнү түн ортосунда үйдөн акырын качып жөнөйт. Куугундар аркасынан түшөт. Кыз болсо тоо аралай качып жөнөйт. Акыры алы кетип качууга дарманы келбей калганда бийик тоонун чокусундагы аскадан өзүнүн боюн таштайт. Ал жерден кийин гүл өсүп чыгып, тоо бетин кооздукка бөлөйт. Элдер ал гүлдү корукка алышат. Гүлдүн кооздугун көрүү үчүн канчалаган адамдар барышат.

Темир: Бир убакта айыл жергесинде акылдуу абышка жашаган экен. Ал дайыма айылдын элин жаратылышты сүйүп, аны коргоого үндөп турган. Бирок анын кеңешин эч ким укпайт. Жаратылышты кордойт. Акыры буга чыдабаган абышка күйүткө батып муңканып токой аралап кетип калат. Токойдогу бадалдар, дарактар жумшак сабактарын абышкага сунуп, аны кучагына тартат, күн нурун төгүп жылуулукка бөлөп, бырыш баскан чекесинен сылап, эркелетет, сооронтот...

Жер үстүндөгү кыянатчылыкка чыдабай жер астында түшүп кеткен абышка эгерде адам жаратылышка ашыкча кол сала турган болсо ачуусу келип, адамдарга күркүрөгөн добуш менен жер силкинттип эскерттип келет.

Берилген иштердин анализи окуучулардын «адам-жаратылыш» мамилесинин «түпкү» үлгүсүнүн маңызы жөнүндө билим жана түшүнүктөрүн гана эмес, аны өздүк эмоционалдык – сезимдик кабыл алууну да констатациялоого шарт түзгөнүн көрсөттү.

Окуучулардын байыркы кыргыздардын экологиялык түшүнүгүнүн маселелерине болгон активдүү эмоционалдык мамилеси элдик оозеки чыгармачылыкты жана улуттук каада-салттарды көңүл буруу менен изилдөөсүндө көрүнөт (көбүнчө өз алдынча изилдөө формасында).

Окуучулардын изилдөөчүлүк иш-аракеттеринин натыйжалары практикалык иштеринде колдонулат.

Бул боюнча окуучулардын өз каалоолору менен окурмандар конференциясы өткөрүлгөн. Анда М. Байжиевдин «Байыркы жомок», К. Жусубалиевдин «Кожожаш, И. Мансуровдун «Ак Бугу» ж.б. чыгармалары ушул өңүттөн талданды. Конференция байыркы адамдын дүйнөгө болгон мамилеси жөнүндө окуучулардын билимин жалпылоого жардам берет. Ал эми сүйлөп чыгуу жана докладдар системасы окуучуларга бул билимди терең өздөштүрүүсүнө мүмкүндүк берет.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй бул үлгү окуучулардын адабият таануу жана экологиялык билимдерин тереңдетүүгө гана эмес, жаратылышка карата улуттук адептик мамилени калыптандырууга да багытталган.

2. Окутуунун экинчи үлгүсүнүн негизги максатын кыргыз адабиятын окууда «адам-жаратылыш» мамилесинин «моралдык-эстетикалык» үлгүсүн окуучунун түшүнүп – билүүсүнүн калыптануусу катары аныктайбыз. Анын максаты окуучулардын жаратылышты жана алардын эмоциясына, сезимине таасир кылган жаратылыш менен адабияттын биримдигин түшүнүүсү.

Жогорку класстын окуучулары адабий чыгармалардагы пейзаждык сүрөттөөлөрдү, адамдардын сезимине, эмоциясына таасир эткен саптарды

окушат, талдашат, үйрөнүшөт. Күндөлүк турмушунда эле өздөрү аралаша жашап жүрүп байкабаган жаратылыштын укмуштуудай сулуулугуна таң калышат, тамшанат. Чыгармада сүрөттөлгөн жаратылыштын көрүнүшүн өз көздөрү менен жанына барып байкашат. Анын кооздугун, касиетин ал саптар менен салыштырышат. Биз Ж. Алтымышбаев атындагы орто мектептин эксперименталдык классынын окуучулары менен Ысык-Көлдүн жээгинде сабак өткөрдүк. Ал сабак Ч. Айтматовдун «Ысык-Көлдүн куну жана куту» публицистикалык чыгармасынын негизинде жүргүзүлдү. Окуучулар менен төмөндөгү маселелердин тегерегинде талкуу, аңгемелешүү, байкоо иштери жүргүзүлдү:

1. Ч. Айтматов жана Ысык-Көл.
 2. Ысык-Көлдүн тарыхы, географиясы, флорасы жана фаунасы тууралуу айтып бергиле.
 3. Ысык-Көл жөнүндө кандай уламыштарды билесиңер.
 4. Көлдүн экологиялык проблемалары жана анын келип чыгуусун эмнелер шарттап жатат.
 5. Ысык-Көлдө Аралдын трагедиясы кайталанып калуусу мүмкүнбү?
 6. Ысык-Көлдү коргоо үчүн Ч. Айтматов туристтик-эс алуучулук багытка артыкчылык берүү керектигин айткан. Бүгүнкү күндө туристтердин көлгө көп келүүсү экологиялык проблемаларды жаратпайбы, эгер андай болсо кандай жол табуу керек?
 7. Кумтөр кен иштетүүсүнүн көлгө таасири барбы, «Барскоон окуясына» карата сенин көз карашың.
 8. Көлдүн сулуулугун сүрөттөп эссе жазуу же ыр чыгаруу, акындардын ырларын жатка айтуу. Болжолдуу темалары: «Ысык-Көл – кыргыз бермети», «Ысык-Көл – куттуу көл», «Атың жакшы Ысык-Көл», «Көл толкуну», Көл тагдыры» ж.б.
- Иштин жүрүшүндө окуучулар жаттап келген ырларын айтышты. Өздөрү да жаратылыш тууралуу чыгарышкан ырларын окушту.

Окуучулар чыгармадагы сүрөттөлгөн адам тарабынан талкаланган, кооздугунан ажыраган жаратылыштын жан кейиткен абалын кейүү менен кабыл алышат. Жаратылышты ушундай абалга алып келген адамдарга карата жек көрүү сезимдерин билдиришет. Өз жергесиндеги кейиштүү абалга кабылган экологиялык проблемаларды аныктап, жаратылыштын жабыркабашы өз колубузда деген жыйынтыкка келишкен. Мугалим менен бирге жазуучулардын жаратылышка берген типтүү белгилери (акылмандык, боорукердик, тынчтык, күч-кубат) аныкталды, о.э. адамдын жаратылышка карата камкордугунун керектиги жөнүндө жыйынтык чыгарылып, анын негизинде айлана-чөйрөнү түшүнүү аркылуу окуучу өзүн түшүнүүгө жетишти.

Окуучуларга өз жыйынтыгынын негизинде айлана-чөйрөгө карата мамилесин божомолдоо сунушталган.

Дискуссия, чыгармачылык топтордун иши, долбоорлорду талкулоо, билдирүүлөр менен чыгуулар сыяктуу окутуунун формалары өзүнүн жакшы натыйжасын берди. Жаратылыш жөнүндө чыгармалар боюнча кыргыз адабияты сабагын өтүп жаткан убакта окуучулардын иш-аракеттерине жүргүзүлгөн байкоодон эксперименталдык класстын окуучуларында жогорку деңгээлдеги билими жана жогорку таанып-билүү активдүүлүгү белгиленгендигин аныктадык.

3. Бул үлгүнүн негизги максаты окуучулардын жаратылышка карата материалдык жана рухий баалуулук катары адептик-этикалык мамилени өздөштүрүүсү болуп саналат.

Жазуучулардын өзгөчө кызыгууну жараткан философиялык идеялары окуучуларды жаратылыштын жогорку баалуулугу жөнүндө ойлонууга түрткү берет. Окуучулар чыгармаларды окууда адам жана жаратылыш мамлесинин бул үлгүсүнө токтолуудан кийин тийиштүү түрдө экологиялык мотивдери пайда болгондугун айтышты. Окуучулардын бул жыйынтыктын чындыгын түшүнүү фактысы азырынча өзүнүн коопсуздугу үчүн болсо да, алардын экологиялык иш аракетке болгон даярдыгын билдирет. Жазуучулар өздөрүнүн

эң жакшы каармандарына түшүнүк жана өз жеринин сулуулугун баалоо шыгын таандык кылышкан. Алардын көбү гуманист жана өз планетасынын патриоту.

Мисалы Ч. Айтматов «Ысык-Көлдүн куту жана куну» публицистикалык ой толгоосунда Ысык-Көлдүн эле эмес, Арал деңизинин, бүтүндөй жер планетасынын келечек тагдыры сөз кылынат. Экологиялык проблемалардын чыгуунун жолдорун көрсөтөт.

Анын милдети – жалпы адамзат баалуулук катары жаратылышты түшүнүү менен курчаган дүйнөнүн тагдыры үчүн өздүк жоопкерчиликти калыптандыруу болуп саналат.

Бул иш-аракетке түрткү болуп окуучулардын өздөрү түзгөн экологиялык прогнозду саналат. Буга окуучулар илимий биологиялык, географиялык журналдардан жана заманбап адабияттан жооп изилдешет. Алган маалыматтары окуучуларга экологиялык катастрофаны алдын алууда адам кандай роль ойнорун түшүнүүгө жардам берет.

Окуучулар акыркы жылдардагы экологиялык чыгармалардын көбү чыныгы факттарга негизделгендигин байкашты. Мисалы С. Эралиевдин «Кесиринсан» поэмасы болгон окуянын негизинде жаралгандыгын, Чернобыль окуясы боюнча мугалимдин көрсөткөн фильмдеринен, өздөрү тапкан маалыматтардан аныкташты. Экологиялык катастрофанын шексиздигин - окуучулар төмөнкү себептер боюнча «алдын алышат»: атомдук станциялардын авариялары; космостук катастрофалар (метеориттер менен кагылышуу, күндүн өчүшү); ядердик согуш; коопсуз өндүрүш технологияларды колдонуу; жаратылышты ыксыз колдонуу (тал-теректерди, арча-карагайларды кыюу, Ысык-Көлдү булгоо, жапайы жаныбарларды жок кылуу ж.б.); глобалдуу жылуу. Бул алардын сезимин толкундатат, тынчын алат. Аларда жазылган окуялар окуучуларды кооптондурут. Алардын натыйжасын алдын алууга жана оңдоого мүмкүнчүлүгү жөнүндө ойлонууга мажбур кылат.

Эксперименталдык иштин логикалуу аягы болуп жогорку класстын окуучуларынын көбү адабият боюнча бүтүрүү экзаменде адамдын жаратылышка карата мамилесине байланышкан дилбаян темасын тандоосу саналат. Окуучулар көрүнүктүү чыгармачылык иштерди жазышкан.

§3.3. Жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча эксперименталдык иштин натыйжалары

Тажрыйбалык-эксперименталдык иш кыргыз адабиятын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун биз тараптан иштелип чыккан шарттарын аныктоо жана алардын натыйжалуулугун текшерүү максатында 2009–2015-окуу жыл ичинде өткөрүлгөн жана өзүнө үч негизги этапты камтыйт.

Биринчи этап: (2009–2011-жж.) – Бул этапта изилденүүчү көйгөй боюнча теориялык материалдарды топтоо, диссертациялык изилдөөлөр менен таанышуу, талдоо, жалпылоо жана системалаштыруу жүргүзүлдү. Илимий түшүнүктөрдүн аппараты аныкталып, окуучулардын экологиялык маданиятынын деңгээлин ачуу боюнча диагностика өткөрүлдү. Орто мектептерде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун массалык тажрыйбасы изилденди, экологиялык маданиятты калыптандыруу боюнча мугалимдерде пайда болуучу кыйынчылыктары аныкталды, изилдөөнүн эксперименталдык бөлүмүнүн жалпы идеясы иштелип чыкты.

Экинчи этап: (2011–2013-жж.) Изилдөөнүн гипотезасы такталып, эмпирикалык маалыматтардын анализи жүргүзүлдү. Адабият сабагында окуучулардын экологиялык маданиятынын негиздерин калыптандырууну уюштуруучу методикалык камсыздоо боюнча педагогикалык шарттарды эксперименталдык текшерүүдөн өткөрүүнү ишке ашырдык.

Үчүнчү этап: (2013–2015-жж.) Иштин жыйынтыктоочу этабында изилдөөнүн жыйынтыктары жалпыланып жана системалаштырылган, теориялык жана методикалык жыйынтыктар такталып, коррекцияланган.

Эксперименталдык иш Г.Д. Бухарова [56], М.А. Данилов [161], В.И. Загвязинский [78], В.В.Краевский [103] М.Р. Кудаев [104], Э. Мамбетакунов, Д. Айылчиева [122] ж.б. белгилүү окумуштуулардын иштеринде чагылдырылган сунуштарга таянып түзүлгөн.

Педагогикалык эксперимент – окутуу жана тарбиялоо ишин жакшыртуу максатында илимий мүнөздө коюлган тажрыйба. Эксперименттин жүрүшүндө таалим-тарбияга киргизилген жаңылыктардын эффективдүүлүгү текшерилип, көптөгөн факторлордун ичинен эң оптималдуу деп эсептелгени тандалып алынат.

Эксперименталдык база катары Бишкек шаарындагы № 84-Ж. Садыков атындагы орто мектеби, №68-мектеп-гимназия окуу-тарбия комплекси жана Ысык-Көл областынын Тоң районуна караштуу Ж. Бөкөнбаев айылынын Ж. Бөкөнбаев, Ж. Алтымышбаев атындагы мектептер тандалып алынды. Изилдөө 315 жогорку класстын окуучуларын жана орто мектептин 19 адабият сабагы боюнча мугалимдерин камтып, 2009-2015-жж. өткөрүлдү.

Баштапкы шартта бирдей деңгээлдеги “шарттуу” окшош текшерүүчү (157 окуучу) жана эксперименталдык (158 окуучу) топтор тандалып алынган.

Эксперименттин бир шарты бул төмөнкү жобо болгон: эксперименттин катышуучулары өзүлөрү алар тышкы таасирдин алдында тургандыгын билбөөсү керек.

Констатациялык этапта биз адабият мугалимдеринин практикалык иш-аракетине, анын экологиялык маданиятты калыптандыруунун билим жана тарбия берүү жолдорун ишке ашырууга болгон даярдыгына кайрылдык (*1-тиркеме*).

Биз иш тажрыйбалары менен таанышкан мугалимдердин көбү биринчиден, экологиялык маданиятты калыптандыруу учурдун маанилүү проблемасы деп эсептешип, бирок аны ишке ашыруунун формаларын аз санда колдонсо, экинчиден аны негизинен табигый-биологиялык окуу дисциплиналары менен байланыштырышат. Көпчүлүк мугалимдер

экологиялык маданиятты калыптандыруу адабият сабагынын мугалимдерине тиешеси жок деп эсептешет.

Экологиялык маданиятты калыптандырууну кайсыл мектеп предметтеринин мугалимдери ишке ашырууга тийиш?-деген суроого төмөнкү жооптор алынды: химия (31,57%), биология (47,36%), адабият (15,78%), тарых (5,26%).

Сизге адабият сабагында экологиялык маданиятты калыптандырууну ишке ашырууга эмнелер тоскоолдук жаратат? – деген суроодон мугалимдердин көбү окуучуларга экологиялык билим жана тарбия берүү иши боюнча ишти жетишээрлик деңгээлде уюштура албай тургандыгын билдик. Буга себеп катары, анын методикасы керектүү деңгээлде иштелип чыккан эмес, экологиялык темадагы чыгармаларды өздөштүрүү боюнча сабактардын байланышы жок, аны өткөрүү системалуу эмес, бүтүн максатка жана логикага баш ийбейт. Ошондой эле мугалимдер аталган көйгөй боюнча башкаруу жана кесиптик билим берүү органдары тараптан материалдар берилбегендигин айтышат.

Алар экологиялык проблеманы чечүүдө 52,63% окуучуларды экологиялык мыйзамдар менен, 31,57% жаңы экологиялык технологиялар менен, 10,52% акын жазуучулардын чыгармаларын окууну сунушташат.

Респонденттердин көпчүлүгү окуучулардын адептик-экологиялык тарбиясына элдик ишенимдер (47,36%) жана тыюулар (36,84%) өз таасирин берерин белгилешкен. Бирок, алардын 63,15% адабият сабагында муну колдонушпайт.

Ушул факт эксперименттин алгачкы этабында мугалимдердин адабият сабагында экологиялык маданиятты калыптандыруу даярдыгынын деңгээлинин төмөн экендигин көрсөттү. Ошондуктан, калыптандыруучу экспериментте бир топ психологиялык-педагогикалык жагдайлар иштелип чыгып, сабак жана класстан тышкаркы жумуштар үчүн аларга сабактардын иштелмелеринин, моделдеринин үлгүлөрү сунуш этилди. Методикалык жардамдар көрсөтүлдү.

Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу процессинин баштапкы деңгээли алдын ала диагностикалоого алынса, алардын жөндөмдөрүн жана көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталса андан кийин гана натыйжага жетишүүгө болот. Анткени, бул окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу процессин башкаруучу системаны оптималдуу түрдө түзүүгө жана ишмердүүлүктүн приоритеттүү практикалык формаларын аныктоого мүмкүндүк берет.

Диагностика (греч. *diagnostikos* – таанып билүүгө жөндөмдүү) – кээ бир көрүнүштөрдү таанып билүүнүн усулдары жана принциптери, изилденүүчү процесстердин, объектилердин, системалардын мүнөздөмөлөрүн, тенденцияларын, мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо жөнүндө окуу.

Окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануу деңгээлин баалоо критерийинин татаалдыгы жана анын көп пландуулугу маданияттын негизги көрсөтмөсүн белгилөө керектигине алып келди. З.И. Васильеванын [57] позициясы боюнча маданияттын репрезентативдүү көрсөтмөсү белгилүү адеп-ахлактын жана социалдык сапаттын болуусу, ошондой эле В.С. Шилованын аныктамасы боюнча – инсандын туруктуу мамилесинин жалпы билдирүүсү жана жыйынтыгы катары инсандын сапаты, анын иш-аракети жана жүрүм-туруму болуп саналат [190].

Жогорку класстын окуучуларынын экологиялык иштер боюнча, экологиялык мамиленин мүнөзү, экологиялык чөйрөнүн абалы жөнүндө, адамдын экологиялык маданиятынын калыптануусундагы адабияттын ролу жөнүндө ой-пикирлери изилденди, экологиялык билими, экологиялык маселелерди эмоциялык кабыл алуусунун деңгээлин, иштик активдүүлүгүнүн деңгээлин изилдөө өткөрүлдү.

Демек, бир гана экологиялык билимдин суммасы аныкталбастан о.э. эмоциялык мамиле, окуучулардын жартылышка болгон баалуулук багыты, алардын экологиялык активдүүлүгү – ички, субъективдүү билимдин берилиши катары аныкталды жана бөлүнгөн компоненттери коюлду (2-таблица).

**Таблица 2. – Окуучулардын экологиялык маданиятынын деңгээлин
диагноздоо**

	Багыт компоненти	Критерийлер	Көрсөтмөлөр	Түзүлүү деңгээли
1.	Когнитивдик- баалуулук	– экологиялык көйгөйдүн маанилүүлүгүн түшүнүү	– экологиялык билим; – экологиялык байланышты жана тутумдарды түшүнүү; –экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө катышуу маанилүүлүгүн түшүнүү жана өзүн өзү баалоо	– төмөн; – орто; – жогору
2.	Баалуулук- эмоционалды к	– жаратылышка карата баалуулук- эмоционалдык мамиле; – жаратылыш жөнүндө адабиятка жана экологиялык темаларга карата болгон туруктуу-оң кызыкчылык	– жаратылышка жана ал жөнүндө адабиятка карата мамиленин эмоционалдуулугу	Мамиленин мүнөзү: – төмөн; – орто; – жогору
3.	Активдүү- иш-аракеттик	– ар түрдүү иш- аракеттин түрлөрүндөгү активдүүлүк	– жаратылыш жөнүндө адабий чыгармаларды талкулоодо, талдоодо активдүү катышуу; – жаратылышты коргоо иш-аракети; – экологиялык иш- аракетке катышуудагы өзүн-өзү баалоо	– төмөн; – орто; – жогору

Таблицада экологиялык маданияттын жалпы түзүлүшүн берип, анын компоненттеринин критерийлерин жана көрсөтмөлөрүн аныктоо менен бирге биз, эксперименттин жүрүшүндө экологиялык маданияттын калыптануусунун деңгээлиндеги окуучулардын өзүн-өзү баалоосу үчүн эталонду белгиледик.

Маданиятты компоненттердин (когнитивдик, баалуулук-эмоционалдык жана активдүү иш-аракеттүүлүк) жыйындысы катары кароо аркылуу изилдөө милдетин ар бир компонентти карап чыгуу жана алардын ортосундагы байланышты орнотуу катары аныктадык.

Критерийлердин көрсөтмөлөрүнүн сапатына жана толуктугуна жараша, биз жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын калыптануусунун үч деңгээлин бөлдүк: жогорку, орточо жана төмөн. Бардык деңгээлдер салыштырмалуу мүнөзгө ээ, себеби алардын көрсөтмөлөрү математикалык жактан так өлчөнбөйт.

Изилдөөнүн максатына жана милдеттерине жараша окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууну изилдөө үчүн бир гана констатацияга эмес, о.э. окуучулардын берилген сапатын калыптандырууга да багытталууга мүмкүн болгон методдордун комплекси иштелип чыкты. Методдор изилдөөнүн максаттарына адекваттуу иштелип чыккан параметрлерди диагноздоо, өлчөө жана баалоо үчүн жарамдуу болууга тийиш. Бөлүнгөн структуралык компоненттер өзүнүн составы боюнча татаал, ошол себептен конкреттүү изилдөөнүн чегинде, биз ар бир компоненттин маанилүү түзүмдөрүн талдоо менен алардын билимине, жаратылыш жөнүндө адабиятка, экология маселелерине карата кызыкчылыктарына жана экологиялык ылайыктуу жүрүм-турумга, жаратылышка болгон баалуулук багытка токтолдук.

Экологиялык маданияттын калыптануусун аныктоо үчүн методдорду тандоодо методдордун комплекси колдонулду. Алар: байкоо жана анкета жүргүзүү, аңгемелешүү, аткарылган иш-аракеттердин натыйжасын талдоо, эксперимент (3-таблица).

Таблица 3. – Окуучулардын экологиялык маданиятын баалоо методдору жана мазмуну

Методдор	Максат
Байкоо	– окуучулардын экологиялык иш-аракетке катышуусун жана активдүүлүгүнүн мүнөзүн белгилөө.
Анкета, ангемелешүү	– экологиялык билими, жаратылыш тууралуу адабий билими; – окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануу; деңгээлин баалоо; – жаратылышка жана ал тууралуу адабий чыгармаларга болгон баалуулугунун көрүнүү деңгээли.
Эксперимент	– окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануусунун өзгөчөлүктөрүн анализдөө; – экологиялык маданиятты калыптандыруунун методикасын ачып көрсөтүү; – окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануусуна карата багыттуулугу.

Окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануусун изилдөө логикасы төмөнкүдөй:

- жаратылыш тууралуу адабий билиминин жана экологиялык билиминин деңгээлин аныктоо;
- экологиялык жүрүм-турумдун, стереотиптердин жана ыкмалардын өзгөчөлүктөрүн изилдөө (4-таблица).

Берилген методика жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын деңгээлдерин аныктоо максатында изилдөөнүн баштапкы этабында колдонулган.

Таблица 4. – Жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын калыптануусун изилдөө методикасы

Экологиялык маданияттын компоненттери	Диагноздоочу методдор	Максат

Когнитивдик	– анкета жүргүзүү; – адабий кызыкчылыктар картасы	– жаратылыш жөнүндө адабий билимдин, экологиялык билимдин деңгээлин ачып берүү
Баалуулук-эмоционалдык	– окуучулар үчүн анкета жүргүзүү	– окуучулардын жаратылышка жана ал жөнүндө адабиятка болгон баалуулук багыттарын ачуу
Активдүү иш-аракеттик	– анкета жүргүзүү; – иш-аракеттин жыйынтыгын анализдөө	– жаратылыш жөнүндө адабиятты кабыл алуу мүнөзүн аныктоо – жаратылышта жүрүм-турумдун өзгөчөлүгү – субъекттин жаратылышка карата болгон мамилеси

Окуучулардын экологиялык даярдыктарын аныктоо боюнча өткөрүлгөн комплекстүү анкета алардын экологиялык маданиятынын калыптануусунун баштапкы деңгээлин аныктоого мүмкүндүк берет. Алынган анкетанын жыйынтыгы көрсөткөндөй окуучулардын көбү «экологиялык маданиятты» өтө эле жөнөкөй мааниде түшүнүшөт. Алар бул түшүнүктү жаратылышка болгон сүйүү, жаратылышты коргоо иш-аракети менен гана чектешет.

Экологиялык проблеманы болтурбоо үчүн жаратылышты коргоону билүү жана аны сүйүү жетишсиз, аны сезүү, анын гармониясын түшүнүү, өзүндүн курчаган дүйнө менен болгон байланышыңды сезүү маанилүү.

Жогорку класстын окуучуларынын 4,12% гана бул түшүнүккө экологиялык тең салмактуулукту түзүү жана жаратылыш байлыктарын көбөйтүү кирет деп жооп берген.

Окуучулардын жер планетасынын келечеги жөнүндө элестетүүлөрү абдан кайгылуу. Алардын көпчүлүгү 72,06 % планетаны экологиялык

катастрофа күтөт деп эсептешет. Окуучулардын 12,06% гана планетанын бактылуу келечегин божомолдошот.

Адамзат алдында турган маанилүү көйгөйлөрдүн ичинен окуучулар биринчи орунга терроризм (43,17%), экинчи экологиялык (42,53), кийинкилер кылмыштуулук жана наркомания (3,49%), экономикалык (10,79%) көйгөйлөрүн атап кетишти.

Жогоруда берилгендей эле, окуучулардын көбү (42,53%) экологиялык көйгөйлөрдү маанилүү көйгөйлөрдүн катарына кошот.

Экологиялык маселелерди чечүүдө жогорку класстын окуучуларынын көбүндө ал профессионалдын (53,33%) же чиновниктин (36,82%) мамлекеттик иши үчүн болгон жоопкерчилиги менен элестетилсе, айрымдарында гана күнүмдүк жүрүм-турумга чейин, жаратылышка карата этикалык мамилеге чейин жөнөкөйлөштүрүлөт.

Демек, экология боюнча жетиштүү тарбия албай калган жогорку класстын окуучулары экологияны адамзат алдында турган маанилүү көйгөй деп кабыл алганы менен көйгөйдү чечүүдө өз жоопкерчиликтерин сезишпейт. Бул алардын экологиялык маданиятынын төмөн деңгээлин билдирет.

Окуучулардын көбү экологиялык көйгөйдү маанилүү деп түшүнүшөт, ошентсе да алардын көбү экологиялык практикалык иш-аракетке катышпайт. Алардын жооп берүүсү боюнча бул иш-аракет көп мезгилде мектеп айланасын тазалоо болчу. Окуучулардын айрымдары (20%) жаратылышты коргоо боюнча теориялык маселелерди изилдөө менен чектелген. Ал эми экологиялык жана жаратылышты көрктөндүрүү ишинде катышкандар аз.

Инсандын активдүү иш-аракети ынанымдын негизинде пайда боло тургандыгын эске алып, биз окуучулардын башка адамдарды жаратылышка зыян келтирбөөгө ишендире алуу ынанымын карап көрүүнү туура деп таптык. Себеби, «Ынаным – билимдин, сезимдин жана практикалык иш тажрыйбанын аралашмасы катары каралат» – деген Т.К. Ахаян. [24, 44-б.]. Буга окуучулардын көпчүлүгү башка адамдарды ишендире албайм деген жообун берген.

Окуучулар экологиялык катастрофаны баамдоого 21,58%, жаратылышты изилдөөгө 0,93% жооп беришкен. Алардын баалуулук-эмоционалдык компоненти анча өнүккөн эмес. Алардын жаратылышка суктануу сезими, айлана-чөйрөнүн кооздугун сактоо жана коргоо сезими анча өнүккөн эмес.

Анкетанын жыйынтыгы, бизди окуучулардын Кызыл китепке кайсы өсүмдүктөр жана жаныбарлар киргенин жетиштүү деңгээлде жакшы билбей тургандыгын белгилөөгө алып келди. Сейрек жана жок болуп бара жаткан өсүмдүктөрдү жана жаныбарларды атоодо окуучулар көп мезгилде кыйынчылыктарга туш болушкан. Алынган жыйынтыктын негизинде сурамжылоодон өткөндөрдүн 6,34% гана берилген суроого жооп бере алганы тууралуу жыйынтык чыгарса болот.

Алардын көпчүлүгү өсүмдүктөрдүн жапайы жоогазын, аюу согон (тоо пияз), байчечекей аттуу, жаныбарлардын кундуз, сүлөөсүн, илбирс, ак куу аттуу түрлөрүн белгилешкен.

Окуучулар жалпы экологиялык проблемалар: дүйнө океанын тазалоо, озондук тешиктер менен күрөшүү ж.б.лар жөнүндө кеңири маалыматтарга ээ, бирок өзү жашаган аймактагы экологиялык проблемалар тууралуу абдан аз билишет. Бул албетте, окуучулардын эмоционалдык мамилесинин калыптануусуна натыйжалуу таасир этпейт.

Өткөрүлгөн анкетадан төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

– окуучулар экологиялык көйгөйлөрдүн маанилүүлүгүн жана глобалдуулугун түшүнүшөт, бирок аны чечүү боюнча иш-аракетте өз ордуларын көрүшпөйт;

– тирүү жандыктардын тагдырына эмоционалдык сезимди, өздүк жоопкерчиликти билдиришпейт;

– окуучулар жалпы экологиялык маалыматтарга ээ, бирок өзү жашаган аймактагы экологиялык көйгөйлөр тууралуу абдан аз билишет. Бул албетте, окуучулардын эмоционалдык мамилесинин калыптануусуна таасир бербейт.

Жүргүзүлгөн анкетанын натыйжасында жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптануу деңгээлин билдик, бирок бизге окуучулардын адабиятка карата кызыгуусу менен таанышуу

маанилүү болду. Себеби биздин максат адабиятты окутуу процессинде экологиялык маданиятты калыптандыруу болуп саналат. Ошол себептен, аларга адабий кызыкчылык картасы менен иштөө сунушталды.

Көркөм адабиятты окуу сыналгы жана видеофильмдерди көрүүгө, интернетке отурууга орун берүү менен окуучулар үчүн бош убакытындагы алектенген белгилүү ыкма болбой калган шартта, китепке болгон кызыгуу тууралуу айтуу татаал. Окуучулардын көпчүлүгүнүн адабий чыгармаларды окууга болгон кызыгуусу өтө төмөн. Ошентсе да, жүргүзүлгөн эксперименттин жыйынтыгында алардын китепке болгон кызыгуусу жогорулаган. Бул факт изилдөөнүн алгачкы жана акыркы натыйжаларын салыштыруудан билинди.

Адабий кызыкчылыктар картасын толтурууда жогорку класстын окуучулары эң жагымдуу китептердин катарына укмуштуу окуялуу китептерди атап кетишти (43,17%). Респонденттердин айрымдары тарыхый жанрда жазылган китептерге (32,55%) кызыкчылыгын көрсөткөн, көркөм классикалык (11,11%) жана илимий популярдуу китептерге кызыгуусу анча болгон эмес (12,9%).

Окуучулардын көпчүлүгү китептердин ичинен жаратылыш, айлана-чөйрө жөнүндө жазылган китептерди көп окубайм деп жооп беришкен. Ал эми адабий чыгармаларды окууда пейзаждык сүрөттөөлөрдү аттатып кетерин (72,69%) айтышкан. Пейзаждык сүрөттөөлөр адабий каармандардын сезимдерин ачууга жардам берерин (57,77%) белгилешкен. Респонденттердин көбү (73,33%) экология маселелерине арналып жазылган адабий чыгармаларды билишпейт. Жаратылыш тууралуу ырларды көбүнчө алар мугалимдин тапшырмасы менен гана окуп үйрөнүшөт (74,92%). Алар адабиятты окуу аркылуу эстетикалык ыракат гана аларын аташкан (59,68%).

№1, №2 анкеталардын жыйынтыктарынын негизинде жогорку класстын окуучуларын 4 шарттуу топко бөлдүк:

– экология маселелерине жана жаратылыш тууралуу адабиятка кызыгуусу жогору;

– экология маселелерине кызыгуусу жогору болгону менен адабий чыгармаларды окууга болгон кызыгуусу төмөн;

– экологиялык билимдин төмөн деңгээли жана адабий таанып-билүү кызыкчылыгы жогору;

– экологиялык билиминин да, адабий болгон кызыкчылыгынын да төмөндүгү.

Изилдөөнүн натыйжасы боюнча окуучулардын көбү экологиялык билимдин орточо деңгээли менен айкалышта жаратылыш жөнүндө көркөм адабиятка карата таанып-билүү кызыкчылыгынын орточо деңгээлине ээ.

Орточо деңгээлди жогорку класстын окуучулары үчүн жетиштүү жана үзгүлтүксүз билим берүү системасында экологиялык маданияттын андан аркы өнүгүүсү үчүн зарыл болгон деңгээл катары кабыл алууга болот. Экологиялык маданияттын компоненттеринин (когнитивдик, баалуулук-эмоционалдык-эстетикалык, активдүү иш-аракеттик) калыптануу деңгээли боюнча эксперименттин констатациялоочу этабындагы респонденттердин жообунун жыйынтыгы *2-3-тиркемеде* берилген.

Калыптандыруучу эксперимент жүргүзүлгөндөн кийин эксперименталдык класстын окуучуларынын жаратылышка карата мамиледеги багыты кыйла өзгөргөн.

Текшерилүүчү топто окутуу «кыргыз адабияты» предметинин программасына ылайык адаттагыдай эле, биз киргизген жаңылыктарсыз жүргүзүлгөн. Ал эми эксперименталдык топто да сабак «Кыргыз адабияты» предметинин программасына ылайык, бирок мазмундуу бөлүгүндө экологиялык темага, жаратылышка карата эмоционалдык баалуулук мамилени калыптандыруу божомолдонгон. Эксперименттин мазмуну төмөнкү логикада түзүлгөн: жаратылыш жана адабиятка карата эмоционалдык-эстетикалык мамиленин түзүлүүсү аркылуу, «жаратылыш жөнүндө» адабиятка таанып-билүү кызыкчылыгын жогорулатуудан, адабият каражаттары аркылуу баалуулук катары жаратылышка болгон багытын калыптандыруу.

Мындан өзгөрүү эффектиси окуу ишмердүүлүк процессинде экологиялык маданиятты калыптандыруунун эксперименталдык методикасын колдонуу менен шартталган деп жыйынтык чыгарса болот.

Бул жобо окуучулардын экологиялык маданиятынын деңгээлин тажрыйбалык-эксперименталдык иштин башында жана жыйынтыгында изилдөөгө алган мектептердин мугалимдеринин эксперттик баасы менен далилденет.

Мугалимдер экологиялык маданияттын үч негиздүү компоненттерин мүнөздөгөн негизги критерийлер менен таанышышкан (*4-тиркеме, таблица – 5.*). Аларга жооптордун вариантын 1 ден 3кө чейинки сандар менен белгилөө менен суроолорго жооп берүү сунушталган. Эксперттер катары класстарда иштеп, окуучулардын экологиялык билими, кызыкчылыгы, ынанымы жана экологиялык активдүүлүгү жөнүндө түшүнүккө ээ болгон мугалимдер белгилеген.

Сурамжылоо 10 позициядан турат, бул боюнча изилдөөгө алган мектептердин мугалимдери (эксперттер) бири-бирине көз карандысыз түрдө окуучулардын экологиялык маданиятынын деңгээлине мүнөздөмө беришет. Жооптун 3 варианты (3,2,1) сунушталат. Эксперт 3 санды гана тандоо менен аларды атайын бланкага жазат жана андан орточо чоңдук чыгарылат (*5-6-тиркеме, таблица – 6.*)

Эксперименталдык класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын жалпы мүнөздөмөсү боюнча маалыматтарды салыштырмалуу талдоодон окуучулардын көбү (68,35 %) экологиялык маданияттын орточо деңгээлине, 19,62 %ы жогорку деңгээлине, 12,02 %ы төмөн деңгээлине ээ болгондугун аныктадык.

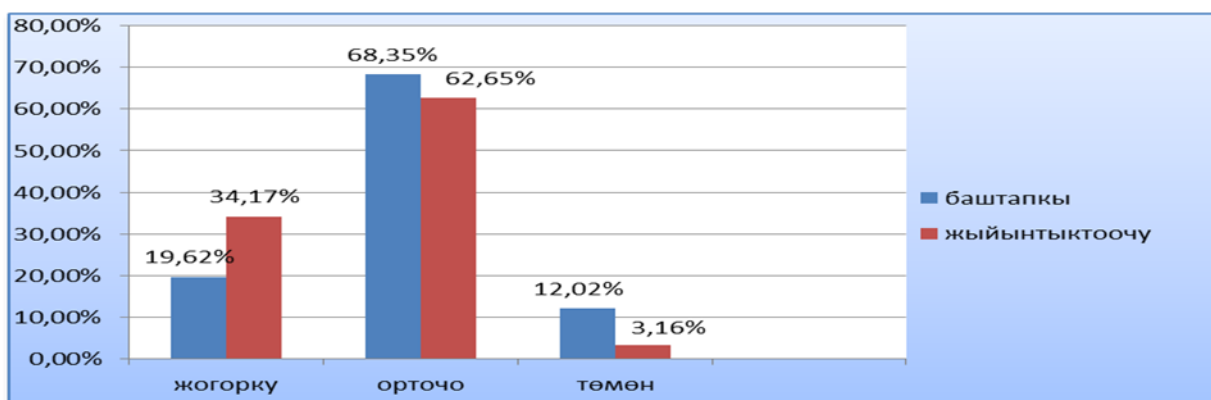
Берилген деңгээлдер маалыматты математикалык иштеп чыгуунун жардамы менен өлчөнгөн. Жогорку деңгээлге «3», орточого «2», төмөнгө «1» ылайык келет. 10го бөлүнгөн бардык баллдардын суммасы боюнча орточо баллды эсептеп, экологиялык маданияттын калыптануу деңгээлинин көрсөтмөсүн табабыз.

Кыргыз адабияты сабагын окутуу процессинде жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын калыптануу деңгээлинин жыйынтыгын аныктоо үчүн эксперименталдык иштин соңунда дагы бир жолу сурамжылоонун бланкасын толтуруу сунушталган. Эксперименталдык класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын деңгээли баштагыга караганда өзгөргөн. Маалыматтар төмөнкү түрдө көрүнөт: окуучулардын 62,65 %ы экологиялык маданияттын орточо деңгээлине, 34,17 %ы жогорку деңгээлине, 3,16 %ы төмөнкү деңгээлине ээ (7-таблица).

Таблица 7. – Окуучулардын экологиялык маданиятынын деңгээли

Этаптар	Көрсөткүчтөрдүн деңгээли		
	Төмөн	Орто	Жогорку
Башталышы	12,02 %	68,35 %	19,62 %
Жыйынтыгы	3,16 %	62,65 %	34,17 %

Эксперименталдык иштин баштапкы жана акыркы жылдарындагы жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын деңгээлинин өсүү динамикасынын диаграммасын берсек (2-сүрөт).

Сүрөт 2. Эксперименталдык класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын деңгээлинин салыштырмалуу натыйжалары.

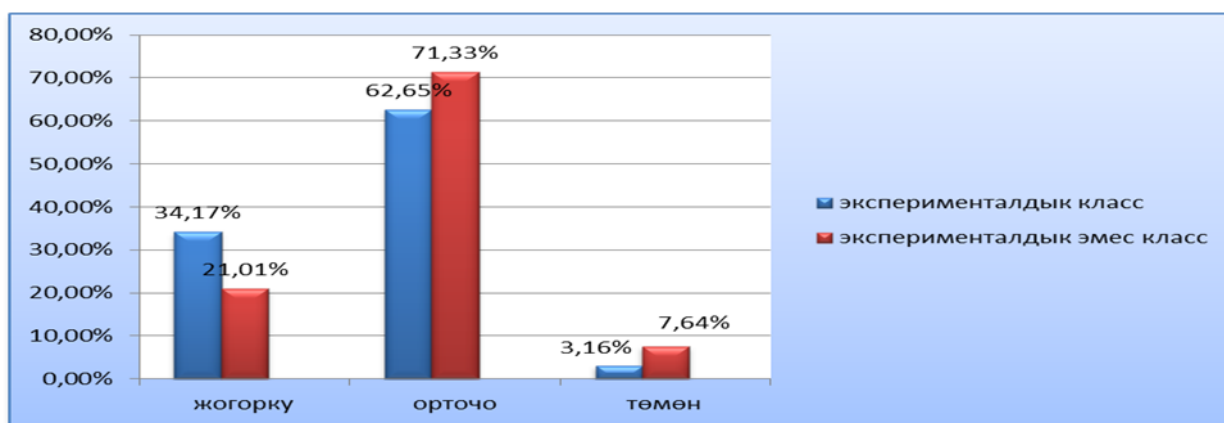
Көрүнүп тургандай эле, окуучулардын экологиялык маданиятынын өнүгүү процесси биринчи иретте анын калыптануусунун төмөнкү жана орточо баштапкы деңгээли менен окуучулардын анын өнүгүүсүнүн эсебинен жүрөт.

Эксперименталдык шартта окуучулардын экологиялык маданиятынын баштапкы жана жыйынтыктоочу деңгээлдерин салыштырууну гана эмес, о.э. эксперименталдык класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын деңгээлин текшерүүчү класстын экологиялык маданиятынын деңгээли менен салыштырууну көрсөтүү да маанилүү. Маалыматтарды математикалык иштеп чыгуу эксперименталдык эмес класстын 21,01% окуучуларында экологиялык маданиятынын жогорку деңгээлин, 7,64 %ы төмөнкү деңгээлди, 71,33 %ы орточо деңгээлди көрсөткөн (8-таблица).

Таблица 8. – Окуучулардын экологиялык маданиятынын деңгээли

Топтор	Көрсөткүчтөрдүн деңгээли		
	Төмөн	Орто	Жогорку
ЭК	3,16 %	62,65 %	34,17 %
ТК	7,64 %	71,33 %	21,01 %

3-сүрөттө, биз эксперименталдык жана текшерүүчү класстардын экологиялык маданиятынын өнүгүүсүнүн жыйынтыктоочу деңгээлдеринин байланышын чагылдырдык.

Сүрөт 3. Эксперименталдык жана текшерүүчү класстын экологиялык маданиятынын деңгээлинин салыштырмалуу натыйжалары.

Диаграммада көрсөтүлгөндөй, эксперименталдык класста экологиялык маданиятынын өнүгүүсүнүн жогорку деңгээли маанилүү түрдө басымдуулук кылат жана экологиялык маданияттын төмөн деңгээли менен окуучулардын бир кыйла аз проценти саналат.

Натыйжада, изилдөөнүн методдорунун жыйындысы өткөргөн тажрыйбалык-эксперименталдык иштин натыйжасын далилдеди. Бул эксперименталдык класстын окууларынын экологиялык маданиятынын баштапкы жана жыйынтыктоочу деңгээлдерин салыштыруудан жана ошондой эле, эксперименталдык класстын жана контролдук класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын жыйынтыктоочу деңгээлдерин салыштыруудан көрүнөт.

Изилдөөнүн берилген жыйынтыктары окуучулардын өзүн-өзү баалоосу менен далилденди. Бул үчүн эксперименталдык класстын бүтүрүүчүлөрүнө 4-анкетага жооп берүүнү сунуштадык:

Өзүн-өзү баалоонун жыйынтыктары төмөндөгүдөй болду: биринчи суроого, окуучулардын 72,32% экологиялык билими маанилүү деңгээлде жогорулаганын белгилешкен; экинчи суроого, окуучулар адабият сабагынын ролун баалоо менен 38,36% окуучу жаратылышка болгон мамилесинде жаңы нерсени ачык деп жооп беришкен, 28,93% окуучуга сабактар жаратылыштын эмоционалдык-эстетикалык баалуулугун түшүнүүгө жардам берген, 27,67% окуучуга сабактар экологиялык көйгөйлөргө жаңыча көз карашта кароого түрткү берген, кээ бир окуучулар (5,03% окуучу) жооптун бардык үч вариантын тандашкан.

Үчүнчү суроонун жоопторунан биз 11,94% окуучу экологиялык көйгөйдү мамлекеттин иши деп эсептегенин, 68,55% окуучу экинчи вариантты 19,49% окуучу үчүнчүнү тандашканын билдик. Натыйжада, инсандык экологиялык активдүүлүктү 68,55% окуучу көрсөтүшөт.

Жаратылышты сүйүү деген эмне? - деген суроого жогорку класстын окуучулары олуттуу жоопторун беришти. Алар жаратылышты сүйүү бул - “табигый экосистеманы бузбоо”, “анын кооздугуна чарчоосуз маашырканыу жана аны барктоо”, “келечек муундар үчүн табигый абалын сактоо”, “бул-мекенди сүйүү, өз үйүндү, жакындарыңды, өзүңдү сүйүү” деген жоопторун беришти (8-тиркеме).

Изилдөөнүн маалыматтарында көрсөтүлгөндөй, эксперименталдык класстын бүтүрүүчүлөрү өзүнүн экологиялык билимин, экологиялык активдүүлүгүн, муну менен бирге өзүнүн жаратылышка карата мамилесинин калыптануу процессиндеги кыргыз адабияты сабагынын ролун белгилөө менен өнүккөндүк катары баалашат.

Калыптандыруучу эксперименттин жыйынтыгы биздин изилдөөнүн идеясын окуу ишмердүүлүктүк процессинде ишке ашырууга көз каранды экендигин далилдеп турат. Демек, эксперименталдык топтордо окуу ишмердүүлүктүк процессинде (кыргыз адабиятын окутуу процессинде) окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптанган деңгээли ар бир компонент (когнитивдик, баалуулук-эмоционалдык, активдүү иш-аракеттик) боюнча жогорулады, ал эми текшерүүчү топтордо өзгөрүүлөрдүн жыйынтыктары анчалык жогору эмес экендиги көрүндү.

Натыйжада төмөндөгүдөй жыйынтык чыгардык: Кыргыз адабияты сабагын окутуу процессинде жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын калыптануусу:

- эгер адабият сабагынын тарбиялык функциясына тереңирээк басым коюлса;
- адабият сабагы экологиялык билимди камтыган башка сабактар менен интеграцияланса;
- кыргыз адабияты сабагы берилген көйгөйдү чечүүдө иш-аракеттик ыкманы ишке ашыруу үчүн кенен мүмкүнчүлүктөрдү ачса, б.а. окутуунун ар түрдүү формалары, методдору пайдаланылса;
- адабияттагы адамдардын жаратылышка карата мамилесинин биз тараптан аныкталган үлгүлөрү сабак процессинде ишке ашырылса;
- жогорку класстын окуучуларынын адабият боюнча жана жаратылыш жөнүндө билимин маанилүү деңгээлде өрчүтсө;
- окуучулардын адабий жана экологиялык билиминин өнүгүшүнө, эмоционалдык-сезимдик жана эрктик чөйрөсүнө таасир этүү менен алардын активдүү экологиялык иш-аракетине түрткү берсе, эффективдүү болот.

ҮЧҮНЧҮ ГЛАВА БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫК

Биз иш тажрыйбалары менен таанышкан мугалимдеринин көбү биринчиден, экологиялык маданиятты калыптандыруу учурдун маанилүү проблемасы деп эсептешип, бирок аны ишке ашыруунун формаларын аз колдонсо, экинчиден аны негизинен табигый-биологиялык окуу дисциплиналары менен байланыштырышат. Берилген тарбия системасында адабият сабагы жардамчы ролду аткарат, алар көбүн эсе табигый илимдер сабактарында иллюстрация түрүндө кызмат кылат.

Констатациялоочу эксперименттин жүрүшүндө окуучулардын экологиялык жана жаратылыш тууралуу адабий билиминин төмөндүгү, экологиялык маданияттын компоненттеринин төмөнкү деңгээлде калыптанышы (когнитивдик, баалуулук-эмоционалдык, активдүү- иш-аракеттик), жаратылышка карата баалуулук багытынын туура эмес өнүккөндүгү аныкталды. Окуучулар экологиялык көйгөйлөрдүн маанилүүлүгүн жана глобалдуулугун түшүнүшкөндүгү менен аны чечүү боюнча иш-аракетте өз ордуларын көрүшпөйт; тирүү жандыктардын тагдырына эмоционалдуу сезимди, өздүк жоопкерчиликти билдиришпейт; өзү жашаган аймактагы экологиялык көйгөйлөр тууралуу абдан аз билишет – бул албетте, окуучулардын эмоционалдык мамилесинин калыптануусуна таасир бербейт.

Биздин эксперименталдык ишибиз адабий текстти талдоо көндүмүн тереңдетүү жана ошондой эле кыргыз адабиятын окутуу процессинде экологиялык темага, жаратылышка карата эмоционалдык-баалуулук мамилени калыптандырууга багытталган. Калыптандыруучу эксперимент окуучулардын жаратылыш жана адабиятка карата эмоционалдык-эстетикалык мамиленин түзүлүүсү аркылуу «жаратылыш жөнүндө» адабиятка таанып-билүү кызыкчылыгын жогорулатуудан адабият каражаттары аркылуу баалуулук катары жаратылышка болгон багытын калыптандыруу жөнүндөгү жоболорубузду бекемдеди.

Эксперименталдык иштин баштапкы этабында жана анын соңунда алынган натыйжалар кыргыз адабиятын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча биз сунуш кылынган уюштуруунун формалары, окутуунун методдору, ыкмалары жана каражаттары экологиялык маданияттын компоненттерин калыптандыруунун деңгээлин жогорулатууга таасирин тийгизе тургандыгын көрсөттү. Жүргүзүлгөн эксперименталдык иштин натыйжасы изилдөөдө сунушталган гипотезанын жана теориялык жоболордун тууралыгын далилдеди.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ ЖАНА МЕТОДИКАЛЫК СУНУШТАР

Мектеп окуучуларынын аң-сезимде жаратылышка карата жоопкерчиликтүү мамилени калыптандырууда көркөм адабияттын ролу чоң экендиги далилденди жана төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик:

1. Азыркы мезгилде адамзатты сактоо үчүн цивилизациялык өнүгүүнүн жаңы стратегиялары талап кылынат. Анын негизги жоболору болуп жаратылышка карата жоопкерчиликтүү мамиле кылуу, өсүмдүктөр жана жаныбарлар алдындагы артыкчылыктан баш тартуу эсептелинет. Себеби, адам – жаратылыштын бир бөлүгү. Адамзат жаратылышка болгон зыянды азайтып, өз экспансиянын көлөмүн кичирейтиш үчүн жашоого болгон көз карашын өзгөртүүгө тийиш. Анда жашоонун жаңы баалуулуктарын, идеалдарды калыптандыруу керек. Жалпы жана өздүк жашоого карата керектөө мамилесинин артыкчылыгы окуучуларда адабият сабагы аркылуу боорукердик, өзүн-өзү чектөө, жаратмандык сыяктуу сапаттарды тарбиялоо менен, алардын адептүүлүгүнүн фундаменталдык негиздерин бекемдөө аркылуу төмөндөтүүгө болот. Адабият жаратылыштын эстетикалык маңызын, анын кайталангыс сулуулугун, адамдын рухунун абалын, анын табиятка жана бардык тирүү затка болгон мамилесин ачып көрсөтүү менен аң сезимге таасир этет.

2. Кыргыз адабиятын окутуу процессинде экологиялык маданиятты калыптандыруунун технологиялары катары биз проблемалык окутуу,

өнүктүрүп-өстүрүүчү окутуу, оюнга негизделген окутуу, айлана-чөйрөгө мониторинг жүргүзүү, экскурсияны аныктадык. Бул технологиялар бир эле мезгилде окуучулардын экологиялык сабаттуулугун жогорулаткан – таанып-билүү, алардын сезим тажрыйбасын байыткан – эмоционалдык, экологиялык демилгесине түрткү берген – иш-аракеттик сыяктуу инсандык өнүгүүнүн чөйрөлөрүнө багытталганда гана ийгиликтүү ишке ашат деп айтууга болот.

Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда негизги орун окутуу методдоруна, уюштуруу формаларына жана каражаттарына таандык. Себеби, метод, форма жана каражат канчалык натыйжалуу болсо, мугалим тарабынан окуучуга берилип жаткан билим, тарбия ошончолук майнаптуу болот. Адабиятты окутууда лекция, аңгемелешүү, аңгемелөө, экологиялык объектилерди жана кубулуштарды көрсөтүү, мультимедиялык каражаттарды жана кинофильм, видеофильмдерди көрүү, байкоо жана даярдалган көрсөтмө куралдар өз натыйжасын берди. Мындан сырткары мугалимдин чеберчилиги т.а. кеби, сөзү өзгөчө мааниге ээ. Ал эми көркөм чыгармаларга көйгөйлүү талдоо, докладдарды даярдоо, окуу дискуссия ж.б. сыяктуу окутуунун белгилүү формалары окуучулардын экологиялык билимине субъективдүү инсандык маңыз тартуулайт.

3. Окуучуларга экологиялык билим берүү жана тарбиялоо боюнча КРнын алдыңкы мугалимдери тарабынан топтолгон иш тажрыйбалар үйрөнүлдү, жалпыланды. Аларды терең үйрөнүү жана талдоодон төмөнкү натыйжага келдик: экологиялык маданиятты калыптандыруу комплекстүү, системалуу, табигый илимий, коомдук жана гуманитардык предметтердин каражаттары аркылуу өтүүсү зарыл; адабият боюнча сабактар окуучулардын жаратылышка карата адептик-баалуулук багытын калыптандырууга багытталууга тийиш; адабият сабагында экологиялык маселелерге жетишсиз көңүл буруу экологиялык маданияттын деңгээлин төмөндөтөт.

4. Кыргыз адабиятын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун төмөндөгү педагогикалык шарттары аныкталды: адабият сабагынын экологиялык багыттуулугун арттыруу;

окутуунун алгылыктуу методдорун колдонуу; окуучулардын экологиялык багыттагы чыгармачылык ой жүгүртүүлөрүнө көңүл бөлүү менен ар түрдүү иш аракеттерди уюштуруу; адам жана жаратылыш мамилелеринин кыргыз адабиятындагы үлгүлөрүн ачып көрсөтүү; адабий чыгармалардын мазмунунда көтөрүлгөн экологиялык көйгөйлөрдү окуучулардын жашоо тажрыйбасы менен байланышта кароо аркылуу сабактан жана класстан тышкары иштер менен байланыштыруу; педагог менен окуучулардын өз ара мамилешүүсү.

Биз жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын калыптануусунун үч деңгээлин бөлүк: жогорку, орточо жана төмөн. Изилдөөнүн алгачкы этабында окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануусу орточо деңгээлге ээ экендигин көрсөткөн. Кыргыз адабиятын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча жүргүзүлгөн эксперименталдык иштин жыйынтыгы экологиялык билим жана тарбия берүүнүн натыйжалуулугун арттыруунун педагогикалык шарттарынын натыйжалуулугун тастыктады. Эксперименталдык класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын деңгээли баштагыга караганда кыйла өзгөргөн: төмөнкү деңгээл 12,02 % дан 3,16 % га, ортоңку деңгээл 68,35 %дан 62,65 %га азайган, жогорку деңгээл 19,62 %дан 34,17 % көтөрүлгөн.

Бул диссертациялык изилдөөнүн негизинде кыргыз адабиятын окутуу процессинде жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруу проблемалары толугу менен чечилди деген ойдон алыспыз.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжаларынын негизинде төмөндөгүдөй *методикалык сунуштар* берилди:

– адабият сабагы башка функциялар менен бирге экологиялык маданиятты калыптандыруунун компенсатордук милдеттерин аткаруу аркылуу окуучулардын когнитивдик, эмоционалдык жана эрктүү инсандык чөйрөсүнө таасир этүүсү тийиш;

– кыргыз адабиятын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууну ишке ашыруунун педагогикалык шарттарын пайдалануу;

– адабий чыгармалардын мазмунунда көтөрүлгөн экологиялык көйгөйлөр окуучулардын жашоо тажрыйбасына жакын жана алардын экологиялык маданиятынын калыптануусуна түрткү берүүсү зарыл;

– окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда баалуулук-багыттык ыкманы кароо маанилүү.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абдыкапарова, А.О. Мектептин химия курсун окутуу аркылуу окуучулардын экологиялык билимдерин өркүндөтүү / [Текст] / пед. илим. канд. дис. авт-ы / А.О. Абдыкапарова. – Б. 2013. – 23 б.
2. Абдымомунова, Г.А. «Манас» эпосунун негизинде жаштарды атуулдукка тарбиялоо [Текст] / дис с. канд. пед. наук / Г.А. Абдымомунова. – Б. 2009. – 159 б.
3. Абдырасулова, Э.К. Ч. Айтматовдун чыгармаларын 5-7-класстарда окутуунун илимий-методикалык негиздери [Текст] /.. пед. илим. канд. дис. / Э.К. Абдырасулова. – Б. 2007. – 157 б.
4. Аблабекова, Ж.К. Башталгыч класстын окуучуларында алгачкы экологиялык түшүнүктөрдү калыптандыруунун педагогикалык негиздери [Текст] / дис с. канд. пед.наук / Ж.К. Аблабекова. – Б. 2010.
5. Айлана-чөйрөнү коргоо боюнча КРнын нормативдик-укуктук актыларынын жыйнагы [Текст] / Г. Мамбеталиева, У. Дүйшөнөлы Марипат. – Б.: Полиграф-бумресурсы, 2005. – 368 б.
6. Айтманбетов, М. Кыргызстандын жаратылышын коргоо жана туура пайдалануу [Текст] / М. Айтманбетов. – Ф.: Мектеп, 1984. – 80 б.
7. Айтматов, Ч. 3 томдон турган чыгармалар [Текст] / Ч. Айтматов. – Ф., 1983.
8. Айтматов, Ч. 5 томдон турган чыгармалар жыйнагы: [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында / Ч. Айтматов. – Б.: Шам, 1999.
9. Айтматов, Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат [Текст] / Ч. Айтматов. – Ф., 1988.
10. Айтматов, Ч. В соавторстве с землей и водой [Текст] / Ч. Айтматов. – Ф., 1978, – 323 б.
11. Айтматов, Ч. Үч томдон турган чыгармалар жыйнагы [Текст] / – 3-т. / Ч. Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1983.
12. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын жыйнагы [Текст]: 4-том. Роман, аңгемелер. Ч. Айтматов. – Б.: Шам, 1999. – 452 б.

13. Акматова, Н. С. Экологическое сознание древних кыргызов [Текст] / Ч. Акматова. – Б. 2011. – 132 с.
14. Алимбеков, А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст] / А. Алимбеков. – Б., 1996. – 69 б.
15. Алымов, Б. Биздин адабиятты 7-класста окутуу. Орто мектептин адабият мугалимдери үчүн окуу куралы [Текст] / Б. Алымов. – Ф.: Мектеп, 1983. – 252 б.
16. Алымов, Б. Кыргыз адабиятын (1920-1990-жж.) мектептерде окутуунун илимий-методикалык негиздери [Текст] / пед. илимд. докт-ру окумуштуулук даражаны изденүү үчүн илимий доклад түрүндөгү диссертация / Б. Алымов. – Б. 1994. – 70 б.
17. Алымов, Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби [Текст] / Б. Алымов. – Ф.: Мектеп, 1981. – 219 б.
18. Алышбаев, Б. Кадыркулова, С. Айылдык мектеп жана жаратылышты коргоо [Текст] / Б. Алышбаев, С. Кадыркулова. – Ф.: Мектеп, 1981. - 91б.
19. Аманалиев, Б. Философиялык терминдердин кыскача сөздүгү (долбоор) [Текст] / Б. Аманалиев. – Ф., 1962. – 133 б.
20. Амонашвили, Ш.А. Размышления о гуманной педагогике [Текст] / Ш.А. Амонашвили. – М., 1996. – 496 с.
21. Ананьев, Б.Г. О проблемах современного человекознания [Текст] / Б.Г. Ананьев. – М.: Наука, 1977. – 380 с.
22. Андреев, Ю.А. Экологическая коллизия в зеркале литературы [Текст] / Андреев. – Л., 1986.
23. Апыш, Б., Бабаев, Д., Жоробеков, Т. Педагогика [Текст] / Б. Апыш, Д. Бабаев, Т. Жоробеков. – Б.: 2002.- 440 б.
24. Архив К.Д. Ушинского: В 4т.Т.1. [Текст] /. – М.: Изд-во акад. пед. наук РСФСР, 1959. – 592 с.

25. Асаналиев, К., Байгазиев, С., Жигитов, С., Иманалиев, К. Кыргыз адабияты: Орто мектептердин 10-кл. үчүн окуу китеби [Текст] / К. Асаналиев, С. Байгазиев, С. Жигитов, К. Иманалиев. – Б., 2013. – 360 б.
26. Аттокурова, К.К. Экологические знания старшеклассников – фактор формирования ответственного отношения к окружающей среде (на материале курса географии в общеобразовательных школах Республики Кыргызстан) [Текст] / дисс. канд. Наук / К.К. Аттокурова. – Б.1993. – 198 с.
27. Атутов, П.Р. Политехническое образование школьников в современных условиях [Текст] / П.Р. Атутова – М.: Знание, 1985. – 80 с.
28. Ахаян, Т.К. Формирование коммунистических убеждений в обществ – трудовой деятельности подростков [Текст] / Т.К. Ахаян. – Л.: ЛГПИ, 1982.
29. Бабакова, Т.А. Теория и практика школьного экологического краеведения [Текст] / дис. д-ра пед. наук / Т.А. Бабанова. – М., 1996.
30. Бабанский, Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса: Метод. основы [Текст] / Ю. Бабанский. – М.: Просвещение, 1982. – 192 с.
31. Байбосунов, А. Жаратылыш жана адам: табигый кубулуштар жөнүндө элдик түшүнүктөр [Текст] / А. Байбосунов. – Ф.: Кыргызстан, 1986. –108 б.
32. Байгазиев, С. Атуул жана Ата Журт [Текст] / С. Байгазиев. – Ф.: Кыргызстан, 1990.
33. Байкова, Л.А., Гребенкина, Л.К. Педагогическое мастерство и педагогические технологии [Текст] / Л.А. Байкова, Л.К. Гребенкина. – М., 2001.
34. Байсабаев, Б.А. Жогорку класста Ч. Айтматовдун өмүрү чыгармачылыгын окутуунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: Автореферат пед. илимд. канд. дис. / Л.А. Байкова, Л.К. Гребенкина. – Б., 2008. – 25 б.
35. Байышова, Г.Ж. Мектептердин башталгыч класстарынын сабактан тышкаркы иштеринде элдик салттар аркылуу экологиялык тарбиялоонун илимий негиздери [Текст] / пед. илим. канд. дис. / Г.Ж. Байышова. – Б. 2010. – 150 б.

36. Балтон, Ц.П. Балтон, В.Д. Воспитательное чтение//Беседы по методике начального обучения [Текст] / Ц.П. Балтон, В.Д. Балтон. – М., 1973.
37. Басова, Н.В. Педагогика и практическая психология [Текст] / Н.В. Басова – Ростов-на-Дону ,1999. – 416 с.
38. Батаканова, С. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий педагогикалык негиздери [Текст] / пед. илимд. докт. дис. / С. Батаканова. – Б., 2011. – 270 б.
39. Бекбоев, И. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / 3-басылышы / И. Бекбоев. – Б.: «Бийиктик», 2011. – 384 б.
40. Бектуров, Т. М, Калдыбаева А.Т. Экологиялык тарбия берүүнү адабият аркылуу ишке ашыруу маселелери [Текст] / Т.М. Бектуров. // PR И СМИ в Казахстане. Сборник научных трудов КНУ им. Аль-Фараби. Выпуск 7. – Б., 2014. С. – 105-114.
41. Бектуров, Т. М. Табият менен адам гармониясы [Текст] / Т.М. Бектуров. // Вестник ИГУ им. К. Тыныстанова. – Каракол, 2010. – № 26 часть III – С. – 205-208.
42. Бектуров, Т. М. Экологиялык проблемалар жазуучулардын чыгармачылыгында [Текст] / Т.М. Бектуров. // Вестник КГУ им. И. Арабаева. Выпуск 2. – Б., 2012. С. – 40-43.
43. Бектуров, Т.М. Адабият сабагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун мазмуну[Текст] / Т.М. Бектуров. // Вестник НГУ им. С. Нааматова. Специальный выпуск. – Б., 2016.
44. Бектуров, Т.М. Көркөм адабиятты окутуу процессиндеги окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу технологиясы [Текст] / Т.М. Бектуров. // Вестник НГУ им. С. Нааматова. Специальный выпуск. – Б., 2016.
45. Бектуров, Т.М. Художественная литература как средство формирования у учащихся эмоционально-ценностного отношения к природе [Текст] /

- Т.М. Бектуров. // Журнал «Современные наукоемкие технологии» – М., «Академия Естествознания» / № 2, 2016. С. – 294-298.
46. Белая, Г.А. Художественный мир современной прозы [Текст] / Г.А. Белая – М., 1983. С. – 123.
47. Белов, П.Н. Антропогенной загрязнение природной среды и оценка его уровня методом математического моделирования [Текст] / Вест. Моск. ун-та. Сер.5, География / П.Н. Белов. – 1990.- №5. – С.16-24
48. Беляков, В.Б., Гусева, Н.А., Гусев, А.А. Международная школа- семинар «Биоиндикация и биомониторинг» [Текст] / Изв. АН СССР. Сер.геогр / В.Б. Беляков, Н.А. Гусева, А.А. Гусев. – 1989. – №2. – С.127.
49. Беспалько, В.П. Слагаемые педагогической технологии [Текст] / В.П. Беспалько – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.
50. Блага К., Шебек, М. Я – твой ученик, ты – мой учитель: Кн. для учителя [Текст] / К. Блага, М. Шебек. – М.: Просвещение, 1991. – 143 с.
51. Бабаев, М.Д. Совершенствование школьного экологического образования в процессе изучения естественнонаучных дисциплин / [Текст] автореф.дисс.кан.пед.наук / М.Д. Бабаев. – Ош,2003.
52. Бобулов, К. Фольклор жана адабият [Текст] / К. Бобулов. – Фрунзе: «Кыргызстан», 1980.
53. Божов, Л.И. Избранные психологические труды: Пробл. формирования личности [Текст] / под. ред. Д. И. Фельдштейна / Л.И. Божович. – М.:Международ, педагогическая академия, 1995. – 212 с.
54. Борбугулов, М. Адабият теориясы [Текст]: Окуу китеби / М. Борбугулов. – Б.:Шам, 1996. – 552б
55. Борбугулов, М. Жаныбар – имеющий душу / [Текст] / «Литературная газета» / М.Борбугулов. – 1968, 6-ноябрь, 4-бет.
56. Бухарова, Г.Д. Дидактический эксперимент: цели, задачи и методика проведения [Текст] / Г.Д. Бухарова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. го с. проф-пед. ун-та, 1995.

57. Васильева, З.И. Опыт-экспериментальная работа в развивающейся школе: подходы, проблемы, поиск [Текст] / З.И. Васильева. – Спб, 1993.
58. Вересов, Н.Н. Психологический анализ условий формирования основ экологического сознания (на материале эксперим. Учебной программы по основам экологии для детей 6 лет). [Текст] / дис. канд. пед. наук / Н.Н. Вересов – М., 1991. – 181 с.
59. Вульф, Б.З., Поташник, М.М. Организатор внеклассной и внешкольной воспитательной работы: Содержание и методика деятельности [Текст] / Б.З. Вульф, М.М. Поташник. – М.: Просвещение, 1983. – 207 с.
60. Выготский, Л. С. Спиноза и его умение об эмоциях в свете современной психоневрологии. //Вопросы философии [Текст] / Л.С. Выготский. 1970, №6, – 120 с.
61. Георгиевский, В.Б., Сурвила, А.П. Экологический «градусник» для задач мониторинга [Текст] / Изв. Рос. АН. Сер.геогр / В.Б. Георгиевский, А.П. Сурвила – 1994. – №3. – С.94-99
62. Голубков, В.В. Методика преподавания литературы [Текст] / В.В. Голубков. – М., 1962.
63. Горшков, А. К. Здоровье как проблема экологического образования // Вестник экологического образования в России [Текст] / В.В. Голубков. – 1997. – №3. – С.12.
64. Грехова, Л.И. Экологическая подготовка детей в дошкольных образовательных учреждениях [Текст] / Л.И. Грехова. – Ставрополь, 1998. – 272 с.
65. Даминова, И. Кыргыз эл педагогикасынын прогрессивдүү идеялары жана тажрыйбалары аркылуу башталгыч класстын окуучуларын экологиялык жактан тарбиялоо [Текст] / пед. илимд. канд. дис. / И. Даминова. – Б., 2010. – 171 б.
66. Даутов, К. Мезгил сыны жана Мен: Тандалмалар [Текст] / К. Даутов. – Б.: Бийиктик, 2004. – 524 б.

67. Дежникова, Н. С. Экологическое воспитание в контексте социокультурной динамики // Педагогика [Текст] / Н.С. Дежникова. – 2002. – №10. – С.51-56.
68. Дежникова, Н.С. Экологическое воспитание детей о подростках в России на рубеже столетий // Вестник экологического образования в России [Текст] / Н.С. Дежникова. – 2000. – №2. – С.12.
69. Дежникова, Н.С., Цветкова, И.В. Экология и культура. Методика воспитания младших школьников [Текст] / Н.С. Дежникова, И.В. Цветкова. – М., 1995. – 46 с.
70. Дереклеева, Н.И. Научно-исследовательская работа в школе [Текст] / Н.И. Дереклеева. – М.: Вербум-М, 2001.
71. Дженбаев, Б.М., Чоров, М.Ж. Экология [Текст] / Б.М., Дженбаев, М.Ж. Чоров – Бишкек, 2001.
72. Добрецова, Н.В. Экологическое воспитание в пионерском лагере [Текст] / Н.В. Добрецова. – М.: Агропромиздат, 1988. – 239 с.
73. Дорога в будущее [Текст]: Интервью Ч. Айтматовым / записала Э. Гусева // Гражданская авиация. – 1987. – №1. – С. 40-41.
74. Дорога в будущее [Текст]: Интервью Ч. Айтматовым / записала Э. Гусева // Гражданская авиация. – 1987. - №1. – С. 40-41.
75. Дүйшөнбаев, П., Дүйшөнбаев, М. Чынгыз Айтматовдун экологиялык этикасы [Текст] / П. Дүйшөнбаев, М. Дүйшөнбаев. – Бишкек: Шам, 2005. – 335 б.
76. Ермаков, Ю.Г., Кондратьева Т.И. Новое направление природоохранной политики США [Текст] // Вест. Моск. ун-та. Сер.5, геогр. / Ю.Г. Ермаков, Т.И. Кондратьева. – 1991. – №1. – С.77-82.
77. Жапаралиева, Н.Ж. Т.Сыдыкбековдун чыгармаларын окутуу процессинде окуучулардын адабий билимдерин өркүндөтүүнүн методикасы [Текст] /. пед. илимд. канд. дис. / Н.Ж. Жапаралиева. – Б., 2006. – 177 б.

78. Загвязинский, В.И., Атаханов, Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования [Текст]: Учебное пособие / В.И. Загвязинский, Р. Атаханов. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
79. Залыгин, С.П. Литература и природа [Текст] / С.П. Залыгин. – Нева, 1980. – 172 с.
80. Залыгин, С.П. Проект: научная обоснованность и ответственность [Текст] // Коммунист. С.П. Залыгин. – М., 1985 № 3. С. 106-111.
81. Замотин, И. Чувство природы и жизни и его понимание в русской художественной литературе XIX столетия [Текст] / И. Замотин. – Варшава, 1910.
82. Захлебный, А.Н. Межпредметность знаний природного характера [Текст] // Проблемы экологического образования в школе / А.Н. Захлебный. – М., 1979.
83. Зверев, И.Д. Экологическое образование и воспитание как новая область педагогической теории и школьной практики [Текст] / в кн.: Проблемы экологического образования и воспитания в средней школе. Ч. I. И.Д. Зверев. – Таллин, 1980.
84. Зверев, И.Д., Максимова, В.Н. Межпредметные связи в современной школе [Текст] / И.Д. Зверев, В.Н. Максимова. – М.: Педагогика, 1981. – 160 с.
85. Зверев, И.Д., Суравегина, И.Т. Отношение школьников к природе [Текст] / И.Д. Зверев, И.Т. Суравегина. – М.: Педагогика, 1988. – 127 с.
86. Зулпуев, А.З. Табият көрүнүштөрүнүн акындар поэзиясында көркөм сүрөттөлүшү [Текст] /. фил. илимд. докт. дис. / А.З. Зулпуев. – Б., 2003. – 141 б.
87. Ибраева, М.Э. Жогорку класстарда романдарды окутуунун методикасы [Текст] / пед. илимд. канд. дис. / М.Э. Ибраева. – Б., 2009. – 176 б.
88. Ибраимов, К. Көркөм дөөлөттөр дүйнөсүндө [Текст] / Азыркы адабияттагы миф жана реалдуулук: Адабий сын макалалар / К. Ибраимов. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 140 б.

89. Ибраимов, К. Мифологиялык архаика жана азыркы адабияттагы “Адам-табият” концепциясы [Текст] / К. Ибраимов. – Ф.: Илим, 1991.
90. Иманалиев, К. Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши [Текст]: Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери жана орто мектептин мугалимдери үчүн окуу куралы / К. Иманалиев. – Ф.: Мектеп, 1981. – 144 б.
91. Иоганзен, Б.Г. К постановке экологического обучения и воспитания в средней школе [Текст] / Б.Г. Иоганзен. – М, 1979.
92. Ионин, Г.Н. Школьное литературоведение [Текст]: Учебное пособие к спецкурсу / Г.Н. Ионин. – Л., 1986. 12-22-бб.
93. Исамидинов, И.Ч. Кыргыз орто мектептеринде адабият теориясын окутуу [Текст] / пед. илимд. канд. дис. / И.Ч. Исамидинов. – Б., 2005. – 295 б.
94. Ишекеев, Н., Батаканова, С. Көркөм чыгармаларды окутуунун методикасы [Текст]: Жогорку окуу жайларынын филол. фак. студ. жана мектеп мугалимдери үчүн. – Б.: «Кут-Бер», 2014. – 416 б.
95. Калдыбаева, А.Т. Эл акындарынын этнопедагогикалык идеяларын жаштарды тарбиялоодо колдонуунун илимий-педагогикалык негиздери [Текст] / дис с. докт. пед.наук. / А.Т. Калдыбаева. – Б., 2007. – 274б.
96. Караковский, В.А. Чтобы воспитание было успешным [Текст] / В.А. Караковский. – М.: Знание, 1982.
97. Каранова, Т.Н. ЖОЖдордун педагогикалык факультеттеринде балдар фольклору аркылуу студенттерди окуучуларга атуулдук тарбия берүүгө үйрөтүү жолдору [Текст] / пед. илимд. канд. дис. / Т.Н. Каранова. – Б., 2013. – 174 б.
98. Кенжешев, К.Д. Жогорку класстарда 20-жылдардагы кыргыз профессионал жазма адабиятын окутуу [Текст] /. пед. илимд. канд. дис. / К.Д. Кенжешев. – Б., 2001. – 172 б.
99. Кожожаш [Текст]: «Эл адабияты» сериясынын 1 – тому / жалпы редакциялаган Акматалиев А. – Б.: Шам, 1996. – 246 б.

100. Кон, И. С. Психология старшеклассника [Текст]: Пособие для учителя / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1980. - 192с.
101. Конурбаев, Т.А. Психолого-педагогические условия усвоения народных традиций детьми [Текст] / Т.А. Конурбаев. – Б., 2003. – 110 б.
102. Коханова, Л.А. Истоки принципа природосообразности [Текст] // Вестник высшей школы / Л.А. Коханова. – 1987. – №2. – С.78-81.
103. Краевский, В.В. Методология педагогического исследования [Текст] / В.В. Краевский. – Самара: Изд-во:Сам.ГПИ,1994. – 164 с.
104. Кудаев, М.Р. Методология и методика педагогических исследований [Текст]: Учебное пособие / М.Р. Кудаев. – Майкоп: Изд-во АГУ, 2003. – 174 с.
105. Кудряшев, Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы [Текст] / Н.И. Кудряшев. – М., 1981.
106. Кулназаров, Б.К. Кыргызстандын экологиясы [Текст] / Б.К. Кулназаров. – Бишкек, 2001.
107. Култаева, Ү. Окуучулардын адабий чыгармачылыгын өнүктүрүү методикасы [Текст] / Ү. Култаева. – Б.: 2006.
108. Культурология XX век [Текст]: Словарь. – СПб, 1997. – 630 с.
109. Кут билим” газетасы [Текст] / 2007-ж., 27-апрель.
110. Кыргыз адабияты [Текст]: Орто мектептин 11-кл. үчүн окуу китеби / Авторлор К. Артыкбаев, К. Асаналиев, С. Байгазиев ж.б. 3-ба с. – Б.: “Билим-компьютер”, 2007. – 336 б.
111. Кыргыз адабиятынын программасы [Текст]: Жалпы билим берүүчү мектептердин V-XI кл. үчүн / түзгөн: С. Байгазиев, А. Муратов ж.б. – Б. 2003.
112. Кыргыз адабиятынын тарыхы (60-ж. кийин) [Текст] / Башкы редактору А. Акматалиев. – 7-том: XX кылымдын кыргыз адабияты – Б.: Полиграфбумресурсы, 2012. – 719 б.
113. Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст] / Башкы редактору А. Акматалиев. – 9- том. – Б., 2012. – 718 б.

114. Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст]: XX кылымдын кыргыз адабияты. VII том. / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. 2-бас. – Б., 2004. – 684 б.
115. Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст]: Кенже эпостор жана поэмалар I том. / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. 2-бас. – Б., 2004. – 676 б.
116. Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст]: Фольклористика. III том. / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. 2-бас. – Б., 2004. – 684 б.
117. Легенда и сказания Древней Греции и Древнего Рима [Текст] /. Сост. Л. А. Нейхардт. – М., 1990.
118. Леонтьев, А.А.
119. Лернер, И.Я., Скаткин, М.Н. Требования к современному уроку [Текст]: Методические указания / И.Я. Лернер, М.Н. Скаткин. – М., 1969.
120. Лихачев, Д. С. Раздумья о России. [Текст] / Д.Р. Лихачев. – СПб: Логос, 1999. – 661 с.
121. Мамбетакунов, Э. Методология и качество педагогических исследований [Текст] / Мамбетакунов Э. – Бишкек, 2006. – 107 с.
122. Мамбетакунов, Э., Айылчиева, Д.А. Структура научно-педагогического исследования [Текст] / Э. Мамбетакунов, Д. Айылчиева. – Б., 1997.
123. Мамбетакунов, Э., Сияев, Т. Педагогиканын негиздери [Текст] / Э. Мамбетакунов, Т. Сияев. – Б.: Айат, 2008. – 304 б. – 210 б.
124. Мамытов, А.М. Экологическое воспитание и образование – основа для формирования нового мышления, сознания и образа жизни по рациональному природопользованию [Текст] / А.М. Мамытов – Б., 1997. - 20 б.
125. Мансуров, И. Ак бугу [Текст]: Повесттер, аңгемелер, ырлар / И. Мансуров. – Ф.: Адабият, 1989. – 320 б.
126. Марев, И. С. Методологические основы дидактики [Текст] / И.С. Марев. – М.: Педагогика, 1987. – 221 с.

127. Маркс, К. Критика политической экономии [Текст] / Т.3. Кн.3. Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Ч.2. / Издан под ред. Ф.Энгельса. / К. Маркс. – М.: Политиздат, 1986. – 508 с.
128. Миңбаев, К. Адам психологиясы [Текст] / ЖОЖдун студенттери жана мектеп мугалимдери үчүн оңдолуп жана толукталып 2-басылышы / К. Миңбаев. – Ош, 1999. -314б.
129. Михайлова, Н.И. Интеграция экологических знаний школьников [Текст] /. диссертация канд. пед. наук / Н.И. Михайлова. – Оренбург, 1995.
130. Моисеев, Н.Н. Человек и ноосфера. [Текст] / Н.Н. Моисеев. – М.: Мол. гвардия, 1990. – 351 с.
131. Молдо Кылыч (Шамырканов, М.) Казалдар [Текст] / М. Шамырканов – Ф.: Адабият, 1990. – 256 б.
132. Момбеков, К. Ч.Айтматовдун айрым чыгармаларын окутуу [Текст] / К. Момбеков. – Ф.: Мектеп, 1970.
133. Момуналив, С. Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык методикалык негиздери [Текст] / пед. илимд. докт. дис. / С. Момуналиев. – Б., 2009. – 276 б.
134. Морони, А. Междисциплинарный подход к проблемам экологического образования [Текст] // Перспективы. / А. Морини. – 1992. – №1-2. – С.188-200.
135. Мугалимдер газетасы” [Текст] / 1991-ж., 27-сентябрь.
136. Муратов, А. Адабият сабагы. Адабиятты окутуу [Текст] / А. Муратов. – Б.: «Аят», 2012. – 112 б.
137. Муратов, А. Ала-Тоодон ааламга үн салган Айтматов [Текст]: илимий усулдук колдонмо. / А. Муратов. – Б. Аят, 2010. – 188 б.
138. Муратов, А. Ж. Көркөм адабий тексттердеги элдик педагогикалык ойлор жана аларды окутуу процессинде интерпретациялоонун илимий-методикалык негиздери [Текст] / пед. илимд. докт. дис. / А.Ж. Муратов. – Б., 2010. – 295 б.

139. Муратов, А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А. Муратов. – Б.: «Турар», 2013. – 554 б.
140. Муратов, А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы [Текст] / А. Муратов. – Б., 2011. – 604 б.
141. Муратов, А. Чынгыз Айтматов – жазуучу этнопедагог [Текст] / А. Муратов. – Б., 2006. – 204 б.
142. Муратов, А., Байсабаев, Б. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер [Текст] / А. Муратов, Б. Байсабаев. – Б., 2010. – 72 б.
143. Муратов, А.Ж. Адабий теориялык түшүнүктөрдү калыптандыруунун илимий-методикалык негиздери [Текст] / пед. илимд. канд. дис. / А.Ж. Муратов. – Б., 2001. – 178 б.
144. Мурсалиев, А.М., Ниязов, Т.З., Чоров, М.Ж. Основы экологии [Текст] / А.М. Мурсалиев, Т.З. Ниязов, М.Ж. Чоров. – Бишкек, 2001.
145. Мурсалиев, А.М. ж. б. Жалпы экология [Текст]: Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларынын табият таануу ж-а гуманитардык фак. студ. учун окуу китеби / А.М. Мурсалиев, Т.З. Ниязов, А.Б. Шамшиев. – Б.: «Турар», 2010. – 486 б.
146. Нейфах, А. Почему мы такие? [Текст] / Знамя / А. Нейфах. – 1995. – №8.
147. Никольский, В.А. Методика преподавания литературы в средней школе [Текст] / В.А. Никольский. – М., 1971.
148. О биосферных территориях в КР [Текст] / Закон КР от 09.06.1999г. №48 // Нормативные акты КР., 1999.-№14. – С. 3-4.
149. О животном мире [Текст] / Закон Кыргызской Республики от 17 июня 1999 г. №59.
150. О Концепции экологической безопасности КР [Текст] / Указ Президента КР от 23 ноября 2007 года №506 // Нормативные акты КР. -2007. -№49. – С. 37.

151. О радиационной безопасности населения КР [Текст] / Закон КР от 17-июня 1999 года №59//Нормативные акты КР., 1999.-№13. – С.18.
152. Об охране здоровья народа Кыргызской Республики» [Текст] / Закон Кыргызской Республики от 2 июля 1992 г. №43-ХП.
153. Об охране и использовании растительного мира [Текст] / Закон КР от 22 мая 2001 года // Эркин Тоо., 2001. -№32.-4 мая. – С. 10-11.
154. Об охране окружающей среды. [Текст] / Закон КР. От 16. 06. 1999 №53// Нормативные акты КР.,1999.-№14. – С.31.
155. Об экологической экспертизе. [Текст] / Закон КР от 16.06.1999 года №54// нормативные акты КР., 1999.-№14. – С. 31.
156. Педагогика [Текст] / Под. ред. П.И. Пидкасистого. – М., 1996. – 384 с.
157. Педагогика и психология чтения [Текст]: сборник, статей по материалам межрегиональной научной конференции / научная редакция Т.Д. Полозова. – М., 1994.
158. Печчеи, А. Человеческие качества [Текст] / Пер. с англ. О.В.Захаровой. / А. Печчеи – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.
159. Покуленко, Т.А. Вегетарианство как нравственная ценность [Текст] /. в книге «Этическая мысль» / Т.А. Покуленко. – М. 1990.
160. Поташник, М.М., Вульфов, Б.З. Педагогические ситуации [Текст] / М.М. Поташник, Б.З. Вульфов. – М.: Педагогика, 1983. – 144 с.
161. Проблемы методологии педагогики и методики исследований [Текст] / /Под ред. М.А.Данилова и Н.И. Болдырева. – М.: Педагогика, 1971. – 352 с.
162. Психология [Текст]. Словарь / Под общей редакцией А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М., 1982.
163. Романовская, З.И. Чтение и развитие младших школьников [Текст] / З.И. Романовская. – М., 1982.
164. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии [Текст] / С.Л. Рубинштейн. –М., 1946.

165. Рысбаев, С.К. Кыргыз окуучулар фольклорунун педагогикасы [Текст] / Педагогикалык жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы / С.К. Рысбаев. – Б.: Билим Куту, 2006. – 367 б.
166. Рыскулова, Г.У. Мектепке даярдоо тобундагы окуучулардын баштапкы экологиялык маданият негиздерин калыптандыруу [Текст] / пед. илим. канд. дис. / Г.У. Рыскулова. – Б. 2008 – 143 б.
167. Саалиева, Д.Т. Мектепте “Манас” эпосун үйрөнүүнүн методикасы [Текст] / окуу куралы / Д.Т. Саалиева. – Б., 1995. – 177 б.
168. Саводник, В.Ф. Чувство природы в поэзии Пушкина, Лермонтова и Тютчева [Текст] / В.Ф. Садовник. – М., 1911.
169. Слостенин, Е. С. Экологическое образование в подготовке учителя [Текст] / Е.С. Слостенин – М.: Педагогика, 1984. – 241 с.
170. Смирнова, А.И. «Не то, что мните вы, природа...» [Текст]: Русская натурфилософская проза 1960-1980-х годов / А.И. Смирнова. – Волгоград, 1995.
171. Стамов, А. Үч мээрим [Текст] / Китепте: Кышында чардаган бакалар же Кызыл гүл баяны. / А. Стамов. – Б.: Учкун АК., 2001.
172. Степанов, С.А. От стратегии размышлений – к стратегии действий [Текст] // Вестник экологического образования в России. – 2000. – №2. – С.3.
173. Степанов, С.В. Организационно-содержательные условия взаимодействия методической и социально-педагогической служб общеобразовательной школы [Текст]: Автореф. дис с. канд. пед. наук. / С.В. Степанов. – Ставрополь, 2003. – 23 с.
174. Степин, В. С. Культура // Вопросы философии [Текст] / В.С. Степин. – 1999. – №8. – С.61-71.
175. Темирбек уулу Иличбек. Болочоктогу география мугалимин окуучуларга экологиялык тарбия берүүгө даярдоо [Текст] / пед. илим. канд. дис. авт-ы / Иличбек Темирбек уулу. – Б., 2015. – 28 б.

176. Тешебаев, М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери (5-7-класстар). [Текст]: Автореф. пед.илим.канд. окум. даража. үчүн жазылган диссер. / М. Тешебаев. – Б., 2010. – 15-б.
177. Төлөгөн Касымбек. Чыгармалар жыйнагынын 8 томдугу. [Текст] / II том. Тарыхый роман. Кайрадан иштелип, 5-бас. / Төлөгөн Касымбек – Б.: «Бийиктик», 2008. – 416 б.
178. Төлөгөн Касымбек. Чыгармалар жыйнагынын 8 томдугу. [Текст] / III том. Эрегиш. Экинчи китеп / Төлөгөн Касымбек – Б.: «Бийиктик», 2008. – 392 б.
179. Турдугулов, А. Республиканын мектептеринде акындар поэзиясын окутуунун методикасы (классикалык акындар Байымбет менен Барпынын мисалында) [Текст] / пед. илимд. канд. дис. / А. Турдугулов. – Б., 1995. – 186 б.
180. Умарова, Р.М. Жаныбарлар дүйнөсүнүн кыргыз прозасында көркөм сүрөттөлүшү [Текст] / фил. илимд. канд. дис. / Р.М. Умарова. – Б., 2005. – 172 б.
181. Уразова, Ж.Т. Элдик оозеки чыгармалардын сюжеттеринин негизинде жазылган драмаларды окутуунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: Автореферат пед. илимд. канд. дис. / Ж.Т. Уразова. – Б., 2000. – 21 б.
182. Урсул, А.Д., Галкин, Ю.Ю., Анохин, А.М. Социальная экология: наука или мировоззрение? [Текст] // Вестник экологического образования в России. / А.Д. Урсул, Ю.Ю. Галкин, А.М. Анохин. – 2000. №3. – С.11-12.
183. Усенгазиева, Г.С. Кесиптик лицейлердин окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандырууну өркүндөтүү [Текст] / пед. илим. канд. дис. авты / Г.С. Усенгазиева. – Б., 2015. – 27 б.
184. Федоров, Н. Соч. избр. «Философия общего дела» [Текст] / Н. Федоров. – М., 1982.
185. Философия, культура и образование [Текст] / материалы круглого стола // Вопросы философии. – 1999. – №3. – С.51.

186. Чоров, М. Философские и мировоззренческие аспекты эколого-правовой культуры личности [Текст] / Матер. межд. научно-практ.конфер. / М. Чоров. – Б., 2000. – 106 с.
187. Чоров, М.Ж. Теория и практика формирования эколого-правовой культуры будущих учителей и их профессиональной подготовки [Текст] / дисс.д-ра.пед. наук. / М.Ж. Чоров. – Бишкек, 2003. – 226 с.
188. Чучин-Русов, А.Е. Новый культурный ландшафт: постмодернизм или неорархаика? [Текст] // Вопросы философии / А.Е. Чучин-Русов. – 1999. – №4. – С. 24-25.
189. Шаимкулов, О.А. Адабияттык окуу курсунда повест жанрын окутуунун методикасы [Текст] / пед. илимд. канд. дис. / О.А. Шаимкулов. – Б., 2004. – 158 б.
190. Шилова, В.С. Теоретические основы социально-экологического образования школьников [Текст]: Автореф. ди с. . д-ра пед.наук / В.С. Шилова. – Белгород, 1999. – 40 с.
191. Шилова, М.И. Учителю о воспитанности школьников [Текст] / М.И. Шилова. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
192. Шнейдман, В.Н. V-VIII класстарда адабият сабагын окутуунун жолдору [Текст] / В.Н. Шнейдман. – Ф., 1961.
193. Штейнберг, В.Э. Дидактические многомерные инструменты: Теория, методика, практика. [Текст] / В.Э. Штейнберг. – М.: Народное образование, 2002. – 304 с.
194. Шүкүров, Э.Дж. Природная и антропогенная среда Кыргызстана [Текст] / Э.Дж. Шүкүров. – Б.: Илим, 1983. – 64 с.
195. Эралиев, С. Тандалган чыгармалар: Ырлар, поэмалар [Текст] / С. Эралиев. – Ф.: Кыргызстан, 1983. Т.2 1983. – 412 б.
196. Эралиев, С. Тандалмалар [Текст]: Ырлар жана поэмалардын эки томдугу / С. Эралиев. – Ф.: Адабият, 1991. – 288 б.

197. Эшиев, Ж.А. Мектептерде поэмаларды окутуунун илимий-методикалык негиздери (V-VII кл. мисалында) [Текст] / пед. илимд. канд. дис. / Ж.А. Эшиев. – Б., 2007. – 166 б.
198. Юровицкий, Ю.Г., Сидоров, В.С. Эколого-биологический мониторинг и эколого-био-химическое тестирование в районах экологического неблагополучия [Текст] / Изв Рос. АН. Сер.биол. / Ю.Г. Юровицкий, В.С. Сидоров. – 1993.- №1. – С.74-82.
199. Яковлева, Е.В. Развитие экологической культуры младших школьников [Текст] / дис. канд. пед. наук Е.В. Яковлева. – М., 1996. – 175 с.

ТИРКЕМЕЛЕР

1-тиркеме

Мугалимдердин окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууга болгон даярдыгын аныктоо боюнча анкета

Анкета №1.

Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун деңгээлин жогорулатуу максатында, биз, Сизден төмөндөгү суроолорго туура жооп берүүңүздү өтүнөбүз.

Сизге чын жүрөктөн жооп бергениңизге ыраазычылык билдиребиз.

1. Экологиялык билим, тарбия берүүнүн формаларын дайыма колдоносузбу?

Жооптор	саны	Пайызы
А) ооба, дайыма	1	5,26
Б) ооба, анча-мынча	7	36,84
В) жок, колдонбойм	5	26,31
Г) ал менин функцияма кирбейт	6	31,57

2. Экологиялык тарбия берүүнү кайсыл мектеп предметтеринин мугалимдери ишке ашырууга тийиш?

Жооптор	саны	Пайызы
А) химия	6	31,57
Б) биология	9	47,36
В) адабият	3	15,78
Г) тарых	1	5,26

3. Экологиялык проблемаларды чечүүдө Сиз эмнени сунуштайсыз?

Жооптор	саны	Пайызы
А) акын, жазуучулардын чыгармаларын окууну	2	10,52
Б) экологиялык мыйзамдар менен таанышууну	10	52,63

В) жаңы экологиялык технологияларды колдонууну	6	31,57
Г) эч нерсе сунуштабайм	1	5,26

4. Сизге адабият сабагында экологиялык тарбия берүүнү ишке ашырууга эмнелер тоскоолдук жаратат?

Жооптор	саны	Пайызы
А) окуу китептеринде материалдын аздыгы	10	52,63
Б) бүтүн максатка жана логикага баш ийбейт	6	31,57
В) экологияга карата окуучулардын кайдыгер мамилеси	2	10,52
Г) убакыттын тардыгы	1	5,26

5. Ата-бабаларыбыздын кайсы жөрөлгөлөрү өсүп келе жаткан муундун адептик-экологиялык тарбиясына таасирин тийгизип келген?

Жооптор	саны	Пайызы
А) тыюулар	7	36,84
Б) ишенимдер	9	47,36
В) мергенчилик	1	5,26
Г) эч нерсе таасир этпейт	2	10,5

6. Элдик оозеки чыгармачылыктагы этноэкологиялык идеяларды адабият сабагында пайдаланасызбы?

Жооптор	саны	Пайызы
А) ооба	2	10,52
Б) анча-мынча	5	26,31
В) жок	10	52,63
Г) таптакыр	2	10,52

Окуучулардын экологиялык даярдыктарын аныктоо боюнча комплекстүү анкета

Анкета №1

Кымбаттуу окуучулар, экологиялык билимдердин системасын калыптандыруу процессин жакшыртуу максатында Сиздерди төмөндөгү суроолорго жооп берүүңүздөрдү өтүнөбүз. Сунуш кылынган варианттардан туура бир гана жоопту тандаңыз.

1. Экологиялык маданиятты Сиз кандай түшүнөсүз?

Жооптор	саны	Пайызы
А) жаратылышка болгон сүйүү	135	42,85
Б) жаратылышты коргоо	146	46,34
В) экологиялык тең салмактуулукту түзүү жана жаратылыш байлыктарын көбөйтүү	13	4,12
Г) жооп берүүдө кыйналам	21	6,6

2. Жер планетасынын келечегин кандай элестетесиз?

Жооптор	саны	Пайызы
А) планетаны экологиялык катастрофа күтөт	227	72,06
Б) 100-150 жыл ичинде оңдоого мүмкүн	36	11,42
В) бардыгы өз калыбына келет	38	12,06
Г) жооп берүүдөн кыйналам	14	4,44

3. Бүгүнкү күндө адамзат алдындагы эң маанилүү көйгөй кайсы деп эсептейсиз?

Жооптор	саны	Пайызы
А) кылмыштуулук жана наркомания	11	3,49
Б) терроризм	136	43,17
В) экологиялык	134	42,53

Г) экономикалык	34	10,79
-----------------	----	-------

4. Ар кандай болуп жаткан экологиялык маселелерди ким чечүүгө тийиш?

Жооптор	саны	Пайызы
А) мамлекеттик чиновниктер	116	36,82
Б) экологдор	168	53,33
В) ар бирибиз	19	6,03
Г) эч ким чече албайт	12	3,80

5. Сиз, өзүңүз үчүн дайыма өзгөчө керектөө болбосо да гүлдү үзгөндү, дарактын бутагын сындырганды токтото аласызбы?

Жооптор	Эксп	Текш
А) ооба, дайыма	67	21,26
Б) ооба, кээде	73	23,17
В) жок, эч качан	94	29,84
Г) билбейм	81	25,71

6. Сиз башка адамдарды жаратылышка зыян келтирбөөгө ишендире аласызбы?

Жооптор	саны	Пайызы
А) ооба	20	6,34
Б) анча эмес	39	12,38
В) жок	254	80,63
Г) билбейм	2	0,63

К-когнитивдик, э-эмоционалдык, и-иш-аракеттик

Суроолор	саны	Пайызы
----------	------	--------

7. Экологиялык иш аракеттин кайсы түрүнө катышасыз?		
А) жаратылышты коргоонун теориялык маселелерин изилдөө	63	20,0
Б) мектеп айланасын тазалоо	223	70,79
В) экологиялык үгүттөө	5	1,58
Г) жаратылышты көрктөндүрүү	24	7,61
8. Сиз үчүн жаратылышты коргоо бул -		
А) бардык жандыкка болгон сүйүү жана боорукердик	102	32,38
Б) экологиялык катастрофаны баамдоо	68	21,58
В) этика жана моралдык түшүнүү	19	6,03
Г) жаратылышка зыян келтирбөө	126	40,0
9. Сиздин алдыңыздан жөргөмүш чыкса кандай кадамдарды жасайт элеңиз?		
А) суктанам	1	0,31
Б) изилдейм	3	0,95
В) коргойм	31	9,84
Г) өлтүрөм	280	88,88

10. Кызыл китепке кирген кайсыл жаныбарларды билесиз? Билгениңизди жазыңыз.

.....

11. Кандай экологиялык проблемаларды билесиз? Билгениңизди жазыңыз.

.....

Адабий кызыкчылыктардын картасы

Анкета №2

Кымбаттуу окуучулар, Сиздерди төмөндөгү суроолорго жооп берүүңүздөрдү өтүнөбүз. Сунуш кылынган варианттардан туура бир гана жоопту тандаңыз.

1. Көркөм адабиятты окууну жактырасызбы?

Суроолор	саны	Пайызы
А) ооба, дайыма	42	13,33
Б) ооба, кээде	194	61,58
В) жок	79	25,07

2. Кандай китептерди окуу Сизди кызыктырат?

Суроолор	саны	Пайызы
А) укмуштуу окуялуу	136	43,17
Б) илимий-популярдуу	39	12,38
В) тарыхый	105	33,33
Г) көркөм-классикалык	35	11,11

3. Жандуу жаратылыш тууралуу жазылган китептерди окууну жактырасызбы?

Суроолор	саны	Пайызы
А) ооба	38	12,06
Б) анча-мынча	67	21,26
В) жок	209	66,34
Г) таптакыр китеп окубайм	1	0,31

4. Адабий чыгармаларды окууда пейзаждык сүрөттөөлөрдү окуйсузбу?

Суроолор	саны	Пайызы
А) ооба, дайыма	32	10,15
Б) ооба, кээде	54	17,14

В) пейзажды калтырып окуйм	223	70,79
Г) жок, эч качан	6	1,90

5. Пейзаждык сүрөттөөлөр Сизге каармандын кандай мүнөзүн ачып берет?

Суроолор	саны	Пайызы
А) ойлорду	72	22,85
Б) сезимдерди	182	57,77
В) мүнөздүн белгилерин	28	8,88
Г) адамга жана жаратылышка карата мамилени	33	10,47

6. Экология маселелерине арналып жазылган кандай адабий чыгармаларды билесиздер?

.....

.....

7. Жаратылыш тууралуу жазылган ырларды окуйсузбу? Мугалимдин тапшырмасы мененби же өз маанайыңызга жарашабы?

Суроолор	Саны	Пайызы
А) мугалимдин	236	74,92
Б) өз каалоом менен	79	20,07

8. Адабиятты окуу Сизге кандай пайда келтирет?

Суроолор	Саны	Пайызы
А) эстетикалык ыракат алуу	188	59,68
Б) бош убакытты өткөрүү	94	29,84
В) адамдардын мүнөз-сапатын айырмалоо	12	3,80
Г) өзүмдү-өзүм таанып билүү	21	6,66

Таблица 5. – Окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануу деңгээлинин мүнөздөмөсү

Жогорку деңгээл	Орточо деңгээл	Төмөн деңгээл
<p>– жаратылыш тууралуу адабий чыгармаларды жана фольклорду билет;</p> <p>– адамдын жаратылышка карата мамилесинин ар түрдүү экологиялык үлгүлөрүн билет жана кабыл алат;</p> <p>– материалдык жана рухий баалуулук катары жаратылыш жөнүндө түшүнүккө ээ.</p>	<p>– экологиялык көйгөй чагылдырылган фольклор жана көркөм адабият тууралуу түшүнүккө ээ;</p> <p>– жаратылыштын баалуулугун түшүнөт.</p>	<p>– жаратылыш жөнүндө кээ бир адабият жана фольклор чыгармалары жөнүндө үзүк-үзүк билимге ээ;</p> <p>– баалуу жаратылыш жөнүндө чектелген түшүнүккө ээ.</p>
<p>– жаратылышты жана ал жөнүндө адабий чыгармаларды эмоционалдуу кабыл алуусу ачык көрүнөт;</p> <p>– жаратылыш жөнүндө, «адам-жаратылыш» мамилесинин системасы жөнүндө, жаратылыш тууралуу адабият жөнүндө жаңы билимге ээ болууга умтулат.</p>	<p>– жаратылыш жөнүндө адабият жана экология маселелерине жагдайдык кызыкчылык көрсөтөт;</p> <p>– «адам-жаратылыш» мамилесинин салтына ээ болууга умтулат.</p>	<p>– жаратылыш маселелерин камтыган адабий чыгармаларга карата кызыгуусун көрсөтпөйт;</p> <p>– экологиялык салтка ээ болууга умтулбайт.</p>
– экологиялык иш-	– экологиялык иш-	– экологиялык иш-

<p>аракеттеги экологиялык маселелерди талкулоодо активдүү катышат;</p> <p>– экологиялык жүрүм-турум стереотиптери калыптанган;</p> <p>– өзүнүн жана башканын экологиялык иш-аракетин толук баалайт.</p>	<p>аракетте катышат;</p> <p>– экологиялык жүрүм-турумдун стереотиптерин жагдайга жараша кабыл алат, өзүнүн жана башканын экологиялык иш-аракетин тандап баалайт.</p>	<p>аракетте катышпайт;</p> <p>– экологиялык иш-аракетти баалоодо кыйналат;</p> <p>– жаратылыш тууралуу адабиятты окууга умтулбайт.</p>
---	--	--

5-тиркеме

Окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануу деңгээлинин абалын сурамжылоо

Анкета №3

Сиздерди окуучулардын экологиялык маданиятынын компоненттеринин деңгээлин аныктоо үчүн жүргүзүлгөн суроого катышууңузду өтүнөбүз.

Сизден төмөндөгү суроолорго туура жооп берүүңүздү өтүнөбүз.

Сизге чын жүрөктөн жооп бергениңизге ыраазычылык билдиребиз.

- 1. Окуучу экология маселелерине карата өзүнүн кызыкчылыгын билдиреби?** (3 ооба, 2 кээде, 1 жок)
- 2. Окуучу экологиялык журналдарды, экология боюнча китептерди кызыгуу менен окуйбу?** (3 ооба, 2 кызыгат, бирок начар, 1 жок)
- 3. Айлана-чөйрө маселелери, экология боюнча окуучунун билиминин деңгээли?**(3 жогору, 2 орточо 1 төмөн)
- 4. Жаңы билимди өздөштүрүүдө жана колдонууда окуучу активдүүлүгүн көрсөтөбү?** (3 абдан активдүү, 2 абалга жараша активдүү, 1 активдүү эмес)
- 5. Окуучу өз жергесиндеги экологиялык абалды кабыл алып, адекваттуу баалайбы?** (3 ооба, 2 ар дайым эмес, 1 жок)

- 6. Экологиялык көйгөйлөрдүн глобалдуулугун кабыл алабы? (3 ооба, 2 мүмкүн, 1 жок)**
- 7. Экологиялык көйгөйлөрдү чечүү үчүн өзүн жоопкерчиликтүү деп эсептейби? (3 ооба, 2 ар дайым эмес, 1 жок)**
- 8. Адабият сабагындагы экологиялык диспуттарда, жалпы экологиялык маселелерди талкуулоодо активдүүбү? (3 ооба, 2 ар дайым эмес, 1 жок)**
- 9. Мектепте жана класста өткөн экологиялык иш чараларга катышабы? (3 ооба, 2 кыстоо менен, 1 жок)**
- 10. Экологиялык иш чараларды уюштуруу боюнча демилгелүү топко киргенби? (3 уюштуруучу катары, 2 катышуучу – аткаруучу катары, 1 жок)**

6-тиркеме

Таблица 6. – Окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануу деңгээлин аныктоонун бланкасы

(Ж. Алтымышбаев атындагы мектептин мисалында)

№	Окуучулардын аты-жөнү	Когнитивдик баалуулугунун деңгээли		Баалуулук эмоциалдык деңгээли		Активдүү иш-аракетинин деңгээли		Орточо балл
1.								
2.								
3.								

7-тиркеме

Таблица 7. – Эксперименталдык класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын салыштырмалуу деңгээли

Этаптар	Көрсөткүчтөрдүн деңгээли		
	Төмөн	Орто	Жогорку
Башталышы	12,02 %	68,35 %	19,62 %
Жыйынтыгы	3,16 %	62,65 %	34,17 %

Таблица 8. – Эксперименталдык жана текшерүүчү класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын салыштырмалуу деңгээли

Топтор	Көрсөткүчтөрдүн деңгээли		
	Төмөн	Орто	Жогорку
ЭК	3,16 %	62,65 %	34,17 %
ТК	7,64 %	71,33 %	21,01 %

Окуучулардын экологиялык маданияттын деңгээлин өзүн-өзү баалоосу

Анкета №4

Кымбаттуу окуучулар! Сиздерди төмөндөгү суроолорго жооп берүүнүздү өтүнөбүз.

1. Өзүңүрдүн экология боюнча билим деңгээлиңерди 10-класстын башында алган экологиялык билимиңерге салыштырмалуу кандай баалайсыңар?

А) ошондой эле 8 (5,03%)

Б) өстүк 36 (22,64 %)

В) маанилүү деңгээлде өстүк 115 (72,32 %)

2. Адабият боюнча өткөрүлгөн сабактар кандай роль ойноду?

А) жаратылыш баалуулугун түшүнүүгө жардам берди 46 (28,93%)

Б) адамдын жаратылышка карата мамилесинде жаңылык ачтык 61 (38,36%)

В) экологиялык көйгөйгө жаңыча көз карашта кароого түрткү берди 44 (27,67%)

Жооптун бардыгын 8 (5,03%) белгилеген.

3. Экологиялык иш-аракетке мамилең кандай?

А) бул мамлекеттин иши 19 (11,94 %)

Б) бул ар бирөөнүн, ошондой эле менин да ишим 109 (68,55%)

В) эколог адистердин иши 31(19,49 %)

4. Сенин оюң боюнча жаратылышты сүйүү деген эмне?

.....

САБАКТАРДЫН ИШТЕЛМЕЛЕРИ

Сабактын темасы: Чынгыз Айтматовдун «Кыямат» романындагы адам жана жаратылыш маселелери.

Сабактын максаты:

Билим берүүчү: Ч. Айтматовдун «Кыямат» романындагы адамдын жаратылышка карата кыянаттык мамилесин окуучуларга талкуу аркылуу жеткирүү.

Өнүктүрүүчү: окуучулардын эркин ой жүгүртүүсүн, сөз байлыгын өстүрүү, текстти талдоо көндүмүн жана ыкмасын өнүктүрүү.

Тарбиялык: жашоого жана жаратылышка карата баалуулук мамилесин калыптандыруу.

Каражаттар: Д. Садырбаев тарткан «Акбаранын көз жашы» фильминен үзүндү, сот, адвокат, жоопко тартылуучу, айыптоочу деген жазуу ар бир окуучунун төшүнө тагылат.

Сабактын жүрүшү:

Сабактын башталышында мугалим тема менен тааныштырып, окуучулар алдына сабактын максатын коет. Окуучулар топ-топко бөлүнүп отурушат.

Мугалимдин сөзү: Өткөн сабактарда Ч. Айтматовдун «Кыямат» романы менен толук таанышкансыңар. Чыгармада XX кылымдагы адамдын дүйнө таануусу жана психологиясы чагылдырылат. Тактап айтканда Чынгыз Айтматовдун «Кыямат» романы, жерде жашоо сакталабы? Адам тирүү калабы, жана ал XXI кылымда кандай болот?-деген учурдагы негизги маселе менен байланышкан, философиялык жакшылыктын жана жамандыктын көйгөйлөрү чагылдырылат. Ал Бостон, Базарбай, Авдий, карышкырлар Акбара менен Ташчайнардын ж.б. окуялары аркылуу чечеленет. Чыгарманын финалы Базарбайдын кейиштүү тагдыры менен аяктайт. Демек, биз Бостондун ишин сот аркылуу чечүүгө аракет кылабыз.

а) Соттор тобу өз суроолорун камдашат.

б) Айыптоочулар тобу жоопко тартылуучулардын күнөөлөрүн аргументтер менен далилдеп, күнөөлөрүн моюнга алдырууга даярданышат.

в) Адвокаттар тобу жоопко тартылуучуларды актоо үчүн аргументтүү далилдерди таап, өз позициясын далилдөөгө, коргоого даярданышат.

г) Жоопко тартылуучулар эл алдында өзүн актоо үчүн речин даярдашат.

Сот катчысы дайындалат. Мугалим фасилитатордук милдет аткарат.

Даярдануу убактысы 10 мүнөт.

Сот катчысы: Сот процесси башталды. Ордуңардан тургула!

Соттор тобунун мүчөсү: Урматтуу сот процессинин катышуучулары, бүгүнкү сот иши соттолуучу Бостон Үркүнчиевдин кылмыш ишин кароого арналат. Жоопко тартылуучуларга суроолор барбы?

Айыптоочулар тобу: Сиз Эрназарды аскадан түртүп жибергениңиз чынбы?

Жоопко тартылуучулар: Жок, бул жалган! Эрназар менин эң жакын адамым болгон. Муну Базарбай гана чыгарып жүрөт.

Айыптоочулар тобу: Анда сиз анын оозун тыяйын деп өлтүрүп койдуңузбу?

Жоопко тартылуучулар: Жок! Анын себеби тереңде турат.

Айыптоочулар тобу: Бул жалган, урматтуу сот. Ошондой татаал Ала-Мөңгү ашуусун ким ашмак. Атайын өлтүрүү максатында ээрчитип алып барды.

Жоопко тартылуучулар: Мен буга каршымын. Тез жүрүүчү жол менен жайытка көтөрүлүүнү чечкем.

Адвокаттар тобу: Бостон жан шерик койчусу, кыйышпас адамы асыл жан Эрназарды өз колу менен ээсине берген. Экөө жайыт караштырып жүрүп, асканын арасындагы мөңгүнүн жаракасына түшүп кетип, жан берген. Анын өлүмү Бостон үчүн да, аялы Гүлүмкан үчүн да оор болду. Өлгөндүн артынан өлөм деп аялы эчен жолу аракет кылды. Бирок тагдыр экен, ортодо Бостон аялы Арзыгүлдөн ажырап жалгыз калды. Ушул тагдыр барып келип Бостон менен Гүлүмканды бир өргөөгө баш байлатып, бир очоктон түтүн буулатууга алып келген. Кудай алдында да, маркум Эрназардын алдында да ак болуп, далай толгонуулардан кийин гана экөө баш кошушту. Эрназардын өлүмү кырсык болгондугун сөөктү издеп барган күбөлөр тастыкташты.

Бул окуя Базарбайдын көрө албастыгы үчүн өч алуунун шарты болду да, айытоочу айткандай Эрназарды аскадан түртүп жиберип, аялын тартып алды деген жалган ушак көмүскө эл арасына жайылтылды.

Айыптоочулар тобу: Жок, урматтуу сот. Бул жөн гана шылтоо. Бостон Базарбайды мына ошол ушак чыгарганы үчүн деле атмак.

Адвокаттар тобу: Жок, анын колуна курал алышына карышкырлар Акбара менен Ташчайнардын бөлтүрүктөрүн алып келиши себеп болду.

Соттор тобу: Алар кимдер?

Адвокаттар тобу: Акбара менен Ташчайнар жергиликтүү эмес, ооп келген немелер. Каныккан көзгө булардын сырт келбети да жергиликтүү бөрүлөрдөн бөлүнүп турат. Бул көкжалдар бу чөлкөмгө сүйүктүү бөлтүрүктөрү бөкөндөрдүн кыргынына кабылганда ооп келишкен. Келерин келишти да, бул экөө топко кошулбай бөлөк жүрүп калышты. Башында жер ээлерине жолугуудан четтеп, окчундап жойлоп жүрүштү, жергиликтүү бөрүлөр ээ кылган аймактардан алыс жортуп, буйруганын буйругандай таап жеп, эптеп жан сактап жүрүштү. Алар Алдаш деген жерде бир ийинде жашап беш бөлтүрүктүү болушкан. Анан ал жерге жол салабыз деп келип адамдар камыштырдын баарына өрт койгон. Өрттөн жан айласы куруган карышкырлар эки бөлтүрүгүн жок дегенде аман алып калалы деп тиштей качышкан. Бирок, тумчугуп калган бөлтүрүктөр тирүү калган эмес. Анан тоо таянып Кордойду өрдөп, Ак-Түздүн тоосунан ашып, ушул Ысык-Көлгө келишкен. Ал жерде төрт бөлтүрүктүү болушкан. Чабандардан ыктоо жүрүшкөн. Бир күнү Акбара менен Ташчайнар азык таап келүүгө алыс кеткенде географ-изилдөөчүлөрбүз деп тааныштырган анашачыларды жеткирүүчү пунктка алып барып, кайра келе жатып бөлтүрүктөрдүн үнүн уккан Базарбай аларды ийинден алып чыгып кеткен.

Соттор тобу: Ал бөкөндөрдү эмне себептен кырган?

Адвокаттар тобу: «Беш жылдык план аткарылбай», областтын иши чатакка айланып, кыжаалат болуп турганда кызматын сактап калуу үчүн облбашкармадагы шойкондуу жанбактылардын бирөө Моюнкумдагы

жапайы эт ресурстарынын стратегиясын жоктон таба калат да ал иш Обер Кандалов сыяктуу жан кечтилерге тапшырылат. Бөкөндөрдү ырайымсыз курчоого алган күнү көп бөкөндөр ок жебей, зоорукканынан оңкобашатып кулап, буттарын тыбыратып, жүрөктөрү жарылып, түтүк тумшуктарынан кан кетип өлүшкөн. Арттагы өлүк жыйноочулар шамшаарын бир шилтеп, алкымын шыла кесип, али жаны чыга элек жаныбарларды колдон-буттан колдошо күүлөп туруп, машиненин кузовуна ыргытып турушкан. Кийимдери башынан аягына кан болгон бу кишилердин кейпи курусун, түрлөрү суук болчу. Мына ошого окшогон жаратылышка кыянатсыз кол салган Базарбай болгон. Андай зыянкечтердин арабыздан арылганы жакшы.

Соттор тобу: Айыптоочуларга суроом бар. Анда сиз бөлтүрүктөргө кол салган экенсиз да?

Айыптоочулар: Жогору жактан карышкырларды жоготкула, мамлекетке зыян алып келип жатат. Колхоздун койлоруна кол салып жатат. Өлтүрүлгөн ар бир карышкыр үчүн сыйлык бар деген сөздөрүнөн карышкырлардын бөлтүрүктөрүн зоо магазинге сатып бир жыргайын дегем.

Соттор тобу: Анда Сиз, Бостон өз кылмышыңыз тууралуу эмне дейсиз?

Жоопко тартылуучулар: Мен адам баласын өлтүрдүм, кылмышкермин. Бирок, мунун себеби тереңде. Базарбайды арамдык тепседі. Эрназардын бөөдө кырсыгын мага жабыштырды, жаратылыш менен адамды өчөштүрдү, муну менен жалпы адам баласына акаарат келтирди. Базарбай түбүбүз бир Эне-Бөрүнүн тукумун Акбара менен Ташчайнар жокто үңкүрдөн алып чыгып, базарга соодалады. Бөлтүрүктөрдү алып чыккан күнү биринчи биздин үйгө түшкөндүктөн карышкырлар из кууп келип бизден өч алды. Анын айынан менин көкүрөк күчүгүм, Кенжешим өлүм тапты.

Айыптоочулар тобу: Базарбай карышкырлардын бөлтүрүктөрүн Бостондун үйүнө алып барганда Гүлүмкан эмне үчүн үйүнө киргизбей койгон жок? Тескерисинче Кенжешти алар менен ойноого жол берди.

Жоопко тартылуучулар: Бостон айтчу, бөрүлөр биздин түпкү тегибиз, биз карышкырдан жаралганбыз деп. Мен ага ишенчүмүн. Жетим козулар сүт

эмген бөтөлкө менен сүт берип, кой менен карышкырды эмчектеш кылып койсом, Кенжешим менен бөлтүрүктөр бир туугандай, каны бирге жакындардай тартылышып, ылым санашып кетсе дегем.

Соттор тобу: Бостон эмне үчүн жазалоо оргондарына кайрылган жоксуз? Анын жазасын алар териштирбейт беле?

Жоопко тартылуучулар: Буга окшогон айбандарды мен өз колум менен жайлайын дедим. Базарбайлар бул дүйнөдө жашоого татыктуу эмес, адам арасынан аларды тазалагым келди.

Соттор тобу: Сүйлөөчү сөзүңүз барбы дагы?

Жоопко тартылуучулар: Мени кандай жазаласанар даярмын. Башка сөзүм жок.

Сот катчысы: Ордуңардан тургула! Сот процесси аяктады.

Сабактын жыйынтыгында окуучулар сот кандай чечимге келиши керектиги талкууланат.

Сабактын темасы: Молдо Кылычтын «Куш төрөсү буудайык» чыгармасы

Сабактын максаты:

а) Билим берүүчү: «Куш төрөсү буудайык» чыгармасын жана канаттуулар жөнүндө маалымат ала алышат.

б) Өнүктүрүүчү: чыгарма аркылуу сөз байлыгын, сүйлөө маданиятын, жаратылыш тууралуу билимдерин өнүктүрүшөт.

в) Тарбия берүүчү: жан-жаныбарлар менен канаттууларга аяр мамиле жасоого үйрөнүшөт.

Сабактын тиби: аралаш.

Сабактын жабдылышы: сүрөттөр, ватмандар, окуу китеби, скотч, жылдызчалар, кутуча, маркер.

Сабактын жүрүшү:

Иш кадамдары:

1-кадам. Мугалимдин сөзү. Молдо Кылыч кыргыз жаратылышындагы куштардын турмушун мыкты билген. Ага кайсы бир кокустан эмес, ички зарылдыктан улам такай кайрылып, өзүнүн төл максаттарынын бирине айландырганы дал ушул казалдан да ачык көрүнөт. Мына ошондуктан «Бүркүттүн тою» баштан аяк бүткөн аллегория эмес, ошондой эле тамсил да эмес. Анда каймана маани жана тамсилдик сюжет бар экендигине карабастан бул казал баарынан мурда афориттик так, таамай мүнөздөмөлөр менен тыгыз иштелип, ар бир куштун жекече «сапаты», «мүнөзү», «кылык-жоругу» даана сүрөттөлгөн портреттик панорама».

Молдо Кылычтын казалдарын карап көрсөк көбүнчө анын акындык шыгын ойготкон тема «жаратылыш» темасы. Филология илимдеринин доктору К.Асаналиев : «кыргыз жеринде өскөн чөп чардан баштап, кыбыраган жан-жаныбарларга чейин бирден эсептеп, натуралдык түрүнөн баштап, көркөм сүрөттөрүнө чейин кеңири панорамасын жараткан бир дагы акын болгон эместир»-деген. Анын «Керме-Тоо», «Жинди суу», «Чүй баяны» чыгармаларынан өсүмдүктөрдүн, жан-жаныбарлардын, куштардын канчалаган аттарын үйрөнүп, кыргыз жеринин табиятын таанып билүүгө болот.

Ал табияттын мыйзамына каршы чыгуу, аны бузуу, үстөмдүк жүргүзүү акыры келип адамдын керт башынын трагедиясына алып келет деген ойду «Буудайык» чыгармасы аркылуу көрсөтөт. Бул чыгарманын негизи элдик мифологиялык аң-сезимден жаралган. Чыгармада адам менен жаратылыштын ортосундагы табигый биримдикти сактоо, жартылыш мыйзамына каршылык кылбоо тууралуу сүрөттөлөт.

2-кадам. Бат ойлон оюну ойнотулат. Мугалим чыгарманын сюжетинен алынган окуяларды сурөттө чагылдырып, окуучулар аны чыгарманын кайсы жеринен экендигин поэмадагы ыр саптары менен айтып берүүсү керек. Ким биринчи болуп кол көтөрүп туура айтса ага жылдызча берилет.

3-кадам. Сыр сандык оюну. Класс үч топко бөлүнүп, ар бир топтон бирден окуучу чыгат. Кичинекей кутучага оролуп салынган суроолорду алып чыгып, өздөрүнүн топтору менен иштешет. Жакшы жооп берген топ мугалим тарабынан бааланат.

1-суроо. Кызыл китеп деген эмне, качан кабыл алынган. Кыргызстандын кызыл китеби кайсы жылы түзүлгөн. Кайсы канаттуулар кызыл китепке кирген?

2-суроо. «Буудайык» деген сөз эмнени билдирет. Эмне үчүн кыргыздар ар бир жаныбардын пири болот дешкен. Кандай пирлерди билесиңер? Санап бергиле.

3-суроо. Акындын «Куш төрөсү буудайык» чыгармасынан башка дагы кайсы чыгармалары жаратылыш маселелерин камтыйт. Поэманы мурдагы класстарда өткөн «Карагул ботом», «Кожожаш», «Тынышбек боорум» чыгармалары менен салыштыргыла.

4-кадам. Талкуу жүргүзүү (дебрифинг).

1. Аңчылык, мүнүшкөрлүк, мергенчилик түшүнүктөрүн чечмеле. Булар жаратылышка кандай таасирин берет?

2. Жаратылыштан пайдаланбай адам кантип жашай алат? Эт жебей, даракты кыйбай коюуга мүмкүнбү?

3. Канаттуулар тууралуу кандай ырларды билесиң? Канаттуулардын кандай пайдасы бар?

4. Эмне үчүн куш төрөсү Буудайык Ак бугуга салганда аны албай койду?

5. Жаратылыш деген эмне? Аны ким коргоого милдеттүү?

6. Сен экология министри болсоң эмне кылмаксың? А болбой калсаңчы?

7. Сен жашаган аймакта кандай экологиялык проблемалар бар?

8. Акындын бул темага кайрылышына эмне себепкер болгон?

9. Чыгармадагы катышкан образдарды талдап, алардын адептик-этикалык мамилесине мүнөздөмө бер.

5-кадам. Окуучулар үчүн кыскача эссе. Окуучулар кыргыздардын байыркы ишеним түшүнүктөрүнө негиздеп (тотемдик, анимисттик) өз алдынча чыгармачылыгы менен кыскача эссе жазуу сунушталат.

Темасы: «Адам жана жаратылыш» биримдиги.

6-кадам. Үй типшырма. Байыркы кыргыздардын жаратылышка карата мамилесин чагылдырган маалыматтардан илимий, адабий эмгектерден окуп келүү.

Канаттуулар тууралуу маалыматтар.

Канаттуулар тобу жогорку түзүлүштөгү омурткалуу жаныбарлардын тобуна кирип, негизинен учууга жөндөмдүү келет. Канаттуулар тобу генетикалык жагынан алганда сойлоп жүрүүчүлөрдүн тобуна жакын келет. Бирок алардан жогорку тепкичте тургандыгы белгилүү келип, биринчиден канаттуулардын сойлоп жүрүүчүлөргө караганда нерв системасы татаал келип ар түрдүү чөйрөгө ыңгайланыша алат. Экинчиден канаттуулардын температурасы туруктуу келет. Үчүнчүдөн учуга жөндөмдүү келип, көбөйүү жолу өзгөрүп, жумуртка тууп, балапандарын тамактандырып багууга жөндөмдүү.

Мына ошондуктан башка жаныбарларга караганда куштар же канаттуулар кеңири таралып, алардын түрлөрү бардык жерлерде кездешет. Алардын кээ бирлери көк шибери белден өскөн ар кандай шалбалуу тоо беттеринде, карагайларда ар кандай өзөндүү токойлордо гана жашаса, кайсы бирлери мелтиреген чөл жана чөл сымалданган мейкиндиктерде, талааларда, көлдөрдө же болбосо агын сууларда, саздуу жерлерде жашашат. Жашаган экологиялык чөйрөлөрүнө ылайыктуу канаттуулардын дене түзүлүштөрү, тамактануулары, уялоо ж.б. жашоо өзгөчөлүктөрү да ар түрдүү.

Жер шаарында 9000 ге жакын түрлөрү белгилүү, алардын ичинен 900 гө жакыны ар кандай себептер менен өлүп жок болушкан.

Белгилүү болгон канаттуулардын 760 тан ашык түрлөрүнүн 365 тен ашыгы биздин жергебизде да таралган. Алардын 240 ка жакын түрү уялашат

да, калган 125 тен ашыгы өткүлдөр жана кыштоо үчүн гана түндүк жактардан учуп келүүчүлөр. Мында куштардын же дүйнө жүзү белгилүү болгон 33 түркүмдүн 19 түркүмү бар, алардын көпчүлүгү таранчы сымалдар түркүмүн түзүшөт 160 түр, андан кийинки орунду суучулдуктар 58 түр, жырыкычтар 35 түр, каз сымалдар же жазы тумшуктуулар 26 түр түркүмү кездешет. Канаттуулар жаратылыш байлыктарынын олуттуу бир тармагын түзүшөт. Алардын көпчүлүгүнүн айыл жана токой чарбачылыктарына зыян келтирген ар түрдүү курт-кумурскаларды жоготууда эбегейсиз зор пайдасы бар. Бул жагынан алардын келтирген пайдасын химиялык жол менен жүргүзүлгөн күрөштөрдүн эч кандайына салыштырууга болбойт. Ошол себептүү азыркы мезгилде айыл чарба жана токой зыянкечтери менен күрөшүүдө химиялык колдонмолорду мүмкүн болушунча аз пайдаланып, аны колдон келишинче чектөө жана четтетүү максатында биологиялык жолдордун, б.а. зыянкечтерди жоготууда алардын өз душмандарын, көбүнчө канаттуу куштарды пайдалана билүүнү колдонуу дүйнөлүк маанидеги негизги проблемалардын бири болуп тургандыгы бекеринен эмес.

Ал эми куш- канаттуулардын ар түркүн кооздуктары, алардын көңүл сергите сайраган үндөрү кайда гана болбосун кандай жагымдуу.

Бүркүт тоо кыркаларында бириндеп уялайт. Мар, апрель айларында уялап, 1-2 ден жумуртка туушат, 45 күндө балапан басып чыгарат. Балапандары 2 ай чамасында уча баштайт. Бүркүттүн азайып кетиши көбүнчө аларды уялаган жерлерде үзгүлтүксүз тынчсыздандыруу, алардын балапандарын үйрөтүү үчүн уяларынан мүнүшкөрлөрдүн алууларына байланыштуу. 1975-жылдан бери бүркүттү кармоого тыюу салынган. Суу бүркүтү да Чүй жана Ысык-Көлдө кездешет. Булар азыр жок болуп кетүү коркунучунда турат.

Өтө азайып, сейрек жана жок болуп кетүү коркунучундагы канаттуулардан: ак кунас, кара кунас, ак куу, тоо казы, кара шакылдак, кара куш, көк жору,кумай, бүркүт, суу бүркүтү, ителги, чөл ылаачыны, каракур, каркыра, тоодок, көк чукулдук, ак төш көгүчкөн ж.б.

Кызыл китеп

Кызыл китеп – адамзат тарыхындагы, планетабыздагы жашаган бардык жандыктардын түрлөрүнүн (короодогу зыянкечтерди жоготобу, даары үчүн сырьё береби, лаборатордук жаныбардын кызматын аткарса да) жашоого болгон укугун тааныган биринчи документ. Анын барагына киргизүүдөгү бир гана критерий – бул, чыныгы жоголуу коркунучу. Кызыл китепке жөн гана киргизип коюу эмес, аяр мамиле кылуу жана керек убакытта шашылыш түрдөгү жардам көрсөтүү болуп саналат.

Эл аралык Кызыл китеп 1966-жылы түзүлүп, Швейцарияда сакталып келет. Кыргызстандын Кызыл китеби 1989-ж. түзүлгөн.

Сабактын темасы: Ч. Айтматовдун «Ысык-Көлдүн куту жана куну» чыгармасындагы экологиялык көйгөйлөр.

Сабактын максаты: Окуучулар «Ысык-Көлдүн куту жана куну» чыгармасын билишет. Көлдүн экологиясын, жалпы жаратылыш байлыктарын коргоо жана сактоо керектигин түшүнүшөт, аны акыл эстүү пайдалануунун зарылдыгын сезишет. Логикалык ой жүгүртүүлөрүн жана эс тутумдарын калыптандырууга тарбияланышат.

Сабактын тиби: Аралаш

Сабактын жабдылышы: Ысык-Көлдүн картасы, окуу китеби, ватмандар, экологиялык сүрөттөр, ноутбук, проектор.

Сабактын методу: Талкуу, акылга чабуул, иллюстрациялоо, класстер.

Сабактын жүрүшү:

Жаңы теманы өтүү. Ч. Айтматовдун артыкчылыгы дайыма саясий-коомдук, адеп-ахлактык, экологиялык ж.б. көйгөйлүү маселелерди көтөрүп, «миналанган» аймакта тайсалдабай жүргөндүгүндө. Анын «Ысык-Көлдүн куту жана куну» деген интервьюсу публицистикалык жанрдагы чыгарма болуп саналат.

XX кылымдын 70-80-жылдарында совет адабиятында жазуучулар экологиялык маселелерди кабыргасынан коюп, ошол учурдагы туура эмес жүргүзүлүп жаткан реформадан кетирилип жаткан каталарды бийликке жеткирүүгө активдүү аракеттенишкен. Мисалы: В. Распутиндин Байкал көлү жана Сибирь дарыяларынын экологиясы жөнүндө ойлору, Д. Граниндин Чернобыль трагедиясы жөнүндө күйүп-бышып жазгандары, В. Беловдун дыйкандарга мүмкүнчүлүк берип, жерди сактоо жөнүндө басма беттеринде айткан пикирлери, В. Астафьев, Ю. Черниченко, Ф. Абрамовдун орус жеринин кара топурактуу зонасынын проблемалары, кароосуз калган айыл-кыштактардын келечексиз деп ташталып коюлушунан келип чыкчу кейиштүү көрүнүштөр жөнүндө кайра-кайра кайталап жазышы, С. Залыгиндин токой, суу, топурак, канал куруудагы кетирилип жаткан ката долбоорлор жөнүндө компетенттүү жазгандары, Д. Лихачев менен Ю. Бондаревдин, В. Чивилихиндин орус акыл-эси, анын бүгүнкү рухий кризиси тууралуу ойлору ар бир кишини кайдыгер калтырган эмес. Ошолордун алдыңкы сабында Чыңгыз Айтматов турган.

«Ысык-Көлдүн куту жана куну» деген публицистикалык ой толгоо «Социалисттик индустрия» газетасынын кабарчысы В. Хрусталеv менен маектешүү болуп, окурмандарга ошол басылма аркылуу 1986-жылдын 6-июлунда сунуш кылынган.

Маектешүүнүн негизги өзөгүн экология маселеси, т.а. Ысык-Көлдү коргоо темасы, эң биринчи кезекте чарбачылык керектөөчүлүктү жөнгө салуу, адамдардын ыйманын көтөрүү маселеси түзөт. Адам жана жаратылыш мамилеси, жаратылышты коргоо проблемасы жыл өткөн сайын абдан курчуп, азыркы убакытта адамзатты толкундаткан «кылымдын» темасына айланган учурда бул чыгарманын мааниси баа жеткис.

Жалпы класс менен иштөө (акылга чабуул стратегиясы).

Мугалим. Кана балдар, Ысык-Көл тууралуу кайсы маалыматтарды билесиңер? Кандай уламыштар бар? *(Окуучулар билген маалыматтарын айтышат).*

1-окуучу. Ысык-Көл бийик тоолордогу көлдөрдүн катарына кирет. Себеби ал деңиз деңгээлинен 1609 м бийиктикте жатат.

2-окуучу. Анын узундугу 182 км, туурасы 58км, эң терең жери 660 м, жалпы аянты 6206 чарчы километр.

3-окуучу. Аянты боюнча дүйнө жүзү боюнча 23 орунда, ал эми тереңдиги боюнча Байкал, Танганьика, Ньясса, каспий көлдөрүнөн кийин турат.

4- окуучу. Көл түбүнөн табылган табылгалар небактан бери эле изилдөөчүлөрдү кызыктырып келет. Кээде толкун менен бирге адамдын сөөктөрүн, карапа идиштерди, тыйындарды ж.б. буюмдарды жекке чыгарып салган учурлар кездешет. Ал табылгаларга караганда Ысык-Көлдүн ордунда шаар болгондугу божомолдонот. Чындыгында окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн негизинде байыркы усун мамлекетинин тушундагы Чигу шаары жайгашкандагы айтылат. Экспедициялык изилдөөлөрдүн аркасында темир, бронза бычактарын, моло таштарды, орто кылымга таандык имараттар ж.б. табылган.

Мугалим. Силер Ысык-Көлдүн эң терең жерин 660м деп жатасыңар, туурабы? Ал эми Ч. Айтматов анын тереңдиги канча деген?

Окуучу. 702 метр деп мүнөздөгөн.

Мугалим. Эмне үчүн анда мындай айырмачылык болуп жатат?

Талкуу (окуучулар ойлорун айтышат).

Мугалим. Ч. Айтматов бул маселени Арал кесепети менен салыштырып, жалпы региондун өзгөчөлүгү эске алынбай, экономикалык убактылуу кызыкчылык үчүн Ысык-Көлгө куюлган тоо суулары да айыл чарбасына, сугатка жумшалып жаткандыгынан көрөт. Көл жыл сайын 7-8 см ылдыйлап барарын, суунун бир жылдык тартыштыгы 400-500 млн куб өлчөмгө жетерин айтат. Ал эми суунун тартылышы туташ реакцияны жаратат: чычырканыктар бадалдар куурайт, кум пляждар жок болот. Кургакчылыктан суу чайган жер 500-1000 метр тартылып кетсе, суунун жылуулугу төмөндөп, сууга түшүү мүмкүндүгү азаят. Туз шорунан ар кандай

оорулар пайда болушу мүмкүн. Муну Арал деңизинин трагедиясы да далилдеп отурат.

Мугалим. Ысык-Көлдүн аталышы тууралуу кандай маалыматтарды билесиңер? Эмне үчүн «Ысык-Көл» аталып калган?

1-окуучу. Тарыхый маалыматтарга караганда Ысык-Көл жөнүндөгү эң алгачкы кабарлар жазуу жүзүндө биздин эрага чейинки II кылымдагы кытай жазууларында Жехай жана Яньхай түрүндө кездешет. Орус адабияттарында «Теплое озеро», «Горячее озеро» жана «Соленое море» болуп ар түрдүү котормодо берилип жүрөт. Атактуу орус синологу Н.Я. Бичурин Суййе-шуй жана Йе-хэ деген географиялык аттар да ушул көлдү билдиргендигин айтат.

2-окуучу. Н.А. Аристов VII кылымдагы Тан маршрутун карап отуруп, Яньхай деп аталган көлдү кытайлар өздөрү Иси-Куль деп аташкандыктарын белгилеп көрсөткөн. Көл эч качан тоңбойт деген кытай маалыматтарына таянып, Гумбольдт Ысык-Көлдүн температурасын анын түбүнөн чыгып жаткан ысык булактар көтөрүп жаткан болуу керек деп божомолдойт.

3-окуучу. Кээ бир окумуштуулар ысык деген сөздү ыйык деген сөз менен байланыштыра караган: М.Э. Мурзаев, С.Өмүрзаков.

4-окуучу. Профессор К. Юдахиндин сөздүгүндө ысык сөзү 4 түркүн мааниге бөлүнүп берилген. 1-мааниси температураны, аптаны билдирген сөз катарында түшүнүктүү. 2-мааниси өтмө мааниде элде колдонулуп келет. Кишинин өңү-түсүнө карата же жер көркүнүн кооздугун сүйкүмдүүлүгүн, жагымдуулугун билдирет. Мисалы, Р. Шүкүрбеков «Ала-Тоо, күндө көрсөн күндө кызык, Көзүңө бүгүңкүдөн эртең ысык-деп ырдаган. Сөздүн маанисинин сүйкүмдүүлүктү, жүрөккө жакын, суктантып, сулуулукту билдирүүчү ысык сөзүнөн улам келип чыгышына да ынанууга болот.

Мугалим. Рахмат, азаматсыңар! Тарыхый жакшы маалыматтардан таап келипсинер. Бул маалыматтар баардыгыбыз үчүн пайдалуу болду. Эгер силер айткандай «ысык» сөзү сүйкүмдүүлүктү кооздукту билдире турган болсо, ошондой көлдүн ажайып сулуулугун көрсөткөн кандай ырлардан билесиңер?

Окуучу. Биз анда Ысык-Көлдүн сулуулугун кыргыз, казак элине даңазалаган К. Тыныстановдун «Ысык-Көлгө» деген ырынан көркөм айтып берели.

«Ысык-Көлгө»

Баршасың, Түп, Жыргалаң эки өзен-суу?

Үстүнө каздар конуп, салган кыйкуу.

Жайылган саудагердин койларындай,

Көл бетин бермеушеди үйрекпен куу!

Айланаң ашык эмес, калың тогай

Ушады тогайыңнан сайрап торгай

Турады көз алдымда бул күнгидей

Кетпейсиң көкиректен мына сол жай.

Мугалим. Мына, К. Тыныстановдун бул эки куплет ырынан көл жээгинде канаттулардын көп болгонун байкадык. Азыр да ушундайбы?

Окуучулар. Жок.

Мугалим. Эмне үчүн канаттуулардын жана жаныбарлардын саны азайып кетти?

1-окуучу. Мергенчилик кылып кумар кандыруудан.

2-окуучу. Жеп койдук.

3-окуучу. Азык-заттын жетишсиздигинен.

4-окуучу. Климаттын өзгөрүүсүнөн.

5-окуучу. Мунун көбү калктын экологиялык сабатсыздыгынан болуп жатат. Себеби, табиятка ашыкча кол салып жатышат.

Мугалим. Туура айтасыңар балдар. Кажы-Сай шаарчасын билесиңерби? Бир убакта мына ошол аймакта уран деген кен чыккан. Кийин анын чыгындыларын көөмп коюшкан. Союз ыдыраганда айрым адамдар акча кылуу максатында ошол жерлерди казып жез, темир ж.б. металдарды алышкан. Азыр алардын көкүрөктөрүндө эмне бар? Радиация! А радиациянын кесепетин «С. Эралиевдин Чернобыль окуясын баяндаган «Кесиринсан» поэмасын үйрөнүүдө талдадык. А Кажы-Сайда сел жүрсө

көлгө куют эмеспи туурабы? Анда көл да радиацияланышы мүмкүн турбайбы. Азыр кен өндүрүүдө дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрү цианитти пайдаланып жатышат. Бизде цианит окуясы тууралуу кайсы трагедия болгон?

Окуучулар. Барскоон.

Мугалим. Демек, Кумтөр кен өндүрүүдөн келип чыккан кырсык. Кумтөр кенинин кесепетинен Давыдов мөңгүсүнүн тез эрүүсү, Петров көлүнө уу-чыгындыларынын аралашып кетүү коркунучу жаралууда. Эгер мындай окуя болсо, таза суунун запасы азаят. Эгин талаалары кургакчылыкка айланат. Биздин Кыргызстанга гана эмес, бүтүндөй Азия өлкөлөрүнө кесепетин тийгизет. Себеби, коңшу өлкөлөргө суунун басымдуу бөлүгү кыргызстандан агып барат.

Ч. Айтматов көл айланасындагы сугат жерлерди токтотуп, кен казбай, инустрияны алыстатуу керектигин кабарлаган. Ысык-Көлдү сактоо үчүн жазуучу анын эс алуучу жайларын эсепсиз көбөйтө бербей, билгичтик менен, бүт шарттарды эсепке алып куруу зарылдыгын, бул аймакта өстүрүлгөн эгин планын башка жактарга бөлүштүрүп, көбүнчө туристтик-эс алуучулук багытка артыкчылык берүү керектигин айтат.

Мугалим. Айткылачы учурда көлдүн экологиялык проблемалары кайсылар?

1-окуучу. Көпөстөрдүн кысымына туруштук бере албаган бийлик төбөлдөрү алардан түшкөн каражаттын бир бөлүгүн жаратылышты коргоого жумшайбыз деген шылтоо менен, түрдүү табият байлыктарына кол салууга уруксат берип келет. Мисалы, буга чейин айтылгандардан тышкары марал, кулжа, текелерди ж.б. жапайы жаныбарларды, канаттууларды чет өлкөлүктөргө миң долларга аттырып жатабыз. Ошолорду канча бир жыл өткөндөн кийин жүз миң долларга да сатып ала албайбыз. Биз жашаган аймактын экосистемасы бузулат.

2-окуучу. Ысык-Көлдүн кереметтүү жээктеринде европалык деңгээлге жетишебиз деп, жергиликтүү шартка төп келишпеген бактар, гүлдөр отургузулуп жатат. Булар эстетика эле эмес, жаратылыш ландшафтынын

коргоо функцияларын да ойрондотуп жатат. Тагыраак айтканда, көл чөлкөмүнүн тазалыгын камсыз кылып келген чычырканактар, саздар жок болуп бара жатат. Натыйжада, дарылык касиеттери бар, уникалдуу табигый кереметтен биротоло кол жууп калышыбыз мүмкүн.

Мугалим. Туризмди өнүктүрөбүз деген ураан менен жүрөбүз бирок, экологиялык билимдин кабарсыздыгынан элдин маданияты төмөн. Көл жээгине барсаң эмнелер бар?

Окуучулар: мусор, тамак-аштын калдыктары, бөтөлкөнүн ж.б. айнек идиштердин сыныктары, баклашкалар, пластмасса идиштер ж.б.

Мугалим. Көрдүңөрбү, азыр мейли, убакыт өткөндөн кийин көлгө жуунгандан жийиркеп калабыз го. Биздин ата-бабаларбыз көлдү ыйык тутуп булгамак турсун, ага түшкөн эмес, колу, бетин жууп сыйынышкан.

Видео роликтен слайд көрсөтүлүп окуучулар менен талкуу уюштуруу. (слайдда деңиз түбүндө чөгөрүлгөн таштандылардан балыктардын мутацияланышы, кырылып жок болуп баратышы, алардын ичиндеги пластмасса калдыктарынын табылышы көрсөтүлөт).

Мугалим. «Кут» жана «кун» деген сөздүн манисин кандай түшүнөсүңөр? «кут» жана «кун» деген сөздөргө кластер түзгүлө.

Демек, көлдүн ажарын кетирип, анын пайдасынан кол жууп, кутун качырып, андан ала турчу кунун күтүп калбай аны сактоо зарыл. Ч. Айтматовдун ойлорунун чордону мына ошол Ысык-Көлдү биринчи кезекте өзүбүздөн сактоо маселесине барып такалат. Ал Ф. Энгельстин: «Жаратылыш үстүндөгү биздин жеңиштерибизге көп азгырылбайлы. Ар бир ушундай жеңишибиз үчүн ал бизден өч алып жатат. Ар бир ушундай жеңиш биринчи кезекте биз күткөн натыйжаларга ээ, бирок экинчи жана үчүнчү кезекте көп мезгилде биринчинин маңызын талкалаган такыр башка, күтүлбөгөн натыйжаларды алып келет»- деген олуялык сөздөрүн мисал келтирген.

Жазуучу деги эле Ысык-Көл жөнүндө көп жазды, көп маселе көтөрүп, көп сүйлөдү, кыргыз кереметин бойлоп эчен ойлор таап, эчен чыгармаларын

жаратты. «Ысык-Көлдү коргоо» коомунун жана «Ысык-Көл» форумунун президенти катары конкреттүү иштерди да аткарды, дүйнөлүк коомдук ой чыгаандарынын көңүлүн да бул жерге бурдурду, ажайып жайды ааламга таанытууга чоң салым кошту, атуул катары өзүнүн көл үчүн жеке салымын да аябады.

Үй тапшырма. Көлдүн сулуулугун сүрөттөп эссе жазуу «Ысык-Көл – кыргыз бермети», «Ысык-Көл – куттуу көл», «Атың жакшы Ысык-Көл», «Көл толкуну», Көл тагдыры» ж.б.

Ысык-Көл тууралуу уламыш

Илгери-илгери, мындан нечен жүз жыл мурда, ушул бууракандап толкундап турган Ысык-Көлдүн орду гүлдөгөн тегиз мейкиндик болуптур. Буралган калың чөптүү жайыттарында короо-короо койлор, үйүр үйүр жылкылар жайылып жүрчү экен. Шаардан шаарга тыным албай чубалжып кебендер каттап туруптур.

Бул бай өлкө жөнүндөгү жана анын кыраакы ханы жөнүндөгү кабар узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына бүт таралат. Бирок хандын жүзүн көргөн эч ким болбоптур. Эмне үчүн кишиге көрүнбөйт деп эл арасында өйдө-ылдый ар кандай каңшаар, имиш-имиш сөз тарайт.

Хандын жүзүн көргөндөр анын чачын алууга барган чач тарачтар гана болушат, бирок алар хандын сарайында болуп, хандын чачын алышкандан кийин эле, жер жуткансып ың-жыңсыз жок болуп турушат. Чачын алгандан кийин аларды хандын буйругу боюнча өлтүрүп коюшат экен деген жаман кабарлар да болот.

Акыры анын хандыгында жалгыз гана чач тарач калат. Ал атасы өлүп калгандан кийин, анын кесибин улантып калган жаш улан эле. Кичирээк боз төбөл үйүндө караган энеси экөө туруучу. Хандын сарайына жүргүн-деп качан келишип калар экен деп, энеси сары убайымда болду.

Мына эми ал күн да келип жетти.

- Эй, кемпир! – деди дүбүрттөтө катуу келишкен атчандардын ичинен бирөө өкүм сүйлөп. – Бол, балаңды тезирээк ойгот! Курал шайманын алып хандын сарайына келе койсун. Хан өзү буйрук кылды, кечикпесин.

Жаш чач тарач чабаганчыларыдын бул сөзүн угуп, төшөгүнөн ыргып турду:

- Жан-дилим менен даярмын, таксырлар. Азыр артыңардын барамын.

Жаш жигит апасы менен коштошту да, атына минген бойдон чаң ызгытып жүрүп кетти.

Байкуш кемпир көзүнөн жашы мөлтүлдөп, босогонун алдында көпкө чейин телмире карап кала берди. Жүрөгү кайгы черге толуп, уулун кайра көрөмүн го деген үмүт болгон жок.

Бул арада кызматкерлер жаш чач тарачты хан жатчу бөлмөгө чейин узатып келишти да, жаңы буйрукту күтүп өздөрү сыртта калып калышты, анткени ким босогону аттаса өлүмгө башы байланмак, жарлык ошондой болчу.

Кудуреттүү хан гүлдүү жибек төшөктүн үстүндө оонап жаткан экен. Жаш жигит аны көрөрү менен чочуган бойдон кыйкырып жибере жаздады: «Ушул себептүү элге көрүнбөй жүргөн турбайбы! – деген ой бир заматта кыл эте түштү. – О жараткан Алла! Кулактары эшектин кулагындай турбайбы! Эми менин да башым алынат экен го!»

Ошол учурда хандын коңур үнү угулуп калды:

- Кана, чач тарач, бери жакын кел, коркпо. Бактын бар экен. Сен мага керексиң, аман каласың. Бирок, эсиңде болсун, хандын көзүнөн каардын учкундары чагылыша түшкөндөй болду, кокус бул жерде көргөндөрүң жөнүндө тигиндей-мындай деп оозуңдан бир ооз сөз чыкчу болсо, кыйноо тартып жатып өлөсүң, бүткүл калкта жабыр тартып көрбөгөн көргүлүктү көрөт. Кана менин буйругумду орундатамын деп ант кылгын да, ишиңе кириш.

Коркконунан калтырак баскан жаш жигит чөк түшүп отура калып таазим кылды да, жашырын сырды эч кимге айтпаймын деп ант берди. Анан

өз милдетин аткарып, анысы үчүн хандан белек алып, сүйүнгөн жигит дал болгон немедей сарайдан чыкты.

Күн артынан күндөр өттү. Ал арада нечен ирет хандын сарайында болуп, нечен ирет олжолуу кайтып, оокат-тиричилиги бир топ оңолду.

Бирок баштагы шайыр, жайдары жигит сумсайып суз, дайым кабагы бүркөө. Киши менен да сүйлөшпөйт, өңүнөн да азып кетти.

Эмне кыларын билбей энесинин эси эки болду. Нечен ирет жалынып-жалбарып, уулунун сырын тартууга аракет кылганы менен, эч жооп ала албады, колун шилтеп коюп гана басып кетет.

Күндөрдүн биринде, хан сарайынан кайткан соң жигит энесине кайрылды:

- О айланайын энекем! Мен мындан ары минтип азапка түшүп жүрө албайм. Кеңешинди айт,-деди көзүнөн жаш салаалап. – Хан сарайынан көргөн шумдугум жаныма жай бербеди. Эми мындан ары чыдай албайм. Бук болуп өлө турган болдум. Бирөөгө айтпасам болбойт. Бирок айтайын десем кыйноо тартып өлгөн турам, ал гана эмес, элим катуу жабыркаган турат. Эмне кылам? Кеңешинди айтып жардам бер, апа!

Энеси көпкө ойлонду да, анан мындай деди.

- Сенин башыңа түшкөн кайгы менин башыма түшсө эмне. Сарайда көргөндөрүңдү адам баласынын кулагына угузбаска ант кылган экенсиң. Бирок мындан ары да унчукпай жүрө берсең саргайып соолуп бүтө тургансың уулум, ага мен да чыдай албайм. Башың али жаш, көрөр күнүң алдыда.

Сен эми мындай кылгын, уулум. Кичинекей кезинде атаң менен көп барчу төмөн жактагы ээн жерди билесиң го. Ошол жерде бир эски таш кудук бар. Хан сарайынан көргөндөрүңдү ошол кудукка айтып, ичтеги бугунду чыгарып ал. Антпесең болгудай эмес, ошондо гана жаның жай алып, жеңилдей түшөсүң, уулум. Бол, тез жөнө.

Энесинин айтуусу боюнча бала жолго чыгат. Жол алыс. Күнү бою жүрүп отуруп, күүгүм кире күн бата баягы жерге келет. Кудуктун айланасы

ээн, түнөргөн сүрдүү аскалардан башка эч нерсе көрүнбөйт. Жадаганда жалбырактардын шуудураганы да, чымчыктардын сайраганы да, аккан булактын шылдыры да угулбайт. Жартылыш ың-жыңсыз тынчтыкка бөлөнгөн.

Жаш жигит эки жагын элендей карап, баягы кудукка келди да, эңкейген бойдон катуу-катуу кыйкырды:

-О шумдук! Аллаяр таксыр ханыбыз эшек кулак неме экен! Уктуңбу, кудугум, менин айтканымды? Биздин ханыбыздын кулагы эшектин кулагындай экен!

Анын кубарган жүзүн нур чалып, жүгү жеңилдегенсип, күлүмсүрөй түштү.

Чачтарачтын айткандары жаңырыктагандан жаңырыктап, кудуктун түпкүрүнө карай тереңдегендей болду. Бирок баланын үнү басылар менен эле кудуктун түбү кулдурттап, кайнап ташыгандай шуулдады. Күчөгөндөн күчөп отуруп бир аздан соң кудуктан атырылып оргуштаган суу чыга баштады.

Коркуп кеткен бала качып жөнөдү, бирок селдей атырылган суу качкандын артынан калбай согончоктоп жайпап баратты. Акыры бала да бууракандаган суунун катуу шарына кабылып, күм жам болду. Эгиндүү талаа, көгөргөн жайыт, толгон айыл менен шаарлар суу астында калды.

Суу канчалык ташкындаганын ким билсин, бирок эч ким, эч бир кыбыраган тирүү жан ал ташкындан аман калбаптыр дешет. Ошол суу каптап, көк ирим көл пайда болгон жер ушул Ысык-Көл экен.